

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

1

1957

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

У К Р А І Н С Ь К И Й
І С Т О Р И Ч Н И Й
Ж У Р Н А Л

№ 1

ЛИПЕНЬ — СЕРПЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1957

Друкється за постановою Редакційної колегії журналу

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), **І. Л. БУТИЧ**,
І. О. ГУРЖИЙ, **М. Р. ДОНІЙ**, **В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ**,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, **І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ**, **П. А. ЛАВ-**
РОВ, **Г. М. МУЛТИХ** (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОАЛОВ, **Г. М. ШЕВЧУК** (відповідальний
секретар).

Адреса редакції: Київ, Бульвар Шевченка, 14.

Украинский исторический журнал № 1
(на украинском языке)

Технічний редактор *Є. Н. Розенцвейг*.

Коректори *Н. М. Антоненко*, *А. С. Полешко*.

БФ 15451. Зак. № 2460. Вид. № 321. Тираж 5000. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друкарськ. арку-
шів 14,38. Обл.-видавн. аркушів 16,49. Паперових аркушів 5,25. Підписано до друку 20.XII 1957 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репіна, 2.

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Знаменну дату в історії нашої Батьківщини — 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції — всі радянські народи відзначають в умовах розквіту своїх творчих сил і величезних досягнень. Трудящі нашої країни під керівництвом Комуністичної партії вказали народам усього світу єдино правильний шлях до визволення від соціального і національного гноблення, шлях до вільного і щасливого життя. Шляхом соціалізму тепер іде вже понад третина населення земної кулі.

В результаті побудови соціалізму сталися корінні зміни в економіці нашої країни, класовій структурі радянського суспільства, у взаємовідносинах між радянськими народами. На небувалу височінь піднявся їх культурний рівень. Великих успіхів досягнуто у розвиткові всіх галузей науки, в тому числі й історичної.

Ідейно-теоретичною основою радянської історичної науки є матеріалістичне вчення про закони розвитку людського суспільства. Тільки після відкриття Марксом об'єктивних законів розвитку суспільства історія стала справжньою наукою. «Хаос і довільність, — писав з цього приводу В. І. Ленін, — що панували досі в поглядах на історію і на політику, змінилися надзвичайно цільною і стрункою науковою теорією, яка показує, як з одного укладу суспільного життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий, — з кріпосництва, наприклад, виростає капіталізм»¹.

Тільки на основі єдино наукової марксистсько-ленінської методології стало можливим розв'язання ряду кардинально важливих проблем історичного розвитку людства. Радянська історична наука розвивалася в боротьбі проти всіляких ворожих теорій, вульгаризації, перекручень, проти різних спроб ревізувати вчення марксизму-ленінізму.

Сорєк років — порівняно невеликий відрізок часу. Проте за цей короткий час радянська історична наука домоглася значних успіхів. Їх можна бачити, зокрема, на прикладі розвитку марксистсько-ленінської історичної науки на Україні. Тільки за післявоєнний період вийшло два видання першого тома «Історії Української РСР», який дістав схвальну оцінку не тільки наукової громадськості нашої країни, а й за рубезжем, в країнах народної демократії. Готується до друку другий том, в якому показано успіхи Радянської України після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Радянські історики України значною кількістю праць відзначили визначні дати в історії нашої Батьківщини, серед них такі, як 300-річчя возз'єднання України з Росією, 50-річчя революції 1905—1907 рр.

Історики республіки провели відповідну роботу в справі вивчення історії КНР та її складової частини — КР України. Видано ряд збірників документів і статей, монографій, брошур і т. д. Приступлено до

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 4—5.

вивчення історії Комуністичної партії Західної України. Широким фронтом ведеться підготовка до святкування 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Ця робота дала значні наслідки.

Вихід у світ ряду монографій, присвячених важливим проблемам з різних періодів історії України, є одним із свідчень теоретичної зрілості наших історичних кадрів, їх високої кваліфікації.

Про творчі успіхи української радянської історичної науки свідчить також значна кількість публікацій документів, що була здійснена за кілька останніх років. Цим самим в історичну науку введено сотні і сотні нових фактів, які дають можливість піднімати нові проблеми, переглядати навіть ті питання, що, як здавалося раніше, вже були остаточно розв'язані.

Розширилось і коло питань, над якими працюють українські історики. Поряд з поглибленим вивченням і висвітленням історії України, історії СРСР, КПРС та КП України в останні роки розгортається робота по висвітленню питань загальної історії, передусім історії країн народної демократії. Вживаються відповідні заходи щодо розробки допоміжних історичних дисциплін. Ведуть свою дуже корисну діяльність в справі видання документів, путівників по архівах тощо архівні установи республіки.

Ці зрушення в розвитку історичної науки помітні не тільки в столиці Радянської України — Києві. За останні роки появилася значна кількість наукових збірників і окремих праць, які свідчать про творчий успіх істориків, що живуть і працюють в Харкові, Львові, Одесі, Ужгороді, Дніпропетровську, Чернівцях, Сталіно, Ворошиловграді, Вінниці, Луцьку, Кам'янці-Подільському та інших містах республіки. Історики України становлять значний загін, що працює в тісному контакті з істориками всього Радянського Союзу.

Досягнення марксистсько-ленінської історіографії на Україні — це успіхи всього українського народу, який після перемоги Жовтневої революції добився величезних успіхів у будівництві суверенної Радянської держави, економічному та культурному розвитку. Історична наука в Радянській країні служить інтересам трудящих, бореться за зміцнення соціалістичного ладу, за перемогу комунізму в нашій країні.

На нові подвиги в ім'я дальшого процвітання Радянської Вітчизни, в ім'я побудови комуністичного суспільства запалив радянських людей історичний XX з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу.

Рішення XX з'їзду КПРС мають величезне значення для посилення і дальшого розгортання ідеологічної роботи, для ще більш успішного творчого розвитку суспільних наук на міцній і єдино науковій основі — вченні марксизму-ленінізму.

Особливо велике значення мають рішення XX з'їзду КПРС для розвитку історичної науки. Ліквідуються ті перепони, які були зв'язані з наслідками культу особи і гальмували успішний розвиток науки. Викриваються і ліквідуються пережитки суб'єктивізму, схематизму та догматизму, що мали місце в деяких працях, відбувається більш широке творче обговорення ряду проблем, ставляться і глибше розв'язуються нові питання, розширився доступ до архівних матеріалів та інших джерел.

XX з'їзд став переломним етапом на шляху до нового, ще вищого ступеня в розвитку історичної науки, наснагою для дальших творчих успіхів. Так оцінюють рішення з'їзду і в такому напрямі діють історики нашої країни та історики-марксисты в зарубіжних країнах.

Успіхи, ясні і широкі перспективи в розвитку радянської історичної науки, очевидні. Їх не бачать і не хочуть на них зважати засліплені зло-

бою вороги соціалістичного ладу або люди, що відірвалися від життя, заскорузли в догматизмі, начотництві і схематизмі.

Розкриття на червневому Пленумі ЦК КПРС змовницької групи Маленкова, Кагановича, Молотова і Шепілова, що примкнув до них, ще більше згуртувало наш народ навколо партії, ще вище підняло його творчий порив.

Відомо, що саме ця група була проти курсу, який проводить в життя Комуністична партія на виконання рішень XX з'їзду. Антипартійна група виступала проти розширення прав союзних республік, чим гальмувала дальший розвиток ленінської дружби між усіма народами нашої країни. Та все це були спроби окремих відщепенців, і саме тому реальне життя, хід історії відкинули їх з шляху, яким ідуть вперед народи Радянського Союзу.

Становище, яке існувало на історичному фронті в минулому, не відповідало значно зрослим потребам розвитку історичної науки. На величезну, багатотисячну армію істориків нашої країни існував лише один журнал — «Вопросы истории». В таких умовах звужувались до мінімуму можливості публікувати нові праці. Наявність одного журналу гальмувала розробку конче важливих проблем історії.

Завдяки рішенням XX з'їзду партії створена можливість покінчити з різними недоліками, які мали місце на такій важливій ділянці ідеологічної роботи, як історична наука. Одним із проявів цього зрушення є те, що створено ряд нових історичних журналів, а саме: «История СССР», «Вопросы истории КПСС», «Новая и новейшая история» та ін. З другого півріччя 1957 р. починає виходити двомісячний «Український історичний журнал».

Створення «Українського історичного журналу» є знаменною подією в науковому житті республіки, ще одним переконливим свідченням піклування Комуністичної партії та Радянського уряду про розвиток історичної науки на Україні.

«Український історичний журнал» є науковим органом Інституту історії Академії наук УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Журнал має на меті об'єднати творчі зусилля істориків Української РСР. На його сторінках будуть вміщуватись також праці істориків інших братніх республік, які з відповідною тематикою будуть звертатися до журналу.

«Український історичний журнал» розрахований головним чином на істориків-науковців, викладачів історії вищих та середніх учбових закладів, пропагандистів і лекторів, на партійний і радянський актив та студентів історичних факультетів.

Зважаючи на те, що журнал є поки що єдиним у республіці історичним друкованим органом, його профіль досить-таки широкий. Завдання, які стоять перед істориками республіки на даному етапі, є одночасно тими завданнями, що їх ставить перед собою журнал.

Основним завданням журналу є висвітлення історії українського народу з давніх часів до наших днів, його героїчної боротьби за своє соціальне та національне визволення.

Проблеми історії, що стосуються життя та діяльності народу, який вносить основний, вирішальний вклад у розвиток суспільства, ніколи не будуть вичерпані, бо вони вічні, як вічний сам народ. Кожний народ, створюючи матеріальні та духовні цінності, тим самим вносить свій вклад у розвиток світового прогресу. Саме тому кожен народ, незалежно від того, великий він чи малий, заслуговує на те, щоб його історію вивчали з усією серйозністю і глибиною.

Історична наука не стоїть на одному місці, а розвивається, розши-

рюється її проблематика. Багато питань ще не розв'язано, а з кожним днем виникають все нові завдання в справі вивчення ролі народних мас. Народ є справжнім творцем історії. Розробляючи цю велику і важливу проблему, історики повинні розкривати все нові і нові сторони в житті і діяльності народних мас.

Особливо багато нового можуть і повинні зробити в цій справі історики, які вивчають радянський період історії нашої Батьківщини, вивчають історію країн народної демократії. Історикам необхідно розкривати, творчо осмислювати все те нове, що зароджується і розвивається в умовах, коли активними і свідомими творцями історії стали сотні мільйонів трудящих. Історики мають узагальнювати те, що виникло в результаті колективних зусиль мільйонів, показувати те нове становище, в якому перебувають народні маси в країнах, що пішли шляхом соціалізму. Завдання істориків полягає в тому, щоб показувати, як зростала, набирала нової якості і форм творча роль народних мас, розкутих від кайданів капіталізму. Необхідно ліквідувати відставання, недоліки, помилкові і невірні твердження, які мали місце в історичних працях щодо висвітлення ролі народних мас в історії.

Тільки внаслідок перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції виникла Українська Радянська держава, стало можливим воз'єднання всіх українських земель. Український народ вніс свій значний вклад у побудову соціалізму. Разом з усіма народами великого Радянського Союзу він будує комунізм. Україна з напівколонії, якою вона була при царизмі, завдяки зусиллям всіх братніх радянських народів перетворилася за роки Радянської влади у передову індустріально-колгоспну республіку з високорозвиненою самобутньою національною культурою. Значний вклад внесла Україна в боротьбу народів світу проти фашизму, за мир і демократію.

Однак слід відзначити, що історики досі ще не показали з усією глибиною тих величезних перетворень, які відбулися в житті Української РСР за роки Радянської влади. В цьому відношенні історики ще у великому боргу перед народом.

Успіхи соціалістичного будівництва Радянської України мають знайти всебічне висвітлення на сторінках нашого журналу. Показ в журналі успіхів усіх народів Радянського Союзу буде сприяти зміцненню радянського патріотизму та законної гордості трудящих за свою Батьківщину.

Народи нашої країни твердо переконані в тому, що знищення гніту царизму, буржуазії і поміщиків, встановлення влади трудящих, величезні успіхи в будівництві соціалізму і комунізму стали можливі тільки під керівництвом Комуністичної партії.

Славна історія Комуністичної партії Радянського Союзу є одним з найважливіших джерел загартування наших кадрів, виховання трудящих в дусі комунізму. Вивчення історичного досвіду партії допомагає радянським людям глибоко розуміти минуле і сучасне, надихає радянських людей на нові подвиги в ім'я торжества комунізму.

Одне з найважливіших завдань, яке поставлено перед істориками, — це рішення поліпшити творче вивчення славного шляху, що його пройшла наша Комуністична партія. Журнал ставить собі за мету глибоко висвітлювати провідну роль Комуністичної партії, поширення і перемогу марксистсько-ленінської теорії на Україні, визначну роль засновника і вождя партії і соціалістичної держави В. І. Леніна, всебічно розкривати історію керівної діяльності Комуністичної партії України — невід'ємної складової частини КПРС. Особлива увага буде приділятися висвітленню боротьби партії за єдність своїх рядів і чистоту марксистсько-ленінської теорії, за

зміцнення диктатури пролетаріату, за розширення зв'язків партії з народом. Перед істориками стоять важливі завдання в справі висвітлення різних періодів і проблем діяльності КПРС в цілому і історії Комуністичної партії України зокрема.

Українська радянська історична наука має певні успіхи у висвітленні героїчної боротьби робітничого класу України, багатовікової історії трудящого селянства. Проте слід відзначити, що в уже опублікованих історичних працях не висвітлюється в однаковій мірі історія робітничого класу і селянства на всіх українських землях. Зокрема, ще дуже мало зроблено в справі вивчення становища і революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель. Тепер для розробки цих питань створено необхідні умови — є кваліфіковані кадри і можливості використовувати різні документальні матеріали.

Ще багато потрібно зробити історикам в справі висвітлення на конкретних фактах становлення і зміцнення союзу робітничого класу і трудящого селянства. Цей непорушний союз був тією суспільною силою, що забезпечила перемогу Жовтневої революції, побудову соціалізму в нашій країні. Безумовно, що згаданому питанню на сторінках журналу буде приділятися значна увага.

Непорушна, вічна дружба народів Радянського Союзу є запорукою їх свободи і незалежності, запорукою їх дальших успіхів. Ця дружба є основою могутності нашої Радянської держави, рушійною силою соціалістичного суспільства.

Історики України вже провели значну роботу в справі дослідження спільності історичної долі російського і українського народів, віковичних зв'язків і дружби між ними. Ця робота і далі буде продовжуватись і поглиблюватись істориками.

Говорячи про висвітлення в історичній літературі ленінської дружби народів, необхідно відмітити, що для істориків є ще непочатий край роботи в показі плодотворних зв'язків українського народу з усіма братніми народами СРСР. Є всі підстави сподіватися, що у розв'язанні цієї проблеми візьмуть активну участь історики й інших радянських республік. Для їх статей і матеріалів завжди знайдеться місце на сторінках «Українського історичного журналу».

Історія українського народу ніколи не була ізольована від історії інших народів. Історичний процес відбувався в тісному зв'язку і взаємообумовленні. Було багато шляхів, якими йшло зближення та єднання народів протягом віків. Саме тому всебічний показ історичних зв'язків українського народу з сусідніми зарубіжними народами і особливо з трудящими країн народної демократії має велике науково-пізнавальне та політичне значення.

Одним з важливих завдань працівників ідеологічного фронту, в тому числі й істориків, є сприяння всіма засобами зміцненню дружби і співробітництва між країнами соціалістичного табору. Спільність походження, мовна спорідненість, культурна і територіальна близькість сприяли тому, що зв'язки між Україною, Польщею, Чехословаччиною, Болгарією, Югославією ніколи не припинялися.

Не можна ігнорувати й того, що український, польський, чеський, словацький, румунський та угорський народи в силу історичних обставин у різні часи належали до одних і тих же державних утворень. «Поки різні нації живуть в одній державі,— вказував В. І. Ленін,— їх зв'язують мільйони і мільярди ниток економічного, правового і побутового харак-

теру»¹. Обходити ці зв'язки означало б збіднювати історію кожного з цих народів.

Вивчення багатих за своїм змістом прогресивних зв'язків між народами сприятиме зміцненню їх дружби в сучасних умовах. Дальше посилення творчих зв'язків з істориками країн народної демократії, що має знайти своє конкретне відображення і в «Українському історичному журналі», сприятиме розв'язанню ряду спільних проблем.

Той факт, що наша Радянська Батьківщина є надійним оплотом миру і демократії в усьому світі, не є випадковим, це результат закономірного розвитку соціалістичного суспільства. Тепер, як ніколи, в усьому світі зростає інтерес до Радянського Союзу в цілому, до кожної радянської республіки зокрема. Успіхи нашої багатонаціональної країни і зміни, які відбулися в ній за роки побудови соціалізму, стають добре відомими сотням мільйонів трудящих земної кулі.

Радянські люди ніколи не були байдужими до славних традицій інших народів світу, до того, як вони живуть і борються за своє краще майбутнє. Саме тому радянські читачі знаходять на сторінках журналу відповідь на питання, які постають перед ними із загальної історії, міжнародних відносин, революційно-визвольної боротьби народів світу. Публікуючи такі матеріали, журнал прагнути до зміцнення міжнародної солідарності трудящих, виховання в них почуття пролетарського інтернаціоналізму.

Марксизм-ленінізм осуджує нігілістичне ставлення до історичної спадщини, він вчить, що до неї треба підходити критично, використовувати надбання попередніх поколінь та належно їх оцінювати. Але слід відзначити, що досі ще дуже мало зроблено в справі вивчення історіографії України. Часті випадки, коли лише мимохідь згадуються імена тих чи інших істориків або їх окремі праці, але не показується їх місце в українській історіографії. Схематизм, відсутність конкретного підходу в оцінці багатьох явищ в українській історіографії є однією з причин її відставання. Зовсім нічого не зроблено в справі вивчення глибоких за своїм змістом процесів, які відбувалися в радянській марксистсько-ленінській історіографії. Значне відставання є в справі вивчення історії суспільно-політичної думки на Україні. Слід відзначити, що в цьому відношенні далеко більше, ніж історики, роблять літературознавці та філософи. Журнал ставить перед собою завдання всіляко сприяти розробці згаданих питань.

Необхідно відверто визнати, що до цього часу в запущеному стані перебуває розробка допоміжних історичних дисциплін, без яких не можна вести ґрунтовного вивчення історії, користуватися першоджерелами. Мова йде про джерелознавство, історичну географію, палеографію, дипломатику, архівістику, топоніміку, хронологію, метрологію та інші дисципліни. Журнал робитиме все можливе, щоб добитися зрушення в цій справі, щоб викликати інтерес істориків до розробки і цих галузей історичної науки.

Партія постійно звертає увагу на необхідність підвищення ідейно-теоретичного рівня праць з історії, закликає до творчого розв'язання багатьох проблем, націлює істориків на боротьбу проти ворожих концепцій, вказує шляхи до подолання різних помилок та недоліків. XX з'їзд КПРС завдав нищівного удару догматизмові та косності. Не можна сказати, що в історичній літературі все гаразд, що вже все зроблено в цьому відношенні. Багато теоретичних питань ще не поставлено і не розв'язано, хоч

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 444.

цього вимагають життя і розвиток науки. Одним з найважливіших завдань журналу є розробка теоретичних питань історичної науки.

Догматизм, начотництво, схематизм, неглибоке знання і розуміння марксизму-ленінізму є причиною того, що часто історики в своїх працях не ставлять нових проблем, не розв'язують їх у дусі творчого марксизму. В таких працях начебто все на місці, все вірно, але в них переживується старе, відоме, не збуджується думка читача. Історикам має бути добре відомо, що життя багатогранне, що воно не може бути втиснутим в одну чи кілька схем. Необхідно глибше вивчати конкретні факти, явища історії, а не підміняти їх абстрактними визначеннями, схемами. Рішуча боротьба проти закостенілості, проти всього того, що стоїть на шляху розвитку історичної науки, є одним з бойових завдань журналу.

Виходячи з того, що справжня наука може з успіхом розвиватися лише при наявності боротьби думок, журнал всіляко сприятиме розгортанню творчих дискусій, глибокої наукової критики.

Одним з головних завдань журналу є воєвнична, партійна і непримиренна боротьба за чистоту принципів марксизму-ленінізму, проти будь-яких спроб ревізувати це велике вчення, проти всіляких проявів ворожої ідеології, зокрема українського буржуазного націоналізму, проти реакційної буржуазної історіографії.

Живий зв'язок науки з практикою, її служіння інтересам народу є тією рисою, що докорінно відрізняє становище науки в нашій країні від того, яке вона займає в капіталістичному світі. В зв'язку з цим перед журналом стоять завдання узагальнювати кращий досвід викладання історичних дисциплін у вузах, спеціальних середніх учбових закладах і школах, публікувати кращі лекції, консультації, методичні розробки з основних питань історичної науки, подавати широку інформацію про роботу наукових установ та кафедр історії вищих учбових закладів, інформувати читачів про розвиток історичної науки в братніх республіках та зарубіжних країнах. Журнал має боротися за тісний зв'язок історичної науки з життям, з практикою комуністичного будівництва, сприяти координації наукової діяльності істориків на Україні.

В журналі будуть публікуватися статті і наукові повідомлення, важливі історичні документи і матеріали, а також спогади. Постійно в журналі будуть вмішуватися огляди літератури, рецензії, а також хроніка наукового життя.

Такі основні завдання «Українського історичного журналу». Виконання цих завдань можливе при тій умові, якщо в роботі журналу візьмуть найактивнішу участь історики республіки, коли редакційна колегія буде прислухатися до голосу читачів. Журнал є кровною справою тих, хто працює над розробкою питань історії, хто цікавиться героїчним минулим нашої Вітчизни і прагне використати його для виховання трудящих мас в дусі комунізму, для переможного будівництва комуністичного суспільства.

СТАТТІ

М. І. СУПРУНЕНКО

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ В ПІДГОТОВЦІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Після перемоги в Росії Лютневої буржуазно-демократичної революції перед трудящими стало завдання повалити буржуазно-поміщицький Тимчасовий уряд і встановити диктатуру пролетаріату.

Теоретично обґрунтований конкретний план боротьби за перехід від буржуазно-демократичної революції до революції пролетарської, соціалістичної робітничий клас Росії одержав у знаменитих Квітневих тезах В. І. Леніна. Геніальний вождь трудящих усього світу рішуче виступив проти будь-якої підтримки Тимчасового уряду і закликав викривати брехливість його обіцянок. В. І. Ленін висунув лозунг «Вся влада Радам!», який націлював робітничий клас Росії на боротьбу за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну і був розрахований на мирний розвиток революції. Квітневі тези мали величезний вплив на маси. Непереборна сила настанов Леніна полягала в тому, що вони спиралися на розуміння законів суспільного розвитку, відповідали назрілій потребі знищення капіталізму і перемоги соціалізму.

Керуючись Квітневими тезами В. І. Леніна, більшовицькі організації України розгорнули енергійну діяльність по завоюванню на свою сторону мас. Проте успішному проведенню цієї роботи значною мірою заважало те, що в багатьох містах України партійні організації ще лишалися об'єднаними з меншовиками. Такі організації існували в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Єлисаветграді, Полтаві, Кременчуці, Юзівці, Костянтинівці, Слов'янську, Дружківці та інших містах України. Таке становище, звичайно, перешкоджало революційній мобілізації мас і ізоляції меншовицько-есерівських угодців. Під керівництвом Центрального Комітету партії більшовицькі організації України переборювали опортуністичні хитання, ідейно зміцнювалися.

Важливим етапом на шляху створення більшовицькою партією своєї масової політичної армії була квітнева демонстрація. В день міжнародного пролетарського свята 1 Травня (18 квітня за старим стилем), коли по всій країні відбувалися багатотисячні демонстрації робітників і солдатів під лозунгом «Геть війну!», міністр закордонних справ П. Мілюков заявив у овоїй ноті союзникам про готовність Тимчасового уряду додержувати всіх зобов'язань, взятих царським урядом, передусім про готовність довести війну до «остаточної перемоги»¹. Цим самим Тимчасовий уряд кидав зухвалий виклик революційним силам Росії, відкрито демонстрував своє небажання рахуватися з волею найширших народних мас.

Такі дії Тимчасового уряду викликали широку хвилю народного обурення. В Петрограді виникли демонстрації робітників і солдатів проти

¹ «Історія громадянської війни в СРСР», т. I, Партвидав ЦК КП(б)У, 1937, стор. 178.

Мілюкова і Тимчасового уряду. На Невському проспекті відбулися сутички робітників і революційних солдатів з окремими групами буржуазних демонстрантів, які підтримували Тимчасовий уряд. Рух протесту петроградських робітників і революційних солдатів знайшов найживаший відгук в усій країні.

Проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду рішуче протестував робітничий клас України. В Києві, Катеринославі, Харкові, в Донбасі відбулися демонстрації і мітинги протесту проти ноти Мілюкова. Робітники заводу Загальної електричної компанії (ВЕК) у Харкові на мітингу 22 квітня ухвалили резолюцію, в якій заявляли: «Беручи до уваги, що Тимчасовий уряд у сучасний момент відмовився виконати волю народу, а повів самостійну загарбницьку політику, явно веде до контрреволюції, ми заявляємо, що революційний народ, який кров'ю здобув свободу Росії, вимагає від Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів негайного створення нового уряду, що виконав би волю народу¹.

Аналогічного характеру резолюції ухвалили того ж дня на своєму мітингу робітники і службовці Північно-Донецької залізниці² і 24 квітня робітники заводу Шиманського у Харкові³. Робітники Харкова були настільки обурені нотою Мілюкова, що навіть Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів, яка перебувала тоді ще під впливом угодовців, одностайно ухвалила резолюцію протесту проти ноти Мілюкова. «...Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів, — говорилося у резолюції, — заявляє свій рішучий протест проти спроб в ім'я корисливих інтересів буржуазії ослабити боротьбу міжнародної демократії за мир на основі самовизначення національностей і без анексії та контрибуцій»⁴. Горлівська і Єлисаветградська Ради робітничих та солдатських депутатів теж заявили, що протестують проти ноти Мілюкова⁵.

Могутній рух протесту в країні проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду викликав урядову кризу. Із складу Тимчасового уряду були виведені: лідер партії кадетів міністр закордонних справ Мілюков і лідер партії октябристів великий фабрикант і банкір, військовий і морський міністр Гучков. Замість них до складу уряду ввійшли меншовики Скобелев і Церетелі та есер Чернов. Таким чином, партії меншовиків і есерів відкрито перейшли у табір контрреволюційної буржуазії, зрадили інтереси народних мас.

Квітневі дні були яскравим доказом правильності настанов більшовицької партії, яка доводила, що Тимчасовий уряд служить інтересам імперіалістичної буржуазії, що він не може і не хоче покінчити з війною. Вони були важливим етапом у справі набуття масами власного політичного досвіду і усвідомлення ними зрадництва меншовиків і есерів. Завдяки своїй чіткій класовій політиці, викриттю імперіалістичної політики Тимчасового уряду і зрадництва меншовиків і есерів партія більшовиків добилася значного успіху в завоюванні на свою сторону мас, в мобілізації їх на боротьбу проти буржуазії.

В обстановці політичної кризи в країні, яка була викликана імперіалістичною політикою Тимчасового уряду, 24 квітня в Петрограді відкри-

¹ Газ. «Пролетарий» від 25 квітня 1917 р.

² Газ. «Пролетарий» від 27 квітня 1917 р.

³ Там же.

⁴ Газ. «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов» від 22 квітня 1917 р.

⁵ «Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине», Сборник документов и материалов, Госполитиздат УССР, К., 1955, стор. 243; Газ. «Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов» від 30 квітня 1917 р.

лась VII (Квітнева) Всеросійська конференція більшовицької партії, яка відіграла величезну роль у згуртуванні сил партії і робітничого класу, у боротьбі за дальший розвиток революції.

Велике значення для успішної боротьби за соціалістичну революцію мало обговорення конференцією національного питання. Й. В. Сталін роз'яснював і захищав написану В. І. Леніним резолюцію з національного питання, в якій відстоювалось право націй на самовизначення аж до відокремлення і утворення самостійних держав. При цьому підкреслювалося, що питання про відокремлення націй партія повинна розв'язувати в кожному випадку з точки зору інтересів усього суспільного розвитку й інтересів класової боротьби, боротьби пролетаріату за соціалізм.

Як відомо, Квітнева конференція й з усіх інших питань ухвалила рішення в дусі настанов В. І. Леніна і націлила партію на боротьбу за перемогу соціалістичної революції.

Партійні організації країни, і серед них більшовицькі організації України, прийняли ухвали VII (Квітневої) конференції як керівництво до дії.

Керуючись настановами Квітневої конференції, більшовики України посилили боротьбу з угодовцями, яку провадили під лозунгом «Вся влада Радам!». Запекла боротьба розгорнулася за вплив на масові організації трудящих і насамперед на Ради робітничих і солдатських депутатів, фабрично-заводські комітети, профспілки.

Загальноміська конференція київської більшовицької організації, що відбулась 21 травня 1917 р., в своїй резолюції заявила, що своїм вступом у Тимчасовий уряд лідери меншовиків і есерів зрадили принципи Інтернаціоналу. Конференція висловилася за «...перехід всієї державної влади до рук Ради робітничих, солдатських, селянських і від сільсько-господарських робітників депутатів» і визнала необхідним посилити діяльність більшовиків у Радах¹.

Навколо лозунга «Вся влада Радам!» мобілізувала маси і харківська партійна організація. 11 травня 1917 р. у своєму проекті наказу депутатів, що обирався до Ради, харківський більшовицький комітет писав: «Вся влада в країні повинна належати тільки Радам робітничих, солдатських, селянських та інших депутатів...». І далі комітет закликав: «Ніякого довір'я «новому» урядові, бо він лишається урядом капіталістів, ніякої підтримки йому, ні копійки грошей йому. Ніякого довір'я «оборончеським» партіям, що проповідують угоду з капіталістами і участь в уряді капіталістів»². Більшовики Катеринослава у травні виступили на спільному засіданні Ради робітничих депутатів і представників фабзавкомів та полкових комітетів з викриттям угодовства меншовиків і есерів і закликали до об'єднання «всіх революційних сил навколо Рад для перетворення їх у повновладні центри країни»³.

Проте угодовці всіма засобами прагнули перетворити Ради у безвольні організації, у пусті говорильні, які не заважали б Тимчасовому урядові вирішувати долю країни. Така політика угодовців обурювала робітників. На окремих заводах робітники стали вимагати перевиборів Рад.

Так, робітники півного і естампажного заводу в Катеринославі на своїх загальних зборах 25 травня обговорили діяльність Ради робітничих та солдатських депутатів і визнали за необхідне «освіжити Раду і влити в неї нові революційні сили, відкликавши тих з Ради, які до цього часу

¹ Газ. «Голос социал-демократа» від 30 травня 1917 р.

² Газ. «Пролетарий» від 11 травня 1917 р.

³ Газ. «Звезда» від 30 травня 1917 р.

не проявили себе в достатній мірі стійкими борцями в революційній роботі Ради»¹. Робітники Катеринославського металургійного заводу «С» на мітингу, що відбувся 31 травня, ще більш рішуче висловилися за переобрання Ради, бо до неї потрапили випадкові люди, які не відбивали «справжніх поглядів революційної демократії»².

Такі рішення приймалися робітниками і в інших містах.

Чотири тисячі робітників харківського заводу ВЕК на своїх зборах відзначили, що «більшість Ради діє недосить рішуче», і вимагали перевиборів³. Робітники заводу Російського товариства пароплавства і торгівлі (РОПІТ) в Одесі 25 травня 1917 р. на своїх загальних зборах заслухали доповідь про діяльність Виконавчого комітету Ради робітничих депутатів і визнали, що вона не відповідає інтересам робітників, що Виконком проводить політику «вагання і кумівства з буржуазією». Збори ухвалили відкликати своїх представників з Ради і обрати нових. «Пропонуємо всім товаришам робітникам усіх заводів і фабрик міста Одеси наслідувати наш приклад», — зазначалось в ухвалі⁴.

Незважаючи на таку рішучу позицію трудящих, меншовики й есери, які тоді мали більшість у Радах, ігнорували вимоги робітників і всякими правдами і неправдами відтягували перевибори, побоюючись ослаблення свого впливу.

В упертій боротьбі з угодовцями більшовики України досягли значного посилення свого впливу у фабзавкоммах. Майже на всіх великих підприємствах України фабзавкоммами керували більшовики. Такі заводи, як «Арсенал» у Києві, ВЕК у Харкові, Брянський завод у Катеринославі, Гартмана у Луганську, і цілі райони Донбасу, наприклад Горлівсько-Щербинівський, були міцними фортецями більшовизму.

Швидко зростав вплив більшовиків у профспілках. Одна з найбільших і найміцніших на Україні профспілок — профспілка металістів, до голосу якої прислухалися робітники інших професій, була під впливом більшовиків. Угодовці втрачали свій вплив і в профспілках швейників, деревообробників та інших.

Поряд з політичною роботою в масах більшовицькі партійні організації України напружено працювали над створенням збройних сил соціалістичної революції — Червоної Гвардії, яка спочатку в різних містах називалася по-різному: робітнича міліція, робітнича гвардія, бойові дружини та ін. Зразком для формування Червоної Гвардії на Україні став статут Червоної Гвардії Виборзького району Петрограда, який у квітні 1917 р. був опублікований в «Правде», потім передрукований майже всіма більшовицькими газетами України. Переборюючи впертий опір меншовиків і есерів, робітники України під проводом більшовицьких організацій на протязі квітня—травня створили в усіх основних промислових центрах загони Червоної Гвардії, які ставали збройною силою пролетарської революції. В Донбасі організацією Червоної Гвардії займалися такі відомі діячі більшовицької партії, як К. Ворошилов, О. Пархоменко, Д. Пономарьов та ін.

У Харкові в створенні Червоної Гвардії брали участь Артем, П. Кін та ін. «За прикладом заводу ВЕК, — розповідають учасники створення Червоної Гвардії, — і на інших заводах міста Харкова — в майстернях Південних залізниць під керівництвом тов. Сербиченка, Москальова, на заводі Шиманського під керівництвом тт. Іванова, Мача та інших, на заводі Лейтнера під керівництвом тов. Озеліна (загинув на Самарському

¹ Газ. «Звезда» від 2 червня 1917 р.

² Там же.

³ Газ. «Пролетарий» від 10 червня 1917 р.

⁴ Газ. «Известия Одесского Совета рабочих депутатов» від 27 травня 1917 р.

фронту проти чехословаків), на фабриці «Економ» під керівництвом т. Минайленка — також організувались бойові робітничі дружини». В кінці травня відбулася нарада представників заводських робітничих загонів. Нарada затвердила інструкцію, дала назву всім загонам — Харківська Червона Гвардія¹.

В Катеринославі за дорученням комітету партії організацію Червоної Гвардії очолював старий більшовик, учасник бойових дружин ще під час першої російської революції 1905—1907 рр. Т. Бондарев. Його найближчим помічником був Т. Козловський². Найбільш численний і міцний загін Червоної Гвардії був на металургійному Брянському заводі. В Амурсько-Нижньодніпровських залізничних майстернях Червоної Гвардії очолював більшовик В. Клочко, а загін залізничників — більшовик Баглій.

В Одесі створенням Червоної Гвардії керували більшовики М. Чижигов, П. Мізикевич, П. Старостін та ін. Ядром Одеської Червоної Гвардії стала група робітників Пересипського району.

У Києві справу організації Червоної Гвардії очолював більшовик А. Сівцов. Міцні загони Червоної Гвардії були тут створені на «Арсеналі», в залізничних майстернях, на Південно-Російському заводі та ін.

Боротьба робітничого класу і передової частини солдатів проти буржуазії, поміщиків та їх Тимчасового уряду, викриття більшовицькою партією угодовства есерів активізували революційну боротьбу селянства. Партія більшовиків пропонувала селянству негайно приступити до організованого відбирання землі у поміщиків. В. І. Ленін, виступаючи на I Всеросійському з'їзді селянських депутатів 22 травня 1917 р., вніс проєкт резолюції з аграрного питання, в першому пункті якого було записано: «Всі поміщицькі і приватновласницькі землі, а також удільні, церковні і так далі повинні негайно перейти до народу без усякого викупу»³.

Більшовицькі партійні організації на Україні і їх преса розгортали роботу серед селян. Харківська більшовицька газета «Пролетарий» 2 червня в спеціальній передовій статті закликала селян організовано відбирати у поміщиків землю і створювати свої селянські органи, керівну роль в яких повинна відігравати селянська біднота. «Землю треба брати зараз, це розуміє кожний селянин, — писала газета, — але хто буде цю землю брати і хто нею буде розпоряджатися?.. Для цього необхідно створити організацію або Раду селянських депутатів, Раду бідніших селян або окремі волосні, сільські, мирські комітети»⁴. З допомогою робітників Донбасу в Щербинівці, Неліпівці, Залізному та інших селах селяни позбавили свого довіря есерів, які захопили було в свої руки керівництво сільськими Радами⁵.

Успішну масово-політичну роботу серед селян провадила конотопська більшовицька організація. Вона систематично посилала в села своїх агітаторів. У великих селах і волосних центрах Конотопського повіту (Соснівці, Великому Самборі, Малому Самборі, Бахмачі та ін.) в результаті проведеної масово-політичної роботи були створені більшовицькі партійні осередки і революційні селянські комітети⁶.

Більшовики-агітатори енергійно працювали на Поділлі. Про діяльність більшовиків у Вінницькому повіті місцеві власті 21 червня повідом-

¹ С и л и н (Б а р з н е к) и С и м к и н, Как родилась Харьковская Красная Гвардия, журн. «Летопись революции» № 1, 1926, стор. 130.

² В. Борщевський, Червона Гвардія Катеринослава в боротьбі за владу Рад, альманах «Вогні Придніпров'я» № 1, 1948, стор. 144.

³ В. І. Л е н і н, Твори, т. 24, стор. 435.

⁴ Газ. «Пролетарий» від 2 червня 1917 р.

⁵ «История гражданской войны в СССР», т. II, М., 1947, стор. 123.

⁶ В. Б а б к о, В годы подполья, Госполитиздат УССР, К., 1950, стор. 75—76.

ляли: «Емігрант більшовик Ковальчук веде агітацію про відібрання і поділ поміщицької землі!»¹.

За ініціативою більшовиків Ради посилали в села спеціальних агітаторів, які сприяли розвитковій революційній боротьбі селян. Так, повітове бюро Рад Слов'яносербського повіту (Донбас) посилало на села своїх уповноважених, які допомагали селянам організовуватись і розгортати наступ на поміщиків. Про допомогу Одеської Ради селянам «Правда» повідомляла: «Селянська секція Ради робітничих депутатів послала в сільські місцевості найближчих повітів 59 легучих агітаційних загонів. Загони скликають сходи, на яких населенню роз'яснюються події, що відбулися, провадяться вибори за участю жінок до сільських комітетів і розв'язуються орендні договори»². В села губернії посилала своїх представників Харківська Рада робітничих і солдатських депутатів³.

На Поділлі Ради посилали агітаторами на село солдатів. Як повідомляв 4 травня подільський губкомісар головнокомандуючого Південно-Західним фронтом, солдати з депутатськими пов'язками на руці часто відвідували села і вели пропаганду серед селян, закликаючи їх захоплювати поміщицькі землі. Губкомісар просив дозволу арештовувати таких солдатів.

Меншовицько-есерівські зрадники виступали проти діяльності більшовиків на селі. Про це свідчить надруковане «Правдой» повідомлення Вінницького більшовицького комітету такого змісту: «За останній час особливо посилився Виконавчим комітетом Ради робітників і солдатів похід проти місцевої організації більшовиків, яка суворо проводить в усіх своїх виступах принципи революційної соціал-демократії. 25 травня в друкарні був конфіскований членами Виконавчого комітету робітників і солдатів листок до селян та робітників Вінницького комітету РСДРП. Протестуємо, просимо підтримати»⁴.

Розгортання більшовицькими партійними організаціями масово-політичної роботи на селі, встановлення під їх впливом Радами робітничих та солдатських депутатів зв'язків з селом забезпечувало зміцнення союзу робітничого класу і селянства, сприяло розгортанню революційної боротьби селянства.

На цьому етапі розвитку революції селяни поки що обмежувалися заборонаю поміщикам вирубувати ліси, розглядаючи ліси як народну власність, захоплювали поміщицькі пасовища, ділили між собою сіножаті, засівали незасіяні поміщицькі землі, вимагали зниження орендної плати за землю. В Харківському повіті селяни засіяли необроблені поміщицькі землі, знизили орендну плату з 40—50 крб. за десятину до 12—15 крб.⁵ У Верхньодніпровському повіті, Катеринославської губернії, незасіяну поміщиком Харченком землю селяни відвели під суспільну оранку⁶. В Мелітопольському повіті селяни Балківської волості захопили під випас худоби 400 десятин степової сіножаті у місцевого землевласника М. Іваненка⁷. В деяких повітах Київської губернії в зв'язку з тим, що селяни пасли худобу на поміщицьких землях та вирубували ліси, виникали конфлікти між селянами і поміщиками⁸. В селі Терноватій, Балт-

1 «Крестьянское движение в 1917 году», ГИЗ, 1927, стор. 111.

2 Газ. «Правда» від 29 березня 1917 р.

3 «Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине», стор. 519.

4 Газ. «Правда» від 1 червня 1917 р.

5 Газ. «Правда» від 5 травня 1917 р.

6 «Крестьянское движение в 1917 году», стор. 59.

7 Там же, стор. 60.

8 Газ. «Киевская мысль» від 3 травня 1917 р.

ського повіту, Подільської губернії, селяни самовільно пасли худобу на землях поміщиків Войтенка та Склярєнка і погрожували, що заорють поміщицьку землю¹.

В червні 1917 р. прокурор Київського округу повідомляв міністра юстиції про те, що в маєтку поміщика П. Дурасова, Київського повіту, 11 червня натовп селян (близько 500 чоловік) став косити луки, рубати ліс. Викликані міліціонери підняли стрілянину. Обурені селяни роззброїли міліціонерів і затримали їх².

Подібні виступи селян в квітні—червні ще не набули значного поширення. Однак наведені факти свідчать про те, що українське селянство почало втрачати віру в обіцянки есерів і все частіше починало діяти так, як учила більшовицька партія на чолі з її вождем В. І. Леніним.

Про поступовий відхід трудящих від угодовських партій і посилення впливу партії більшовиків на робітників, солдатів і селян яскраво свідчила червнева демонстрація, що була зв'язана з роботою I Всеросійського з'їзду Рад. Як відомо, ЦК більшовиків, зважаючи на зростання невдоволення мас імперіалістичною політикою Тимчасового уряду, призначив у Петрограді демонстрацію на 10 червня, але на вимогу президії I з'їзду Рад, на якому переважали угодовці, відклав демонстрацію. Лідери меншовиків і есерів прагнули до того, щоб випрати час для підготовки демонстрації під лозунгами підтримки Тимчасового уряду і наступу на фронті, що готувався на цей день. Проте реальна дійсність не справдила сподівань угодовців і незаперечно свідчила про невпинну більшовизацію мас.

Демонстрація, призначена на 18 червня 1917 р., стала днем огляду більшовицьких сил. У Петрограді в демонстрації взяло участь близько 500 тис. робітників і солдатів³. На їх прапорах були лозунги більшовицької партії: «Геть війну!», «Геть десять міністрів-капіталістів!», «Вся влада Радам!». Революційний виступ трудящих столиці підтримали трудящі Москви та інших міст країни.

Багатолюдні демонстрації і масові мітинги, організовані більшовиками, відбулися в Києві, Харкові, Катеринославі та інших містах України. В Києві 18 червня значна частина демонстрантів ішла під більшовицькими лозунгами. Спроба контрреволюційних елементів зірвати демонстрацію зустріла організовану відсіч робітників. Незважаючи на це, Виконком Ради робітничих депутатів, фальсифікуючи дійсність, відправив Тимчасовому урядові телеграму про те, нібито демонстрація в Києві пройшла під лозунгами підтримки Тимчасового уряду. Брехливість цього повідомлення викрила київська більшовицька газета «Голос социал-демократа». «Незлюбину (голова ради депутатів.— М. С.) дуже добре відомо,— писала газета,— що не менш 10—12 тисяч робітників і солдатів демонстрували під прапорами більшовиків, на яких замість підтримки Тимчасового уряду значилось: «Вся влада Радам робітничих, солдатських та селянських депутатів!», «Геть політику угодовства з буржуазією!». П. І. Незлюбін дозволив собі написати в телеграмі з'їздові Рад явну неправду. Київські робітники зуміють належно оцінити такий спосіб дій голови Ради робітничих депутатів⁴. Газета закликала робітників і революційних солдатів готуватись до вирішальних боїв з контрреволюцією.

В цей же день на заклик Харківського більшовицького комітету відбулась багатолюдна демонстрація в Харкові. На Павлівському майдані міста з'єднались демонстранти Міського, Холодногірського та Іва-

¹ Газ. «Правда» від 9 травня 1917 р.

² «Крестьянское движение в 1917 году», стор. 109.

³ «Історія громадянської війни в СРСР», т. I, стор. 216.

⁴ Газ. «Голос социал-демократа» від 20 червня 1917 р.

нівського районів, які йшли під прапорами з лозунгами: «Вся влада Радам робітничих, солдатських та селянських депутатів!», «Геть буржуазний уряд!», «Хай живе міжнародна революція і боротьба за мир!». Газета «Пролетарий» писала, що, без сумніву, демонстрація «проходила під лозунгом «Вся влада Радам робітничих, солдатських та селянських депутатів!»¹.

Робітники Донбасу рішуче висловлювалися за встановлення влади Рад. 18 червня мітинг робітників Щербинівського, Неліпівського, 2-го Північного, Микитівського та інших рудників, на якому було присутньо 4 тис. чоловік, у своїй резолюції вимагав: «Вся влада Всеросійській Раді робітничих, солдатських та селянських депутатів!»². Цього вимагали робітники Краматорського та інших заводів.

В Луганську 25 червня відбулася демонстрація, на якій переважали лозунги: «Геть 10 міністрів-капіталістів», «Геть контрреволюцію!», «Геть Державну думу і Державну раду!», «Вся влада Радам робітничих, солдатських та селянських депутатів!». Це повністю відповідало настроям революційного пролетаріату. На демонстрації лише частина солдатів йшла з лозунгом: «За Тимчасовий уряд»³. На мітингу, що почався після демонстрації, з величезною увагою робітники вислухали промову К. Є. Ворошилова. Незважаючи на надзвичайну стомленість, писав «Донецкий пролетарий», розходитися ніхто не бажав, усі вимагали, щоб товариш Ворошилов продовжував говорити понад встановлений для промовця час⁴.

Ще напередодні відкриття I Всеросійського з'їзду Рад, як і в ході його роботи, місцеві Ради виносили ухвали з вимогою до з'їзду взяти владу в свої руки. Так, Остерська Рада робітничих та солдатських депутатів на Чернігівщині ще 31 травня одногослосно прийняла резолюцію: «З огляду на те, що коаліційне міністерство не змогло і не зможе вивести країну з безвиході, куди її завела війна, і визнаючи, що для цього потрібна тверда влада, яка спирається на демократію, і що такою владою можуть бути тільки вожді демократії, Остерська Рада робітничих та солдатських депутатів пропонує Всеросійському з'їзду взяти владу в свої руки»⁵. Виконком Ради робітничих депутатів ртутних і вугільних рудників у Донбасі відправив на ім'я з'їзду Рад телеграму, в якій зазначалося, що Тимчасовий уряд є оплотом буржуазії, а його обіцянки не заслуговують довіри, «а тому, — зазначалось у телеграмі, — вимагаємо переходу всієї влади до Всеросійського з'їзду Рад, з'їзду робітничих, солдатських та селянських депутатів»⁶.

Червневі демонстрації і мітинги показали, що більшовики України домоглися помітних успіхів у завоюванні мас, що позиції угодовців значно підірвані. Проте меншовики та есери користувались ще значним впливом. Вони зберігали панівне становище в Радах і завдяки цьому мали змогу активно допомагати Тимчасовому урядові в його боротьбі з революційним рухом. Таке становище вимагало від більшовицьких організацій України ще більшого напруження сил з метою добитися ізоляції угодовців від мас.

Розвиток революції сприяв посиленню на Україні національно-визвольного руху, який характеризувався наявністю внутрішніх класових суперечностей між українськими експлуаторськими класами, з одного боку, і робітниками та трудящим селянством, з другого. Робітники і се-

¹ Газ. «Пролетарий» від 20 червня 1917 р.

² Газ. «Пролетарий» від 29 червня 1917 р.

³ Газ. «Донецкий пролетарий» від 27 червня 1917 р.

⁴ Там же.

⁵ Газ. «Правда» від 10 червня 1917 р.

⁶ Газ. «Пролетарий» від 3 червня 1917 р.

ляни України боролись під керівництвом більшовицької партії за своє соціальне і національне визволення. Вони прагнули повної свободи розвитку української культури, мови, створення шкіл з рідною мовою навчання, здійснення автономії України в межах Російської республіки. Ведучи боротьбу за повну національну свободу, трудящі маси України в той же час вороже ставились до спроб буржуазних націоналістів протиставити український народ російському, відірвати Україну від Росії. Запоруку свого соціального і національного визволення український народ бачив у тісному союзі з російським та іншими народами Країни Рад, у спільній боротьбі проти буржуазії і поміщиків, у перемозі соціалізму. Трудящі України стояли на позиціях пролетарського інтернаціоналізму, рішуче боролися за свободу і рівність громадян інших національностей, що жили на Україні.

Ці настрої українського народу відбивалися в рішеннях з'їздів Рад, у резолюціях мітингів і зборів, у листах окремих громадян. Конференція Рад робітничих та солдатських депутатів Донбасу, яка відбулася 15—17 березня 1917 р. в м. Бахмуті (Артемівськ), де були присутні делегати від 48 Рад, які представляли 187 тис. робітників, висловились за демократичну федеративну республіку. Разом з тим вона підкреслила, що «всі зусилля робітничого класу повинні бути спрямовані на пропаганду інтернаціональних ідей»¹. На скликаному Херсонською Радою робітничих депутатів на початку квітня 1917 р. з'їзді представників селянства було вирішено вимагати «всім народностям держави права на самовизначення»². Селяни с. Царичанки, Полтавської губернії, зібравшись 4 квітня на мітинг, прийшли до одностайного висновку, що «всякі національні і станові обмеження не можуть мати місця в демократичній державі»³.

Шовіністична пропаганда буржуазних націоналістів нерідко викликала обурення українських селян. Про це розповідає кореспонденція Золотоніського повіту, Полтавської губернії, в «Голосе социал-демократа» за підписом «Українець». «Цікаво, що в своїх постановою селяни дуже гостро висловлюють своє обурення проти шовіністичних замірів, які виявляють золотоніські земці-українці,—писалось у цій кореспонденції.—Ці земці поводять себе справді неприпустимо, нагадуючи звичайних російських «двоглавців», лише під жовто-блакитним прапором»⁴.

В газеті «Правда» був надрукований надзвичайно яскравий, наскрізь пройнятий почуттям пролетарського інтернаціоналізму лист матроса-українця А. Шевченка, який служив на острові Нарген. Зважаючи на особливості мови і стилю листа, наводимо його цілком і без будь-яких правок:

«Хлопцы всех стран, все в наших руках, только не бойтесь труда. Хлопцы малороссы, эстонцы, латыши, чувашы, татары, евреи, мордвины, калмыки и др. нации, организуйтесь все вместе рука об руку, чтобы могли мы все трудящиеся балакаты с каждым чоловіком, не нужно так дилаты, як нас вучат буржуазы, чтобы хохлы с хохлами, латыши с латышами, эстонцы с эстонцами, так нас учат для того, щоб получилась контрреволюция, як сказаты щоб друг друга побыли мы, а паны-буржуазы этим и воспользуются. Товарищи всех стран и наций, организуйтесь в одно семейство»⁵.

¹ «Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине» стор. 230.

² Газ. «Известия Елисаветградского Совета рабочих и солдатских депутатов» від 21 квітня 1917 р.

³ Газ. «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов» від 27 квітня 1917 р.

⁴ Газ. «Голос социал-демократа» від 3 травня 1917 р.

⁵ Газ. «Правда» від 6 червня 1917 р.

Тимчасовий уряд, як відомо, продовжував стару політику національно-колоніального гніту, вороже ставився до вимог автономії з боку пригноблених націй, в тому числі й української.

Партія більшовиків активно підтримувала український національно-визвольний рух, викривала великодержавну національну політику Тимчасового уряду. В. І. Ленін з трибуни I Всеросійського з'їзду Рад заставував ганьбою Тимчасовий уряд і меншовиків з есерами за великодержавну національну політику. «Ви і ваш уряд,— говорив В. І. Ленін,— ваші нові міністри на ділі продовжують з Фінляндією і Україною політику анексії. Ви чіпляєтесь до українського з'їзду, забороняєте його збори через ваших міністрів. Це не є анексія? Це — політика, яка становить наругу з прав народності, що терпіла муки від царів за те, що діти їх хочуть говорити рідною мовою. Це значить боятися окремих республік. З точки зору робітників і селян це не страшно. Нехай Росія буде союзом вільних республік»¹.

При обговоренні українського питання на I Всеросійському з'їзді Рад більшовицька фракція внесла свій проект резолюції, в якому говорилось, що з'їзд засуджує як контрреволюційну, так і обурливо антидемократичну політику Тимчасового уряду по відношенню до українців. Тимчасовий уряд повинен негайно визнати право українців на повну автономію і утворення самостійної держави². На жаль, повний текст проекту резолюції не зберігся.

Між революційним пролетаріатом і українською національною буржуазією точилася вперта боротьба за політичне керівництво непролетарськими трудящими масами.

Українська буржуазія прагнула використати національно-визвольний рух трудящих України, щоб забезпечити собі монопольне право на експлуатацію трудящих і зосередити в своїх руках державну владу на Україні. Право націй на самовизначення українська буржуазія тлумачила в своїх класових інтересах. Буржуазно-націоналістична Центральна рада, що виникла в березні 1917 р., створювала на місцях свої органи — губернські і повітові національні ради, організувала з солдатів-українців національні полки, розраховуючи використати їх у боротьбі за зміцнення влади української буржуазії.

Українські дрібнобуржуазні націоналістичні партії — соціал-демократи і есери з їх угодовською політикою були зручною ширмою для української буржуазії, що намагалася зосередити державну владу в своїх руках.

Проте окремі керівні працівники партійних організацій України стояли на неправильних позиціях у національному питанні. Так, наприклад, у київській організації Г. Пятаков, Є. Бош та інші стояли на антиленінських позиціях у національному питанні. Більше того, Г. Пятаков виступав проти українського національно-визвольного руху. На засіданні Київського більшовицького комітету 4 червня він заявив, що «...підтримувати українців нам не доводиться, тому що пролетаріатові цей рух не вигідний». В інших партійних організаціях України мала місце недооцінка українського національного питання.

Наявність цих хиб у роботі більшовицьких організацій України ускладнювала боротьбу з українськими буржуазно-націоналістичними партіями, ізоляцію їх від трудящих мас. Буржуазні націоналісти всіх мастей прагнули до розвалу єдиного пролетарського фронту боротьби за соціалізм. З цією метою вони широко пустили в хід облудні «теорії»

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 22—23.

² «Первый Всероссийский съезд Советов (стенографический отчет)», Гос. соц.-эк. изд., 1931, стор. 463—464.

про «безкласовість» української нації, про «національну єдність» українського народу.

В дійсності не могло бути ніякої єдності між капіталістами-мільонерами терещенками, харитоненками і т. п. і робітниками, за рахунок жорстокої експлуатації яких створювалися капітали. Не могло бути мови про єдність між поміщиками-магнатами скоропадськими, кочубеями, лизогубами і т. п., які володіли кількома мільйонами десятин землі, або зажерливим куркульством, з одного боку, і мільйонами експлуатованих селян-бідняків — з другого. Пропаганда «національної єдності» потрібна була націоналістам для того, щоб примусити українських робітників і селян і далі покійно працювати на капіталістів та поміщиків, які вершили б усіма справами буржуазної автономної України.

Маневри українських буржуазних націоналістів викривалися більшовицькими партійними організаціями, які роз'яснювали трудящим, що тільки при єдиних діях пролетарів усіх національностей, у братерському союзі з російським народом можна буде добитися соціального і національного визволення. На об'єднаному засіданні Ради робітничих депутатів і Ради солдатських депутатів Києва 9 червня 1917 р. більшовицька фракція при обговоренні українського питання виступила з своїм проектом резолюції, в якому підкреслювалось: «Вважаючи, що національне розкріпачення нерозривно зв'язане з розкріпаченням класовим, ми закликаємо пролетарів і напівпролетарів України до відмови від співробітництва з своєю національною буржуазією, до єдиної класової організації і до спільної боротьби за владу і за повалення опору національного і класового гноблення — іга капіталу»¹. Але, скориставшись своєю більшістю, меншовики й есери провалили цей проект резолюції.

Катеринославська більшовицька газета «Звезда» виступала з викриттям великодержавної політики Тимчасового уряду і всіх партій, що його підтримували: «...Тільки наша партія,— підкреслювала «Звезда»,— партія робітників і бідніших селян чесно і відкрито пішла назустріч українському народові. Визнання справедливості вимог українців — найкращий спосіб пробудити у них довіря і симпатії до великоруської демократії»².

Послідовна ленінська національна політика більшовицької партії забезпечила згуртування робітників усіх національностей в єдиний фронт боротьби за перемогу соціалізму.

З розстрілом липневої демонстрації в Петрограді буржуазія при підтримці меншовиків і есерів перейшла у відкритий наступ проти революції і партії більшовиків, що її очолювала. Умови роботи для партії стали дуже важкими, і вона повинна була перейти на напівлегальне становище і надійно переховувати свого вождя В. І. Леніна від розправи, що її намагався вчинити над ним Тимчасовий уряд. Все це говорило про те, що період двовладдя в країні закінчився. Змінилося співвідношення класових сил. Влада зосередилася в руках контрреволюційного Тимчасового уряду. Есеро-меншовицькі Ради стали безвольним додатком Тимчасового уряду. Зникла можливість мирного розвитку революції.

В зв'язку із зміною політичної обстановки В. І. Ленін запропонував тимчасово зняти лозунг «Вся влада Радам», оскільки державну владу робітничий клас міг взяти в свої руки тільки шляхом збройного повстання. В цих нових політичних умовах Центральний Комітет скликав VI з'їзд партії, який висунув лозунг підготовки збройного повстання, націлив партію на соціалістичну революцію.

Більшовицькі партійні організації України підтримали курс, накре-

¹ Газ. «Голос социал-демократа» від 13 червня 1917 р.

² Газ. «Звезда» від 2 липня 1917 р.

слений VI з'їздом, і енергійно працювали над втіленням його в життя. В Харкові підготовку до збройного повстання очолив Артем, обраний на VI з'їзді членом Центрального Комітету партії. Харківська газета «Пролетарий» закликала робітників готуватися до здійснення соціалістичної революції¹. В Києві 6 серпня 1917 р. на міській партконференції з доповідями про VI з'їзд партії виступили А. Іванов і Є. Бош. В своїй постанові конференція схвалила резолюції VI з'їзду й ухвалила: «докласти всіх сил до того, щоб привести київський пролетаріат і київський гарнізон в цілковиту бойову готовність..., зміцнити пролетарський рух і довести його до переможного кінця»².

Під впливом рішень VI з'їзду партії миколаївські більшовики порвали з меншовиками і створили свою окрему організацію. Миколаївський більшовицький комітет у листі від 27 серпня 1917 р. повідомляв ЦК партії: «Більшість нашої конференції визнала керівництво і резолюції VI з'їзду нашої партії. Меншість же лишилась в об'єднаній організації»³. Більшовики створювали окремі парторганізації і в інших містах, де були об'єднані з меншовиками організації. Збори більшовиків в Макіїво-Юзово-Петрівського району, рудників Пастухівського і Ясенівського, заслухавши доповідь про VI з'їзд партії, вітали В. І. Леніна і Центральний Комітет партії. В своїй резолюції збори відзначили: «Ми констатуємо, що безкровна боротьба за владу немислима, і звертаємось до всіх товаришів робітників, солдатів і селян із закликом до найшвидшої організації наших пролетарських полків і до цілковитого відмежування від дрібнобуржуазних керівників, які єднанням з контрреволюційною буржуазією зрадили революцію»⁴.

Зосередивши в своїх руках владу, буржуазія розгорнула наступ на революцію, готувалась до розгрому знесилених Рад. На фронті було запроваджено смертну кару. Готуючись до встановлення військової диктатури, буржуазія скликала 12 серпня 1917 р. в Москві так звану Державну нараду. Партія більшовиків викрила контрреволюційний характер Державної наради і закликала трудящих виступити проти цього контрреволюційного зборища. В Москві більшовики організували загальний страйк протесту, в якому, незважаючи на заборону з боку есеро-меншовицької Ради, взяла участь більшість робітників. Московський страйк протесту був підтриманий виступами робітників інших міст країни.

На заклик більшовицького комітету в Києві 12 серпня страйкували всі великі підприємства і понад 50 дрібних⁵. В Харкові 15 серпня оголосили страйк робітники-залізничники Харківського вузла. На мітингу була ухвалена резолюція, в якій говорилося: «Ми протестуємо проти контрреволюційної Московської наради, як змови проти революції, ми протестуємо проти контрреволюційної політики Тимчасового уряду... Порядком революції і країни тільки в поваленні диктатури (буржуазії) і в переході всієї влади до рук пролетаріату і бідніших селян»⁶. На харківських заводах ВЕК, Герлях і Пульст, ХПЗ та інших також відбулися мітинги протесту. Робітники Краматорського заводу на своєму мітингу 12 серпня закликали весь пролетаріат згуртуватися і «приготуватися дати належну відсіч контрреволюційним силам»⁷. Резолюцію протесту проти Державної наради ухвалила 16 серпня Дружківська Рада робітничих, селянських та

¹ Газ. «Пролетарий» від 5 серпня 1917 р.

² Газ. «Голс социал-демократа» від 13 серпня 1917 р.

³ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 17, оп. 1, спр. 276, арк. 6.

⁴ Газ. «Звезда» від 1 вересня 1917 р.

⁵ Газ. «Киевская мысль» від 13 серпня 1917 р.

⁶ Газ. «Пролетарий» від 15 серпня 1917 р.

солдатських депутатів¹. У Херсоні на тритисячному мітингу 14 вересня була ухвалена резолюція, в якій трудящі протестували «проти інсценіровки народної думки в особі Московської наради» і вимагали негайного скликання Установчих зборів, встановлення робітничого контролю над виробництвом і передачі всієї землі земельним комітетам².

Спільними діями робітників усієї країни було зірвано план контрреволюційного перевороту, що його мала намір здійснити буржуазія під час Державної наради. Та реакційні сили не припинили готувати змову проти революції. Центр контрреволюційної змови перемістився у Ставку верховного головнокомандуючого на чолі з генералом Корніловим. 25 серпня він послав проти революційного Петрограда контрреволюційні війська під командуванням генерала Кримова. Імперіалісти США, Англії і Франції, які прагнули розчленувати і цілком поневолити Росію, намагалися з допомогою Корнілова задушити революцію і здійснити свої колонізаторські плани. Американські імперіалісти обіцяли п'ятимільярдну позику при умові встановлення в Росії військової диктатури. Серед військ, які йшли на Петроград, був і загін англійських броньовиків.

У ці дні над країною нависла серйозна небезпека. Партія більшовиків, що завжди стояла на варті революційних завоювань, закликала трудящих на боротьбу проти корніловщини.

У спільній справі розгрому корніловщини трудящі України, керовані більшовицькими партійними організаціями, відіграли значну роль. Корніловські заколотники відводили Україні велике місце в своїх планах. У Бердичеві знаходився один з головних опорних пунктів контрреволюційного заклоту — штаб командуючого Південно-Західним фронтом генерала Денікіна. З його ініціативи тут було створено контрреволюційну організацію. Крім того, Корнілов розраховував використати в своїх контрреволюційних цілях польські і чехословацькі військові формування, що перебували в прифронтовій частині України. В районі Києва, у Броварах, були зосереджені англійські броньовики, що призначалися для подання підтримки заколотникам. Нарешті, з Південно-Західного фронту передбачалось перекидання військ у район Петрограда на допомогу Корнілову. За вказівками корніловського центра в Києві зосереджувалось контрреволюційне офіцерство. В місті 16 серпня вночі при перевірці готелів було виявлено багато офіцерів без відпускних документів³. За підписами 180 офіцерів з Києва Корнілову було відправлено телеграму, в якій вони вітали його контрреволюційні дії⁴.

Про початок розгортання боротьби проти корніловщини у Києві більшовицький «Голос социал-демократа» повідомляв: «Перші відомості про зухвалій замах Корнілова на владу були одержані в Києві в неділю о 7 год. вечора і зараз же стали відомі Президії Комітету нашої партії, яка вжила заходів до екстреного скликання Комітету. Комітет засідав з 9 год. вечора. На засіданні Комітету було вироблено цілий ряд конкретних заходів для боротьби проти можливих проявів контрреволюції в Києві»⁵.

Свої пропозиції більшовики внесли на об'єднане засідання виконавчих комітетів Ради робітничих депутатів і Ради солдатських депутатів. На цьому засіданні було ухвалено: повідомити всі військові частини, що вони можуть виходити на вулицю із зброєю лише за розпорядженням Ради солдатських депутатів, командувати на телеграф представників

¹ «Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине», стор. 528—529.

² Газ. «Рабочий путь» («Правда») від 16 вересня 1917 р.

³ Газ. «Киевская мысль» від 17 серпня 1917 р.

⁴ Газ. «Киевская мысль» від 16 серпня 1917 р.

⁵ Газ. «Голос социал-демократа» від 30 серпня 1917 р.

виконкомів для контролю над всіма телеграмами, що надходять із Ставки верховного головнокомандуючого, посилити охорону міста. Тут же було створено «Комітет охорони революції» з представників різних організацій¹. Але цей Комітет не виявив належної активності, а тому справу боротьби з корніловщиною очолила більшовицька партійна організація і під її впливом — Рада робітничих депутатів.

Київський більшовицький комітет 28 серпня виділив спеціальну групу агітаторів, які протягом всього дня виступали на всіх київських заводах і у військових частинах, роз'яснюючи, яку мету має заколот Корнілова. Робітники одногосно ухвалювали більшовицьку резолюцію, яка вимагала рішучої боротьби з контрреволюцією, арешту і притягнення до суду керівників контрреволюції, припинення репресій, озброєння робітників і революційних солдатів². На вимогу більшовиків виконком Ради робітничих депутатів виніс ухвалу про арешт начальника КВО генерала Оболеншова, який стояв на боці Корнілова.

В дні боротьби з корніловщиною більшовики фактично керували Київською Радою робітничих депутатів. 29 серпня відбулося під головуванням А. Іванова засідання Ради робітничих депутатів разом з представниками фабзавкомів і профспілок, яке обговорило заходи по боротьбі з контрреволюцією. Задовго до початку засідання Ради площа перед міським театром була заповнена народом. На засіданні Ради більшовики виступили з розгорнутою програмою заходів по боротьбі з контрреволюцією. Запропоновану більшовиками резолюцію було ухвалено одногосно. В основному вона повторювала зміст резолюції, яку напередодні висували більшовики на робітничих і солдатських зборах і яка одностайно схвалювалась. Новими були вимоги усунути комісара міста кадета Страдомського, який був прихильником Корнілова, не допускати у склад «Комітету охорони революції» представників партії кадетів³. В ніч на 30 серпня було заарештовано відомого реакціонера монархіста В. Шульгіна, а його газету «Києвлянин» — закрито⁴.

На протязі всього дня 30 серпня засідав під головуванням більшовиків А. Сівцова, а потім О. Витківського виконком Ради робітничих депутатів. У безперервно діючий виконком надходили від трудящих заяви і відомості, що полегшували справу боротьби з контрреволюцією.

Більшовики вживали всіх заходів до роззброєння корніловців. Виконком виділив своїх представників у комісію по перепису зброї у магазинах зброї і доручив їм добиватися негайної реквізиції переписаної зброї. У ході засідання виконкому було заслухано повідомлення про наслідки перевірки трьох магазинів зброї. Потім виконком ухвалив створити разом з Радою солдатських депутатів комісію по виявленню зброї, що зберігалась в артскладі і бомбометній майстерні, і передати її революційним солдатам та червоногвардійським загонам. Разом з цим виконком висловився за роззброєння контрреволюційних військових частин, а також за те, щоб їх зброю передати робітникам. Виконком виділив своїх представників у комісії по ознайомленню з обвинувальним висновком у судовій справі солдатів-більшовиків і по розгляді матеріалів, відібраних при арешті В. Шульгіна⁵.

В дні боротьби з корніловщиною у Києві відбувався обласний з'їзд Рад робітничих депутатів, на якому були представники Рад Київської, Чернігівської, Полтавської, Подільської та Волинської губерній. Під тис-

¹ Газ. «Известия Киевского Совета рабочих депутатов» від 29 серпня 1917 р.

² Газ. «Голос социал-демократа» від 30 серпня 1917 р.

³ Там же.

⁴ «Робітничя газета» від 31 серпня 1917 р.

⁵ «1917 год на Киевщине», Хроника событий, ГИУ, 1928, стор. 225—226.

ком делегатів угодівське керівництво з'їзду було змушене надіслати всім місцевим Радам телеграму від імені з'їзду, в якій пропонувалось вжити всіх рішучих заходів до боротьби з контрреволюцією, негайно арештувати контрреволюціонерів з віддачею їх до суду, озброїти робітників¹.

До боротьби з корніловщиною закликав робітників і революційних солдатів Харківський більшовицький комітет. 29 серпня було опубліковано звернення комітету, яке закликала трудящих до боротьби з контрреволюцією під лозунгом «Вся влада революційному пролетаріату і біднішим селянам!». Після настійної вимоги більшовиків 29 серпня було скликане екстрене засідання Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів для обговорення заходів по боротьбі з корніловщиною. На цьому засіданні виступив Артем, який поставив вимогу насамперед загального озброєння робітників. «Контрреволюція,— говорив Артем,— повинна бути вирвана з коренем. Для цього потрібно приборкати буржуазію»². На підприємствах Харкова відбулися мітинги, на яких робітники висловлювали своє обурення діями контрреволюції і заявляли про свою готовність боротися проти неї.

В Катеринославі більшовики провадили масові мітинги робітників і солдатів, на яких викривали контрреволюційний заклот Корнілова. Робітники і солдати одностайно висловлювали своє обурення Керенським, який своїми діями сприяв Корнілову, а також угодовством меншовиків та есерів. Загальні збори заводу «Сіріус» у Катеринославі, що відбулися 28 серпня, вимагали загального озброєння робітників. У своїй резолюції збори відзначили: «Те, що відбулося зараз, могло відбутися тільки завдяки потуранню і явному угодовству з буржуазією більшості Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих та солдатських депутатів». У резолюції говорилося про необхідність якнайскоріше скликати Всеросійський з'їзд Рад робітничих та солдатських депутатів і переобрати Центральний Виконавчий Комітет Рад³. Полковий комітет і загальні збори 271-го піхотного полку ухвалили більшовицьку резолюцію. Коли меншовики намагалися виступити з наклепами проти більшовиків, солдати не дали їм говорити. В дні боротьби проти корніловщини авторитет більшовиків у Катеринославі дуже зріс. «В корніловські дні робітники навіть тих підприємств,— відзначає активний учасник боротьби за владу Рад у Катеринославі В. Аверін,— де спочатку нас не хотіли слухати, були на нашому боці»⁴.

Активну боротьбу з корніловщиною під керівництвом більшовиків вели робітники Донбасу, які знаходились у безпосередньому сусідстві з небезпечним центром корніловщини — білокозачим Доном. Корнілов розраховував на те, що отаман Каледін зможе перекинути з Новочеркаська в Петроград контрреволюційні козачі частини. Але робітники Донбасу зірвали ці задуми контрреволюції. Велика роль в цьому належала більшовицькій партійній організації. Луганська Рада створила революційний комітет під головуванням К. Є. Ворошилова. Цей комітет мав завдання паралізувати всі спроби місцевих корніловців подати будь-яку допомогу своєму ватажкові. За розпорядженням ревкому були заарештовані майже всі контрреволюційні офіцери місцевого гарнізону, колишні вищі чиновники царської влади та інші реакціонери. До всіх урядових установ, на пошту і телеграф ревком послав своїх комісарів. Він створив

¹ Газ. «Известия Киевского Совета рабочих депутатов», № 27.

² Газ «Пролетарий» від 31 серпня 1917 р.

³ Газ. «Звезда» від 2 вересня 1917 р.

⁴ В. А в е р і н, Октябрьская революция в Екатеринославе, журн. «Летопись революции» № 5—6, 1927, стор. 114.

спеціальну комісію в справі оборони Луганська від можливих нападів контрреволюційного козацтва і для нагляду за пересуванням козацьких частин. Комісію цю очолив О. Я. Пархоменко. Робітники-червоногвардійці невтомно несли свою почесну варту по охороні революції. Згадуючи витримку і мужність червоногвардійців, К. Є. Ворошилов писав: «Відтоді я багато чого бачив, але по совісті мушу сказати, такої сумлінної, такої самовідданої, безкорисливої служби революції на бойових постах, як її виконували луганські пролетарі, я бачив мало»¹. Робітників активно підтримали солдати луганського гарнізону. Вони 31 серпня на своїх гарнізонних зборах вимагали воєннопольового суду над корніловцями².

Так само рішуче діяли під керівництвом більшовиків робітники інших районів Донбасу. Горлівська Рада робітничих та солдатських депутатів 30 серпня телеграфувала у ВЦВК про становище в районі: «На першу вимогу виступимо; роботи продовжуються нормально, вжито найсерйозніших заходів по охороні рудників, заводів; телефон, телеграф під контролем, чекаємо дальших інструкцій»³. 30 серпня відбувся з'їзд Рад робітничих та солдатських депутатів Горлівсько-Щербинівського району. На з'їзді було заслухано доповідь представника Харківського більшовицького комітету Ю. Тинякова про сучасний момент, в якій викривалась змова Корнілова і висувались конкретні заходи боротьби з нею. В резолюції на доповідь Ю. Тинякова з'їзд заявив: «Ми оголошуємо Районну Раду владою диктатури пролетаріату і біднішого селянства Горлівсько-Щербинівського району...»⁴. В доповідях з місць відзначалося, що місцеві Ради взяли владу в свої руки, встановили контроль над виробництвом і заборонили вищій адміністрації виїзд з рудників, контролюють телеграфні та телефонні сітки. Всі доповідачі вимагали створення революційного штабу, який повинен здійснювати диктатуру. Революційний штаб було обрано в такому складі: С. Лапін, П. Дорофєєв, Г. Чалий, І. Свириденко, О. Лисих, П. Свиридов, М. Вайнер, Ф. Бірюков, П. Перепада та М. Острогорський.

Отже, завдяки тому, що більшовицькі організації України провели величезну роботу по мобілізації мас, сили контрреволюції на Україні відразу були паралізовані, корніловці не тільки не залучили нових сил, а й не змогли використати ті сили, що були заздалегідь підготовлені. Їх розрахунки на використання військ Південно-Західного фронту провалились. Запеклі корніловці — генерали Денікін, Лукомський та інші були арештовані.

Трудящі України, очолені більшовицькими партійними організаціями, своєю самовідданою боротьбою проти контрреволюції великою мірою сприяли розгromу буржуазно-поміщицької контрреволюції на чолі з генералом Корніловим.

Боротьба проти корніловщини сколихнула найширші маси робітників і солдатів, вона сприяла піднесенню революційної боротьби на більш високий рівень. Дні напруженої боротьби проти контрреволюційної змови були для мас великою школою політичного досвіду. Авторитет більшовицької партії, що очолила розгrom корніловщини, дуже зріс в очах трудящих мас.

Працівники більшовицьких партійних організацій України в своїх листах до ЦК партії у вересні 1917 р. незмінно відзначали процес полів'їння мас. Так, у листі Артема від 7 вересня 1917 р. про настрої харківських робітників підкреслювалося: «В зв'язку з виступом Корнілова у нас процес оформлення більшовицьких настроїв пішов велетенськими кроками уже

¹ «История гражданской войны в СССР», т. II, стор. 118.

² Газ. «Звезда» від 3 вересня 1917 р.

³ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 1235, оп. 33, спр. 41, арк. 64.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 693, спр. 1, арк. 1—2.

перед подіями...»¹. З Маріуполя в ЦК повідомляли, що «есери і меншовики пропали на заводах безповоротно»². В листі з Катеринослава говорилося: «В зв'язку з корніловщиною вплив партії дуже зріс»³. Про великі успіхи повідомлялося з Луганська: «Всі організації міста в наших руках. Щоденно з повіту звертаються в нашу організацію за агітаторами, лекторами...»⁴. Про настрої київських робітників в ЦК писали: «У настроях мас спостерігається виразний перелом у наш бік. Ті заводи, які раніше не пускали до себе більшовиків, тепер запрошують від нас агітаторів»⁵.

Зростання політичного впливу більшовиків відбилась і на наслідках перевборів до Рад. У Харкові на перевиборах Ради, що відбувались у серпні 1917 р., більшовики здобули чвертеро більше місць, ніж до того, і мали до 120 депутатських місць⁶. Проте кількість більшовиків дорівнювала лише третині загального числа депутатських місць. Значно зріс вплив більшовиків у Київській Раді. Під час обговорення 8 вересня питання про кризу влади Рада прийняла більшовицьку резолюцію, в основу якої було покладено резолюцію, ухвалену Петроградською Радою⁷. На перевиборах Київської Ради більшовики досягли серйозного успіху, хоч більшості ще не добилися — з 500 депутатських місць вони мали тільки 200⁸. Посилився процес більшовизації і в Радах інших міст. Так, Глухівська Рада робітничих, солдатських та селянських депутатів у вересні 1917 р. була вже в руках більшовиків⁹. Особливо інтенсивно йшов процес більшовизації Рад у Донбасі, де Луганська, Горлівсько-Щербинівська, Краматорська і ряд інших Рад були більшовицькими.

Боротьба проти корніловщини оживила Ради робітничих та солдатських депутатів, з безвольного придатку Тимчасового уряду вони ставали органами революційної дії. Більшовизація Рад закріплювала цей процес у Радах.

Зважаючи на ці нові політичні обставини, більшовицька партія знову висунула свій лозунг «Вся влада Радам!». Але значення цього лозунга було вже іншим. «Тепер цей лозунг, — підкреслював Й. В. Сталін, — означав прямий підхід революції до диктатури пролетаріату шляхом повстання. Більше того, тепер цей лозунг означав організацію і державне оформлення диктатури пролетаріату»¹⁰. Під лозунгом «Вся влада Радам!» більшовицька партія повела маси на соціалістичну революцію.

Піврічна напружена політична боротьба і масова роз'яснювальна робота більшовицьких партійних організацій підірвали політичне засилля меншовиків та есерів в Україні. Робітничі і солдатські маси переконувалися на власному досвіді в тому, що угодовці не можуть і не хочуть вести боротьби з буржуазно-поміщицькою контрреволюцією, що тільки партія більшовиків здатна забезпечити перемогу над буржуазією і поміщиками, забезпечити встановлення диктатури пролетаріату і на її основі розв'язати всі корінні питання війни і революції в інтересах трудящих. Це був надзвичайно важливий політичний результат діяльності більшовицьких організацій України в їх боротьбі за переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

¹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 275, арк. 10.

² Там же, ф. 293, арк. 4.

³ Газ. «Рабочий путь» («Правда») від 17 вересня 1917 р.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Газ. «Пролетарий» від 29 серпня 1917 р.

⁷ Газ. «Голос социал-демократа» від 9 вересня 1917 р.

⁸ Журн. «Красный архив» № 5, 1937, стор. 43.

⁹ С. М. Королівський, Більшовизація Рад на Україні в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Праці історичного факультету Харківського державного університету», т. 4, 1936, стор. 66.

¹⁰ Й. В. Сталін, Твори, т. 6, стор. 386.

Але більшовики України ще не встигли організаційно закріпити свій політичний вплив. У Радах робітничих та солдатських депутатів великих міст України більшовицькі партійні організації ще не мали більшості. Правда, угодовці, які ще мали більшість у Радах, не могли вже так безцеремонно розпоряджатися, як це було раніше, у травні—липні, хоч вони ще мали змогу подавати підтримку буржуазії і гальмувати справу дальшого розвитку революції.

Отже, перед більшовицькими організаціями України стояло відповідальне завдання — витіснити угодовців з Рад, зробити Ради більшовицькими, здатними забезпечити перемогу соціалістичної революції і встановлення диктатури пролетаріату.

Наступні місяці запеклої боротьби показали, що більшовики успішно розв'язали це завдання. Під їх керівництвом робітники і бідніші селяни встановили на Україні Радянську владу.

Н. П. ПЕРВАК

РОБІТНИКИ ДОНБАСУ В ПЕРІОД МИРНОГО РОЗВИТКУ РЕВОЛЮЦІЇ

(БЕРЕЗЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ 1917 р.)

Революційна боротьба робітників Донбасу в період мирного розвитку революції навесні і влітку 1917 р. ще недостатньо висвітлена в історичній літературі. Частково цій темі присвячені статті І. Ш. Чорномаза «Боротьба пролетарів Донецько-Криворізького басейну за робітничий контроль у промисловості в період мирного розвитку революції (березень—червень 1917 р.)»¹, С. М. Королівського «Більшовизація Рад на Україні в період підготовки Жовтневої соціалістичної революції»², а також праця С. Кіхтева³.

В нашій статті робиться спроба висвітлити революційну боротьбу робітників Донбасу під керівництвом Комуністичної партії в березні—червні 1917 р., показати роль більшовицьких організацій у боротьбі за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, утворення й діяльність Рад робітничих депутатів і фабзавкомів, боротьбу робітників Донбасу за встановлення 8-годинного робочого дня, мінімуму заробітної плати, робітничого контролю.

В лютому 1917 р. в Петрограді перемогла буржуазно-демократична революція. Ненависне самодержавство було повалене. Робітничі та більшовицькі організації вийшли з підпілля. Комуністична партія приділила значну увагу створенню і зміцненню партійних організацій на місцях.

Центральний Комітет Комуністичної партії, надаючи донецькому пролетаріатові важливого значення в рѳзгортанні революційної боротьби за перемогу соціалістичної революції, направив в окремі гірничі райони Донбасу видатних діячів Комуністичної партії. Так, у Луганськ був посланий К. Є. Ворошилов, у Горлівсько-Щербинівський район — Є. Щаденко і Ш. Грузман.

У Донбасі, як і в усій країні, поряд з існуючими більшовицькими організаціями, що вийшли з підпілля, на заводах і шахтах створювалися партійні комітети. Більшовицькі організації та комітети виникли на Щербинівському, Ртутному, Неліпівському, Вознесенському, Орлово-Оленівському, Горлівському № 5 рудниках, а також на Петровському, Кадіївському та інших металургійних заводах.

¹ «Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького», т. 75, Труды кафедры истории КПСС и диалектического и исторического материализма, т. 3, Харків, 1956.

² «Учені записки Харківського державного університету ім. О. М. Горького», т. 69; Труды історичного факультету, т. 4, Харків, 1956.

³ С. Кіхтев, Коммунисты Донбасса в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции, К., 1954.

У Донбасі після перемоги Лютневої революції організувалися районні та підрайонні комітети РСДРП(б). Так, у червні 1917 р. в Луганську були створені три райкоми партії: на заводі Гартмана, патронному та на залізничному вузлі.

Партійні організації Луганська і Макіївки протягом березня—квітня вирости в 15 раз і налічували напередодні Квітневої конференції 1500 членів партії кожна¹. На початку квітня відбулися загальноміські партійні збори більшовиків Луганська, які обрали партійний комітет. К. Є. Ворошилов, як уповноважений ЦК, очолив роботу більшовицьких організацій не тільки міста, а й усього Донецького басейну. Члени Луганського комітету не раз виїжджали до Кадіївки, Лозово-Павлівки та інших селищ і гірничих районів Донбасу, щоб допомогти місцевим більшовикам організувати роботу серед трудящих. Члени луганської більшовицької організації розгорнули активну пропагандистську і агітаційну діяльність серед трудящих Бахмута, Маріуполя і Попасної.

Зміцнювалися і зростали партійні організації Горлівсько-Щербинівського району. 25 делегатів першої районної партійної конференції, що відбулася в середині квітня, представляли 1450 членів партії. Як видно з протоколу конференції, 2 делегати було послано від 250 комуністів Щербинівки, 6 — від 350 комуністів неліпівської організації, 2 — від 100 комуністів організації Північних рудників, 3 делегати — від 150 комуністів гарматного заводу, 2 — від 150 комуністів байракської організації, 5 делегатів — від 300 комуністів Ртутного рудника і 5 — від 150 комуністів Горлівських шахт № 5 і № 8².

Квітневі тези і VII (Квітнева) конференція більшовиків озброїли партію чіткою програмою дій, розрахованих на мирний розвиток революції, на ізоляцію угодовських партій, на завоювання більшості в Радах. Конференція зайняла чітку позицію в питанні переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, накреслила програму боротьби за врятування країни від розрухи і голоду, вказала трудящим країни вірний шлях виходу з імпералістичної війни.

Більшовики Донбасу, ознайомившись з рішеннями Квітневої конференції, ще ширше розгорнули роботу по завоюванню і вихованню мас. Вони викривали угодовство меншовиків і есерів з буржуазією, виходили з об'єднаних соціал-демократичних організацій і створювали більшовицькі організації. Так, більшовики Юзівки в кінці травня вийшли з об'єднаної організації і утворили більшовицький комітет Юзово-Макіїво-Петровського району з місцем перебування в Юзівці. Виділялись з об'єднаної організації і більшовики шахти Парамонова, які обрали свій Грушево-Власівський комітет³.

Більшовики Донбасу посилювали агітацію і пропаганду серед трудящих, відстоювали свободу друку, слова, недоторканність особи, організували для робітників заводів і шахт доповіді, лекції. Величезну роль у справі політичного виховання трудящих відіграла в цей час більшовицька преса, яка сміливо викривала реакційність буржуазії і закликала робітників до рішучої боротьби з підприємцями, що своїми діями руйнували народне господарство країни.

На сторінках «Правды», катеринославської газети «Звезда», харківської — «Пролетарий», а також газети «Донецкий пролетарий» та інших

¹ «Борьба за Октябрь на Артемовшине». Сборник воспоминаний и статей с предисловием и под редакцией Острогорского, Партиздат, «Пролетарий», Харків, 1929, стор. 165; журн. «Исторический архив» № 6, 1956, стор. 62.

² Журн. «Літопис революції», № 4, 1929, стор. 122.

³ «Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції», Збірник статей, Укрполітвидав, К., 1949, стор. 111—112.

більшовицьких газет друкувалися статті, які нещадно викривали зрадницьку політику Тимчасового уряду і капіталістів, роз'яснювали трудящим ворожу угодовську політику меншовиків та есерів і закликали їх до боротьби за владу Рад, до встановлення робітничого контролю над виробництвом і розподілом продуктів. Більшовицька преса була важливою політичною зброєю трудящих у боротьбі проти капіталістів. Внаслідок активної роз'яснювальної роботи більшовиків трудящі маси звільнялися від впливу угодовських партій.

Результатом більшовицької агітації було негативне ставлення більшості робітників Донбасу до випущеної Тимчасовим урядом «позики свободи», їх вимога опублікувати таємні договори царського уряду з союзниками. Робітники Горлівки, Щербинівки, Луганська, Краматорська та інших пролетарських центрів Донбасу виступили проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду.

Гнів і обурення трудящих всієї країни викликала нота Мілюкова до союзників. Тимчасовий уряд, незважаючи на вимоги трудящих припинити війну і укласти мир, заявив про вірність союзникам, про нібито «всенародне прагнення довести світову війну до вирішальної перемоги»¹. Обурення пролетаріату столиці вилилося у відому Квітневу демонстрацію. Робітники заводів і шахт Донбасу також гнівно протестували проти імперіалістичної зовнішньої політики Тимчасового уряду і вимагали передати всю повноту влади Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів.

З перших же днів перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції робітники Донбасу під керівництвом більшовиків розпочали боротьбу проти сил і органів царської влади, розганяли царську адміністрацію і створювали Ради робітничих депутатів та їх виконавчі органи або президії. Єдиної системи виборів до Рад не було. В Донецькому басейні, як і в усій країні, Ради робітничих депутатів виникали за творчою ініціативою самих мас. «...В лютому 1917 р., — писав В. І. Ленін, — маси створили Ради, раніш навіть, ніж будь-яка партія встигла проголосити цей лозунг»².

В березні Ради виникли в Горлівці, Щербинівці, Луганську, Юзівці, Єнакієвому, Краматорську, Костянтинівці, Лисичанську, Дружківці, на Берестовських, Рутченківських рудниках та в інших містах і селищах Донбасу. Обласний з'їзд Рад Донецько-Криворізького басейну, що відбувся 27 квітня (10 травня) в Харкові, закінчив період організації Рад.

З ініціативи більшовиків Ради робітничих депутатів Донбасу стали на шлях створення кушових об'єднань — підрайонних та районних Рад. Так, конференція Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Луганського району, що розпочала роботу 15 травня 1917 р., розглядаючи організаційне питання, постановила розбити район на такі підрайони: Луганський, Юр'ївський, Білянський, Кадіївський, Дебальцево-Іванівський, Мар'їнський, Лисичанський та інші³. Навколо цих підрайонів і групувалися місцеві Ради та робітничі організації.

З повідомлень більшовицької газети «Донецкий пролетарий» видно, що Мар'їнський підрайон об'єднував 21 місцеву Раду робітничих депутатів. Білянський підрайон об'єднував: Раду робітничих депутатів Білянських рудників, Раду робітничих депутатів Густавського рудника, Раду робітничих депутатів Шидловського рудника товариства Сулинських заводів, Раду робітничих депутатів Білореченського рудника товариства

¹ «Історія громадянської війни в СРСР», т. I, Партвидав, К., 1937, стор. 178.

² В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 66.

³ Газ. «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов» від 2(15) червня 1917 р.

Брянських заводів, Раду робітничих і солдатських депутатів заводу «Фавье» Російсько-Бельгійського товариства. Крім цих Рад, до Білянського підрайону входив депутат від робітників Єлизаветинського рудника, депутати від робітників рудника Альберт і від робітників Мар'їнського рудника¹.

Робітники Донбасу, створивши Ради, розглядали їх як органи державної влади і сподівалися, що вони розв'яжуть в їх інтересах всі корінні питання революції. Такі Ради, як Горлівська, Краматорська, Луганська та ін., в яких керівництво належало більшовикам, майже з самого початку діяли як органи народної влади, активно й рішуче відстоювали і захищали інтереси робітників, засуджували зовнішню і внутрішню політику буржуазного Тимчасового уряду і угодовців, що його підтримували.

Ради робітничих депутатів під керівництвом більшовиків розгорнули активну й різноманітну діяльність: роззброювали поліцію, арештовували представників царської влади, створювали бойові дружини, що охороняли шахти й заводи, боролися за встановлення 8-годинного робочого дня, робітничого контролю, за збільшення заробітної плати тощо.

Для кращого забезпечення потреб трудящих при більшості Рад були створені комісії та секції. Оскільки комісії, як і самі Ради, виникали стихійно, кількість їх була різною. Так, при Дружківській Раді існували продовольча, міліційна, культурно-освітня, фінансова, агітаційна, залізнична та інші комісії². При Луганській Раді робітничих депутатів функціонували продовольча, конфліктна, санітарна, фінансова, агітаційна, ревізійна, в'ійськова та інші комісії³. В роботі комісії брали участь не тільки депутати Ради, а й багато активних робітників.

Але в Радах Донбасу (за винятком Краматорська та Горлівсько-Щербинівського гірничого району) переважну більшість місць захопили меншовики та есери. Це пояснювалося тим, що значна частина більшовицьких організацій у роки війни була розгромлена поліцією, а ті, які залишилися, змушені були перейти в глибоке підпілля. За роки імперіалістичної війни робітничий клас Донбасу змінився як кількісно, так і якісно. Багато кадрових робітників було мобілізовано на війну, а їх місце на виробництві зайняли військовополонені, жінки, діти та дрібнобуржуазні елементи, що уникали мобілізації. В 1913 р. у кам'яновугільній промисловості Донбасу налічувалося 168 441 робітник, а в січні 1917 р. їх було 291 000, в тому числі 129 000 військовозобов'язаних, 75 000 військовополонених, 12 000 жінок і 18 000 дітей⁴.

В рядах пролетаріату Донбасу було багато робітників, які вперше брали активну участь у політичному житті і тому проявляли довірливо-несвідоме ставлення до капіталістів, а при виборах депутатів до Рад голосували за меншовиків та есерів. «Гігантська дрібнобуржуазна хвиля,— писав В. І. Ленін,— захлеснула все, подавила свідомий пролетаріат не тільки своєю чисельністю, але й ідейно, тобто заразила, захопила дуже широкі кола робітників дрібнобуржуазними поглядами на політику»⁵.

Цей дрібнобуржуазний прошарок виніс на поверхню угодовські партії меншовиків і есерів, які й зайняли в перші дні революції більшість місць у багатьох Радах Донбасу. Проте перевага угодовців у Радах була тимчасовою.

Одночасно з Радами робітничих депутатів, а іноді й раніше, створювалися громадські комітети — ці типові органи буржуазної влади на

¹ Газ. «Донецкий пролетарий» від 9(22) червня 1917 р.

² Журн. «Летопись революции», № 5—6, 1927, стор. 168.

³ Газ. «Донецкий пролетарий» від 21 і 24 червня 1917 р.

⁴ Журн. «Горнозаводское дело», № 7, 1917, стор. 15 317.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 41.

місяцях. Більшовики Донбасу розгорнули наполегливу і самовіддану роз'яснювальну роботу в масах, і угодовцям не вдалося перетворити громадські комітети в повноправні органи влади. Ради робітничих депутатів та робітничі організації в Донбасі обмежили діяльність громадських комітетів, звели їхні функції нанівець.

Більшовики Луганська, Краматорська, Горлівки, Макіївки, Боково-Хрустальського району та інших міст і гірничих районів Донбасу проводили значну пропагандистську роботу в масах. Протягом квітня—травня 1917 р. при Радах робітничих депутатів були створені більшовицькі фракції, які працювали під керівництвом місцевих партійних комітетів. Більшовицькі фракції впливали на діяльність Рад. Комунисти-депутати брали активну участь у роботі Рад. В своїх виступах на зборах та засіданнях Рад вони викривали угодовську політику меншовиків та есерів, спрямовували діяльність Рад в інтересах трудящих мас.

Перші більшовицькі фракції в Донецькому басейні були організовані в квітні при Горлівсько-Щербинівській Раді робітничих депутатів, у травні — при Раді робітничих депутатів Прохорівських рудників, потім — при Луганській, Макіївській, Краматорській, Юзівській та інших Радах. При Дружківській Раді робітничих депутатів більшовицька фракція утворилася тільки у вересні¹.

Під впливом більшовиків робітники Донбасу на загальних зборах обговорювали діяльність Рад, критикували їх роботу, порушували питання про заміну окремих депутатів справжніми представниками від народу — більшовиками. Як правило, депутати Рад обиралися на три місяці. Проте, починаючи з квітня—травня, перевибори Рад та окремих депутатів відбувалися безперервно. Робітники ряду заводів Донбасу, які під час виборів до Рад з будь-яких причин не скористалися своїм правом обирати депутатів до Ради, дообирали їх. Трудящі вимагали провадити перевибори Рад на демократичній основі.

В квітні 1917 р. робітники Краматорська під впливом більшовиків відкликали частину депутатів і обрали до Ради нових депутатів. Довибори депутатів Ради завдали серйозного удару угодовцям². Про успішне проведення кампанії по відкликанню есерово-меншовицьких депутатів свідчить з'їзд Рад Горлівсько-Щербинівського району, який відбувся 23 травня 1917 р. в Микитівці. Депутати з'їзду представляли 35 тисяч робітників від 10 великих і 150 дрібних рудників. Районний з'їзд Рад ухвалив більшовицьку резолюцію і таємним голосуванням обрав делегатами на I Всеросійський з'їзд Рад більшовиків Грузмана і Селінцова³.

Більшовики Луганська під керівництвом К. Є. Ворошилова з квітня 1917 р. розгорнули велику роботу по завоюванню мас. Незважаючи на переслідування, вони виступали з промовами на зборах перед робітниками міста і селянами навколишніх сіл, викриваючи ворожу політику угодовців, що захищали інтереси поміщиків та капіталістів.

К. Є. Ворошилов у статті «Із недавнього безконечно далекого минулого», вказуючи на успіхи більшовиків Луганська в перші дні після Лютневої революції, писав, що протягом двох-трьох тижнів більшовики Луганська розгорнули активну діяльність і зосередили в своїх руках керівництво всім революційним рухом не тільки в місті, а й у районах⁴. В червні 1917 р. основна маса робітників великих підприємств Луганська вже йшла за більшовиками.

¹ «Борьба за Октябрь на Артемовщине», стор. 81; Сталінський краєзнавчий музей, інв. № 4148.

² Центральний Державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР (далі — ЦДАЖР УРСР), ф. 1413, оп. 1, спр. 1, арк. 8.

³ Газ. «Звезда» від 30 травня 1917 р.

⁴ Журн. «Архів Радянської України», № 4—5, 1932, стор. 67.

Більшовики Луганська провадили значну роботу по більшовизації Рад. 16 травня 1917 р. в Луганську під керівництвом більшовицького комітету РСДРП(б) відбулася перша конференція Рад, на якій було створено районний комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів і Районне бюро Ради на чолі з К. Є. Ворошиловим. Крім того, до складу Районного бюро були обрані Зорохович, Бродський, Вобліков, Перчихін та член Обласного бюро з правом ухвального голосу Черепанцев¹. Бюро поширило свій вплив на весь Слов'яносербський повіт.

17 червня на засіданні виконавчого комітету Луганської Ради розглядалося питання про реорганізацію президії Ради. Після виступів К. Є. Ворошилова і А. Каменського виконавчий комітет постановив переобрати президію Ради, дообрати депутатів до Ради відповідно від кожного заводу міста². Робітники Луганська гаряче підтримали рішення виконавчого комітету Ради і вимагали негайного проведення його в життя. Після реорганізації Луганської Ради керівництво в ній належало більшовикам, хоч більшість депутатських місць все ще займали угодовці. Заміна депутатів та перевибори Рад відбувалися і в інших гірничих районах і селищах Донбасу.

Після перемоги Лютневої революції в Донбасі почали відновлювати роботу, виходячи з підпілля, профспілкові організації. Під керівництвом більшовиків на великих заводах і шахтах створювалися нові профспілки, виникали фабрично-заводські комітети. На початку березня заводські комітети були організовані на паровозобудівному і патронному заводах у Луганську, на заводах Юзівки. В тому ж місяці рудкоми і шахткоми виникли на рудниках і шахтах Горлівсько-Щербинівського, Юзівського, Макіївського, Єнакіївського, Кадіївського та інших гірничих районів Донбасу. Фабрично-заводські комітети створювалися по виробничому принципу. Вибори членів фабрично-заводських комітетів проходили активно і жваво. Члени фабзавкомів часто звітували перед виборцями, і ті з них, що не виправдували довір'я, переобиралися.

Швидко зростала кількість членів профспілок. Вже в березні на Костянтинівському заводі налічувалося 900 членів спілки, на Краматорському — 3 тис., на Горлівському руднику № 5 — 700, а у квітні на Софіївському руднику — 2700 членів спілки.

В березні 1917 р. в Луганську було створено Центральне бюро спілки металістів, до якого ввійшли більшовики: С. Крюков, І. Вальтер, І. Шеліхов, В. Євтушенко, Т. Міняйло, М. Морозов та ін. Бюро об'єднувало всі завкоми та підприємства Луганська і Слов'яносербського повіту. Центральне бюро спілки гірників, організоване на початку квітня в Юзівці, об'єднувало всі рудкоми і шахткоми Юзівки та Юзово-Макіїво-Єнакіївського району. В травні 1917 р. в профспілки входило понад 50% робітників Донбасу³. Профспілки і фабзавкоми, що перебували під впливом більшовиків, розгорнули активну і різноманітну діяльність, до їх голосу прислухалися робітничі маси, інтереси яких вони відстоювали.

Меншовики та есери намагалися роздробити робітників по вузькоцехових спілках, обмежити діяльність робітничих організацій рамками економічної боротьби, відірвати їх від більшовицьких організацій і цим ослабити силу пролетаріату. Переважна більшість фабзавкомів і шахткомів Донбасу з самого початку свого виникнення, перебуваючи під впливом

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР (далі—ЦДАЖР СРСР), ф. 1235, спр. 51, арк. 10; газ. «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов» від 2(15) червня 1917 р.

² Газ. «Донецкий пролетарий» від 3 липня 1917 р.

³ С. К и х т е в, назв. праця, стор. 26—27; журн. «Архів Радянської України», № 4—5, 1932, стор. 72.

більшовиків, зайняла чітку класову позицію і являла собою твердиню революційних елементів на виробництві. Фабрично-заводські комітети відіграли значну роль у розгортанні революційної боротьби пролетаріату. Об'єднавши навколо себе трудящих, вони стали опорними пунктами Комуністичної партії на виробництві.

Робітники Донбасу, як і робітники всієї Росії, після повалення царизму вимагали встановити 8-годинний робочий день, збільшити заробітну плату, поліпшити умови праці. З березня 1917 р. робітники заводів і шахт Горлівки, Краматорська, Макіївки, Луганська та інших міст розгорнули боротьбу за встановлення 8-годинного робочого дня і визначення мінімуму заробітної плати¹.

Всупереч угодовцям, що підтримували політику гірничопромисловців Півдня Росії і пропонували робітникам чекати, поки Тимчасовий уряд у загальнодержавному масштабі встановить 8-годинний робочий день і визначить мінімум заробітної плати, Ради робітничих і солдатських депутатів та фабзавкоми під тиском робітників Донбасу явочним порядком вводили 8-годинний робочий день, примушували адміністрацію збільшувати заробітну плату.

В березні—травні 8-годинний робочий день був введений на підприємствах Луганська, Макіївки, Краматорська, Костянтинівки, на шахтах Ясинівського підрайону та ін.² Робітники ряду заводів і шахт домоглися збільшення заробітної плати. Так, наприклад, заробітна плата робітникам Риковських шахт (Макіївський гірничий округ) була збільшена в квітні на 20%³, робітникам Берестовських шахт — на 50%⁴. В червні адміністрація Дружківського металургійного заводу змушена була збільшити заробітну плату робітникам, що одержували 3 крб. на день, на 70%, а тим, що одержували 7—8 крб., на 20%⁵.

Боротьба робітників під керівництвом більшовиків за скорочення робочого дня і збільшення заробітної плати розвивала творчу ініціативу революційних мас. «...Тільки економічна боротьба, тільки боротьба за негайне, безпосереднє поліпшення свого становища,—відмічав В. І. Ленін,—здатна розбуркати найбільш відсталі верстви експлуатованої маси, дає їм справжнє виховання і перетворює їх — в революційну епоху — протягом небагатьох місяців в армію політичних борців»⁶.

У період мирного розвитку революції гірничопромисловці Півдня Росії, як і капіталісти всієї країни, прагнучи встановити своє єдиновладдя і зупинити дальший розвиток революції, ставали на шлях дезорганізації виробництва. В червні 1917 р. закрилася шахта Казанського і Хреннікова (Луганський гірничий округ)⁷, в липні — Степанівська № 17 товариства «Коксування», 21-а Кальміуська шахта Миренського і Блюміна (Горлівський гірничий округ)⁸, Мар'їнська № 2, Північодонецька та інші шахти були затоплені водою⁹. В червні на металургійних заводах Новоросій-

¹ Журн. «Летопись революции», № 3, 1923, стор. 44—45; газ. «Социал-демократ» від 3 квітня 1917 р. (орган Харківського оргкомітету і Харківського обласного центра РСДРП).

² «Протоколы седьмой (Апрельской) конференции РСДРП(б)», Партиздат, М., 1934, стор. 144—145; газ. «Известия Харьковского Совета рабочих и солдатских депутатов» від 20 квітня 1917 р.; журн. «Горнозаводское дело», № 26—27, 1917, стор. 16 044.

³ Журн. «Горнозаводское дело», 1917, № 24—25, стор. 15 939.

⁴ Центральний державний історичний архів у Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 37, оп. 58, спр. 883, арк. 29—30.

⁵ Державний архів Харківської області, ф. 616, оп. 1, спр. 157, арк. 11.

⁶ В. І. Л е н і н, Твори, т. 23, стор. 222.

⁷ ЦДІАЛ, ф. 37, оп. 58, спр. 873, арк. 548.

⁸ Т а м ж е, спр. 883, арк. 33, 101.

⁹ Т а м ж е, спр. 873, арк. 163.

ського товариства внаслідок недостатнього забезпечення їх рудою та коксом різко скоротилася виплавка чавуну¹.

На ґрунті дезорганізації виробництва все більше і більше загострювалася класова боротьба. Щоб зламати саботаж підприємців, робітники Донбасу з особливою енергією розгорнули боротьбу за встановлення робітничого контролю над виробництвом і розподілом продуктів. Через фабрично-заводські комітети, профспілки, Ради робітничих і солдатських депутатів робітники почали втручатися у справи виробництва, звільняти, а в окремих випадках заарештовувати представників найбільш реакційної адміністрації.

Ще в березні під тиском робітників був звільнений управляючий одної з шахт Селезнівського товариства, чотири представники технічної адміністрації, управляючий Кадіївською шахтою². В травні був звільнений завідуючий шахтою «Капітальна»³ і начальник прокатного цеху Петровського заводу (Єнакієве)⁴.

Масового характеру в травні—липні набрала боротьба робітників проти підприємців на шахтах і заводах Юзівки, Макіївки, Мушкетівки. В одному тільки Макіїво-Мушкетівському районі робітники звільнили трьох управляючих і більше десяти завідуючих шахтами. На Риковських рудниках (Юзівський район) шахтарі звільнили і заарештували головного інженера⁵. 28 травня загальні збори робітників Хрустальського рудника Яковенка заявили, що далі перебування Бояршинова на посту управляючого рудником неможливе і просили виконавчий комітет Ради звільнити його. Свою вимогу робітники аргументували тим, що Бояршинов, будучи управляючим шахтою, несумлінно ставився до своїх службових обов'язків, систематично не доплачував шахтарям грошей, не забезпечив шахти потрібним устаткуванням і т. ін.⁶

Робітники Донбасу, борючись з розрухою через місцеві Ради робітничих депутатів, шахткоми і фабзавкоми, вживали також застережливі заходи проти саботажу. Наприклад, Рада робітничих депутатів Вознесенської шахти в липні 1917 р. винесла постанову, згідно з якою особи технічного персоналу за недбале ставлення до роботи в перший раз підлягали штрафу в розмірі 20 крб., а наступного разу звільнялися з роботи⁷.

В умовах саботажу й дезорганізації виробництва зусилля пролетаріату були спрямовані на те, щоб зберегти заводи й шахти від розрухи й забезпечити їх безперебійну роботу. Робітники через Ради та фабрично-заводські комітети дбали про забезпечення підприємств устаткуванням, паливом та сировиною. Так, на початку червня директор Лобівських рудників закрити кілька шахт, мотивуючи це тим, що немає динаміту, потрібного для проведення підготовчих підірвних робіт. 800 робітників лишилися без роботи і були приречені на голод. Рада робітничих депутатів Лобівських шахт негайно виділила і направила своїх представників до Іванівська, де знаходилось правління Франко-Російського товариства хімічних і вибухових речовин, щоб дістати динаміт і швидше відновити роботу на шахтах.

Представники від шахтарів з'ясували, що хімічні заводи мають у достатній кількості динаміт. Замовлення від управляючого Лобівськими шахтами надійшло тільки 15 червня, тобто вже тоді, коли робітників

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1235, оп. 51, спр. 11, арк. 23.

² ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 1, спр. 454, арк. 38—39.

³ ЦДІАЛ, ф. 37, оп. 58, спр. 883, арк. 26.

⁴ ЦДІАЛ, ф. 23, оп. 1, спр. 454, арк. 23.

⁵ Журн. «Горнозаводское дело», № 24—25, 1917, стор. 15 938.

⁶ Журн. «Горнозаводское дело», № 26—27, 1917, стор. 16 044—16 046.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 95, оп. 1, спр. 7, арк. 29.

було звільнено з роботи. Але й по надісланому замовленню не можна було одержати динаміт, бо управляючий «забув» надіслати дозвіл на це окружної інспекції. Таким чином, писала газета «Пролетарий», з вини управляючого 800 робітників два тижні не працювали¹. Викривши факт явної дезорганізації виробництва на Лобівських шахтах, місцева Рада робітничих депутатів взяла справу управління шахтами до своїх рук і негайно відновила роботу.

Незважаючи на те, що власники підприємств намагалися закрити заводи, в багатьох випадках робітники власними силами організували безперебійну роботу підприємств. Дезорганізація виробництва самими підприємцями посилювала безробіття і голод. У боротьбі з наступом буржуазії робітники Донецького басейну, як і трудящі всієї Росії, проявили високу організованість і стійкість.

Здійснення робітничого контролю більшовики пов'язували з загальним завданням боротьби за соціалістичну революцію. Лозунг робітничого контролю поряд з іншими лозунгами економічної платформи партії висувала як лозунг боротьби за владу, за диктатуру пролетаріату. В боротьбі за здійснення робітничого контролю зростає вплив більшовицької партії на маси. Більшовицькі лозунги «Геть війну!», «Вся влада Радам!» ставали найпопулярнішими та найпоширенішими і оволодівали масами. Під час підготовки і роботи I Всеросійського з'їзду Рад трудящі маси вимагали передати всю владу Радам.

18 червня (1 липня) 1917 р. майже півмільйона робітників і солдатів столиці вийшли на демонстрацію під лозунгами «Геть війну!», «Геть 10 міністрів-капіталістів!», «Вся влада Радам!». Масові демонстрації протесту проти продовження війни і наступу на фронті, за передачу всієї повноти влади Радам відбулися по всій країні, в тому числі й на Україні. Величезні маси демонстрантів у Києві, Харкові, Катеринославі і в ряді міст та робітничих селищ Донбасу проходили під більшовицькими лозунгами.

25 червня (8 липня) під лозунгами «Геть 10 міністрів-капіталістів!», «Геть контрреволюцію!», «Вся влада Радам!» відбулася 15-тисячна демонстрація робітників Луганська. Після демонстрації трудящі Луганська зібралися на мітинг. З трьох поставлених на голосування резолюцій (більшовицька, меншовицька і есерівська) учасники мітингу майже одностайно схвалили більшовицьку резолюцію, в якій говорилося, що тільки «єдина влада всієї революційної демократії в особі Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів здатна буде вивести нас із тупика»². Під більшовицькими лозунгами пройшли демонстрації трудящих Краматорська³, шахтарів Ясинівських рудників, ртутних і вугільних рудників Ауербаха, Неліпівських, Щербинівських та інших рудників⁴.

День у день зростала і ширилась революційна боротьба. Революційний рух охопив і села Донбасу. Робітники допомагали селянам в їх боротьбі за землю, викривали перед трудящим селянством контрреволюційну суть Тимчасового уряду та угодовську політику дрібнобуржуазних партій. Трудяще селянство все більше відходило від есерів, відбирало землю у поміщиків та капіталістів і ділило її між собою.

Робітники Донбасу допомагали селянам на збиранні врожаю. Так, Горлівська районна конференція Рад, що відбулася 24 червня, виробила

¹ Газ. «Пролетарий» від 23 серпня 1917 р.

² «Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине». Сборник документов и материалов, Госполитиздат УССР, 1955, стор. 509—510.

³ Газ. «Пролетарий» від 23 червня 1917 р.

⁴ «Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине», стор. 493—494, 501.

систему заходів щодо подання селянам допомоги. Конференція ухвалила створити ковальсько-слюсарські парки по ремонту сільськогосподарських машин та організувати й направити в села робітничі дружини, які подали б практичну допомогу селянам при збиранні врожаю. Для організації робітничих дружин було виділено 5% робочої сили шахт № 1, 5 і 8 Південно-Російського товариства, артилерійських заводів, шахт і заводів Микитівки¹. При Дружківському, Костянтинівському, Краматорському металургійних заводах робітники влаштували майстерні для ремонту сільськогосподарського реманенту на час збирання врожаю.

Червний наступ на фронті, організований Тимчасовим урядом, провалився. Наступ на фронті, зростання розрухи і загроза голоду викликали революційне обурення серед трудящих усієї країни. 3—5 липня у Петрограді відбулася грандіозна демонстрація робітників і солдатів під лозунгом «Вся влада Радам!». Тимчасовий уряд викликав з фронту контрреволюційні частини і розстріляв мирну демонстрацію. Було встановлено єдиновладдя буржуазії.

В Костянтинівці, Слов'янську, Дружківці, Кадіївці, Юзівці, Краматорську, Луганську і в інших містах і селищах Донбасу відбулися мітинги протесту проти кривавої розправи Тимчасового уряду і його посібників — меншовиків та есерів — над робітниками і солдатами столиці. В Краматорську на такий мітинг зібралось більше 1500 робітників. В Луганську мітинг солідарності з петроградським пролетаріатом організував К. Є. Ворошилов. З усіх кінців міста з червоними прапорами й лозунгами «Геть контрреволюцію!», «Хай живе влада робітників, селян і солдатів!» йшли колони робітників на Преображенську площу, де й відбувся мітинг. В своїй промові К. Є. Ворошилов викрив антинародну політику Тимчасового уряду, зраду меншовиків і есерів у липневі дні. Мітинг одностайно схвалив більшовицьку резолюцію, яка вимагала передати всю владу в руки Рад².

Після липневих подій у розвитку революції настав новий період. Двовладдя скінчилося на користь буржуазії, угодівські Ради перетворилися в придаток Тимчасового уряду. Контрреволюція повела наступ проти більшовиків по всій країні.

Меншовики й есери Юзівської Ради робітничих і солдатських депутатів разом з комісаром Тимчасового уряду забороняли більшовикам виступати на мітингах і зборів, затримували більшовицькі газети, переслідували революційних робітників. Більшовикам Юзівки довелося тимчасово перейти на напівлегальне становище. Місцеперебування Юзово-Макіїво-Петровського комітету більшовиків було перенесено з Юзівки на Петровський рудник³.

Таке ж становище створилося і в Лисичанську. Угодівська Лисичанська Рада робітничих і селянських депутатів, заслухавши доповідь про липневі події в столиці, висловила за підтримку політики Тимчасового уряду. Есери-меншовицька Єнакіївська Рада також прийняла постанову, за якою заборонялося розповсюдження більшовицьких газет, особливо газети «Окопная правда». Шалену агітацію проти більшовиків розгорнули меншовики й есери в Бахмуті, Краматорську, Слов'янську та інших містах і селищах Донбасу⁴.

Комуністична партія, враховуючи зміну обстановки, виробила нову

¹ «Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине», стор. 505; газ. «Звезда» від 11 липня 1917 р.

² «История гражданской войны в СССР», т. 2, Госполитиздат, М., 1947, стор. 116—117.

³ Журн. «Летопись революции», № 4, 1925, стор. 137.

⁴ Журн. «Летопись революции», № 5—6, 1927, стор. 179.

тактику, тимчасово зняла лозунг «Вся влада Радам!», розрахований на мирний розвиток революції. Проте зняття лозунга не означало відмовлення партії від боротьби за владу Рад. Партія готувала робітничий клас до збройної боротьби за встановлення влади Рад.

«Цикл розвитку класової і партійної боротьби в Росії з 27 лютого по 4 липня закінчився,— писав В. І. Ленін у статті «До лозунгів».— Починається новий цикл, в який входять не старі класи, не старі партії, не старі Ради, а оновлені вогнем боротьби, загартовані, навчені, перетворені ходом боротьби. Треба дивитися не назад, а вперед. Треба оперувати не з старими, а з новими, післялипневими, класовими і партійними категоріями. Треба виходити, при початку нового циклу, з буржуазної контрреволюції, що перемогла, перемогла завдяки угодовству з нею есерів і меншовиків і може бути переможена тільки революційним пролетаріатом»¹.

Липневі події відіграли значну роль у процесі переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Події в липні 1917 р. показали широким робітничим і солдатським масам, хто з ними і хто проти них, до кінця викрили зрадницьку політику угодовських партій, що підтримували буржуазію, довели відданість Комуністичної партії справі соціалістичної революції.

Липневі події були останньою спробою мирного переходу влади до рук Рад. Двовладдя в країні скінчилося при сприянні меншовиків і есерів на користь буржуазії. Комуністична партія стала на шлях підготовки збройного повстання проти Тимчасового уряду.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 167.

П. Я. ГОЛУБ

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ НА ПІВДЕННО-ЗАХІДНОМУ ФРОНТІ НАПЕРЕДОДНІ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Вересень і жовтень 1917 р. пройшли під знаком бурхливого наростання політичних подій в країні. Розгром корніловщини прорвав греблю, споруджану буржуазією, поміщиками і генералами на шляху розвитку революції, і дав вихід могутньому народному рухові. Корніловська змова стала для мільйонів робітників, солдатів і селян серйозним політичним уроком. Для найширших мас вона зробила близькою і зрозумілою головну ідею, сформульовану VI з'їздом Комуністичної партії: тільки повалення контрреволюційної влади буржуазії врятує країну від загибелі.

В свою чергу буржуазія, яка провалилась з планом встановлення воєнної диктатури, почала з ще більшою лютістю наступ проти революції на економічному фронті. Вона розраховувала голодом і розрухою придушити революцію.

На політику локаутів і саботажу, яку проводила буржуазія, робітничий клас відповів організованим опором. Під керівництвом більшовиків робітники зривали змову капіталістів, усували з підприємств саботажників, брали управління фабриками і заводами до своїх рук.

Так, 20 серпня робітники Харківського паровозобудівного заводу, який адміністрація оголосила закритим, заарештували дирекцію і почали самі керувати виробництвом. 18 вересня за саботаж була заарештована дирекція великих харківських машинобудівних заводів Герлях і Пульст, ВЕК та ін.¹ У серпні — вересні подібних заходів проти адміністрації, яка саботувала виробництво, вжили робітники Дніпровського заводу у Кам'янському, трубного заводу у Самарі, Грозненського нафтоперегінного заводу, підприємств акціонерного товариства Нечаєва-Мальцева у Володимирській губернії, багатьох рудників Донбасу та ін. «Чим далі, тим більше зростає прагнення робітників брати підприємства під свій контроль і керівництво»², — злобно інформувала на початку жовтня «Торгово-промисленна газета» — орган промисловців і банкірів.

Вересень і жовтень ознаменувалися великим піднесенням страйкового руху в країні. Страйки виникали з економічного приводу, але, як правило, переростали у політичні виступи, прямо ставлячи питання про владу. 31 серпня Петроградська Рада, 5 вересня — Московська, 8 вересня — Київська, а слідом за ними і багато інших Рад прийняли більшовицькі резолюції про передачу влади в руки Рад. Цей лозунг підтримали з'їзди Рад Північної області, Володимирської губернії, Тверської губернії, Поволжя, I Загальносибірський з'їзд Рад, обласний з'їзд Рад у Мінську, обласна нарада Рад Південно-Західного краю та інші з'їзди Рад, що від-

¹ «Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции», сборник документов, Харьков, 1947, стор. 128—129.

² «Торгово-промисленна газета» від 8 (21) жовтня 1917 р.

булись у жовтні. Робітничий клас, який став у переважній більшості під прапор партії більшовиків, готувався до завоювання влади.

Запалюючись героїчною боротьбою пролетаріату, грізно піднімалося проти поміщиків найбільше селянство. Трудящі маси села ясно побачили у корніловщині спробу поміщиків та їх союзників ще міцніше затягнути на селянській шиї ярмо старого рабства, відучити генеральським батогом селянина від думки про поділ поміщицьких земель. По всій країні запалав вогонь селянської боротьби. Якщо у червні Головне управління міліції зареєструвало по країні 112 «погромно-захватних правопорушень», то у серпні їх було вже 440, а у вересні — 958¹. У селянській країні, писав В. І. Ленін, у жовтні 1917 р. почалось і розростається селянське повстання².

Мільйони солдатів на фронті не могли лишитись осторонь тієї боротьби, яку вели робітники і селяни проти своїх класових ворогів.

Великий революційний вплив на армію робив тил, який втягував її у політичні події. Армія, у переважній більшості селянська, класовим чуттям прагнула до промислового пролетаріату, вона бачила в ньому свого вірного союзника і керівника у боротьбі з генералами, офіцерами, поміщиками, буржуазією.

«Фронт, — зазначав 14 вересня у доповіді про стан військ комісар VII армії, — рівняється за тилом»³. В свою чергу комісар XI армії підкреслював, що найбільш сильний революційний вплив на частини роблять поповнення. «Коли б не було поповнень, — писав він розгублено в своїй доповіді у середині жовтня, — армія давно була б здорова...»⁴.

Командуючий фронтом генерал Володченко, який виявив більше самовладання при оцінці становища, мав рацію, коли сповіщав у Ставку, що приведення солдатської маси до покори залежить у значній мірі «від налагодження питання про мир і питань класової боротьби»⁵.

Південно-Західний фронт простягався через українські землі. Залучення у революційну боротьбу майже тримільйонних солдатських мас являло собою складову частину революційних подій, що відбувалися на Україні в 1917 р.

Деякі частини Південно-Західного фронту встановлювали найтісніші зв'язки з пролетарськими центрами в тилу, регулярно посилаючи туди свої делегації. Так, гвардії Єгерський полк XI армії кожні 7 днів посилав своїх представників у Петроград за літературою і для зв'язку з робітничими організаціями, з цією ж метою гвардії саперний полк посилав делегатів у Петроград регулярно кожні 10 днів, гвардії Преображенський полк — не менше одного разу на місяць. Частини 2-ї Фінляндської дивізії направляли своїх представників у Харків, де розміщався 30-й піхотний запасний полк, який давав дивізії поповнення, і в Петроград, частини 1-го Туркестанського корпусу — у Ташкент та ін. Через цей зв'язок передавалися в ряди солдатської маси висока революційна свідомість і політична організованість, властиві передовому класу країни — пролетаріатові.

Як і в усій країні, вересень і жовтень 1917 р. ознаменувалися в армії бурхливим наростанням революційних подій. У надзвичайно складному поєднанні цих подій ясно визначились дві тенденції: з одного боку, швидкий розклад армії як апарату влади експлуаторських класів і, з другого боку, настільки ж швидке створення в надрах старої армії під керівниц-

¹ «Крестьянское движение в 1917 году», Госполитиздат, М.—Л., 1927, додатки.

² В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 54.

³ Центральний державний військово-історичний архів (далі — ЦДВІА), ф. 2015, оп. 1, спр. 87, арк. 5.

⁴ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 44, арк. 165.

⁵ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 1506, арк. 7.

твом більшовиків нової армії борців за соціалістичну революцію з найбільш свідомої частини солдатської маси.

Розклад армії відбувався на ґрунті загальної економічної і політичної кризи буржуазного ладу. На настрої солдатської маси мав безпосередній, фізично відчутний вплив розвал господарства країни, який, за визначенням В. І. Леніна, напередодні перевороту межував з катастрофою. У холодних окопах фронту напівголодні, обірвані солдати із страхом і занепокоєнням чекали наступу зими і грізної примари голоду.

У вересні—жовтні 1917 р. виняткової гостроти досягло питання про взаємовідносини між солдатами й офіцерами. Солдати бачили в офіцерстві, особливо вищому, представників контрреволюційної влади, яка вже довела своє вороже ставлення до них. А корніловщина дала окопній масі досить наочний приклад того, що офіцерство разом з капіталістами і поміщиками не спиниться ні перед чим, в тому числі й перед смертною карою, щоб відновити свою владу над солдатом.

Командуючий Південно-Західним фронтом генерал Володченко в своїй доповіді наприкінці вересня у Ставку повідомляв, що довір'я солдатів до командного складу швидко падає: «Корніловська криза продовжує впливати на уми»¹. Він зазначав, що ідею оновлення командного складу солдати розуміють, як усунення всіх офіцерів, які проявили до них вороже ставлення. Криза влади, за словами генерала Володченка, поширилася на фронті неповажливе ставлення до будь-якої влади. Він з особливою гризливою підкреслював, що «місцями недовір'я до офіцерів стає явно ворожим»².

Ці висновки були зроблені на основі великої кількості сутичок між солдатами й офіцерами, що відбувалися в частинах фронту. Тільки за першу декаду вересня 1917 р. були проведені арешти офіцерів у 623-му, 399-му, 255-му, 2-му Запорізькому козакому полках, у ряді частин 1-го Туркестанського, 5-го і 7-го Сибірських і 32-го корпусів³. В окремій армії солдати 225-го полку заарештували «за невідповідність духові часу» командира полку і одного офіцера, в 708-у полку — командира полку, його помічника і 10 інших офіцерів і т. д. «Арешти офіцерів по найменшому підозрінню в прихильності до старого режиму, — зазначалось у зведенні відомостей воєнної цензури за 2—10 вересня 1917 р., — стали звичайним явищем»⁴.

Армійські низи, пройшовши через гіркий досвід липневої реакції, що завершилася корніловським заколотом, під тиском своїх класових інтересів знову порушили питання про демократизацію армії і почали розв'язувати його самочинно, революційним шляхом, подібно до того, як пролетаріат розв'язував питання про робітничий контроль, а селянство — питання про землю. Життя переконливо підтвердило передбачення В. І. Леніна, яке він висловив зразу після придушення корніловського заколоту. «Ненавість армії до ставки не ослабне, а посилиться після того, як уряд Керенського обмежився заміною Корнілова Алексеевим, залишивши на місці Клембовського та інших корніловських генералів, не роблячи абсолютно нічого серйозного для демократизації армії і усунення контрреволюційного командного складу»⁵.

Прагнення солдатських мас визволитися з-під влади контрреволюційного офіцерства приводило їх до усвідомлення необхідності повалення влади, яка захищала це офіцерство.

¹ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 1506, арк. 110.

² Там же.

³ Там же, спр. 533, арк. 20.

⁴ Там же.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 284.

На фронті, як і по всій країні, після корніловщини різко посилюється процес відходу солдатських мас від партій есерів і меншовиків. Це знайшло своє найбільш яскраве відображення у ставленні солдатів до есеро-меншовицького керівництва комітетів. Починаючи з вересня авторитет цих організацій, особливо корпусних і армійських комітетів, де панування угодовських партій було неподільним, швидко падає. За свідченням командуючого Південно-Західним фронтом, в ряді частин «резолуції комітетів лишаються словами і значення не мають»¹. Комісар XI армії, який краще знав становище на місцях, повідомляв у середині жовтня, що «організації втрачають свій авторитет, і довір'я до них невелике»².

Ставлячи в один ряд такі дії есеро-меншовицького керівництва, як заподатливий захист політики наступу, підтримка офіцераства у конфліктах з солдатами, боротьба з братанням, репресії проти більшовиків, які довели на ділі вірність інтересам армійських низів, і, нарешті, схвалення смертної кари, солдати твердо переконувалися в тому, чиї інтереси захищають ці партії, і робили для себе необхідні висновки. Вони відкидали керівництво таких комітетів: «У більшості випадків, — зазначав комісар VII армії на початку жовтня, — війська, які стали на шлях ексцесів і невиконання законних вимог, діють всупереч закликам і умовлянням комітетів, авторитету яких вони не визнають»³.

Проте цим солдати не обмежувалися. Згідно з свідченням того ж комісара VII армії, в багатьох випадках комітети, які закликали солдатів до «порядку», переобиралися. До нового складу комітетів солдати посилали більшовиків. Солдати фронту стали наполегливо добиватися скликання армійських і фронтового з'їздів для переобрання тих комітетів, які не відбивали настрою мас. 21 жовтня 1917 р. орган виконкому Південно-Західного фронту газета «Голос фронту» була змушена визнати, що вимоги скликання з'їздів з зазначеною метою заслуговують «найсерйознішої уваги». Прикриваючись фальшивим приводом зайнятості — підготовкою до виборів до Установчих зборів, газета відкидала законні вимоги солдатів⁴.

Таким чином, на фронті, як і в тилу, хоч з деяким відставанням, відбувався той же процес більшовизації масових організацій трудящих. В деяких частинах, де солдатам не вдавалося провести перевибори комітетів, вони, за визнанням командуючого фронтом, створювали на противагу угодовським комітетам і дисциплінарним судам «організацію кругової поруки всіх будируючих елементів»⁵.

Свою ворожість до угодовських комітетів солдати переносили також на дисциплінарні суди, створені Тимчасовим урядом як опора комітетів. В багатьох частинах солдати просто не допустили створення дисциплінарних судів, а там, де суди вже були створені, вони зустріли після корніловщини активний опір з боку солдатської маси⁶. Часто ворожість солдатів до судових підсудних контрреволюційного офіцераства виливалася у відкриті виступи. Серед них найбільш яскравою подією був розгром солдатами корпусного суду в м. Дубно. 20 вересня група арештованих солдатів, обурена несправедливим вироком суду, відкрито повстала і розігнала весь склад суду. До них приєдналися не тільки солдати караулу, а й весь гарнізон. Місто фактично опинилося в руках повсталих. Штаб Ок-

¹ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 1506, арк. 110.

² ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 44, арк. 165.

³ ЦДВІА, ф. 2015, оп. 1, спр. 87, арк. 13.

⁴ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 1506, арк. 110; газ. «Голос фронту» від 21 жовтня 1917 р.

⁵ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 1506, арк. 110.

⁶ Там же.

Тремої армії, у районі якої було Дубно, негайно направив туди каральні війська. 21 вересня все місто було оточено надійною кавалерією і піхотою. Повсталі, які не мали організованого керівництва, здалися. Багатьох було заарештовано¹. Події в Дубно яскраво показали ненависть солдатів до всього, що пов'язано з владою, яка прирекла їх на тяжкі страждання.

У вересні — жовтні фронт знову на весь голос заговорив про мир. Для солдатів-окопників це було найпекучіше, найболючіше питання моменту. Завдяки невтомній більшовицькій пропаганді і досвіду пережитих подій найширші маси солдатів остаточно переконалися в тому, що уряд і генерали продовжують війну з загарбницькою метою. На зміну оборонському чаду перших місяців революції виростало непереможне бажання — будь-що покінчити з ненависною війною. «Ставлення найширших мас до війни найнегативніше, — відзначав у зведенні про становище на фронтах у жовтні воєнно-політичний відділ Ставки, — за повідомленнями командного складу, прагнення до миру стає стихійним, кращим підтвердженням чому є великий успіх більшовицьких лозунгів та ідей на фронтах»².

За визначенням комісарів і штабу Південно-Західного фронту, агітація за негайне закінчення війни набрала у частинах такого розмаху, що боротися з нею стало зовсім неможливо. У зведенні штабу фронту про настрої частин за період з 21 вересня по 1 жовтня зазначалося, що у 19-й дивізії VII армії «більшість солдатів бажає найскорішого миру». В 64-й дивізії, говорилося в тому ж зведенні, «всіх цікавить питання про мир». У 1-му гвардійському корпусі, особливо в Єгерському і Павловському полках, пропаганда миру зустріла палке співчуття. «Пропаганда, — вказував штаб фронту, — йде головним чином через солдатів, які прибувають з Петрограда»³. 1-й гвардійський полк 2-го гвардійського корпусу ухвалив докласти всіх зусиль для найскорішого укладення миру. У 125-й дивізії, згідно із зведенням, «цікавляться виключно питанням про закінчення війни, вважаючи, що розв'язання цього питання залежить тільки від солдатів»⁴.

26 вересня 1-й і 4-й полки 1-го Туркестанського корпусу ухвалили зажадати від Тимчасового уряду негайних кроків до укладення миру. Командир 2-го Туркестанського корпусу доповідав командуванню дивізії, що весь полк проти війни. «Маючи зв'язки з іншими полками і зустрічаючи там одностайність, — зазначалося в доповіді, — солдати впевнені, що такий настрої панує не тільки серед них, а й в усій армії»⁵. Так воно й було в дійсності.

5 вересня 1917 р. об'єднані збори полкових і дивізійного комітетів 2-ї Фінляндської дивізії, розглянувши питання про мир, ухвалили категорично поставити перед Тимчасовим урядом питання про негайне закінчення війни. Збори обрали спеціальну делегацію і, обминаючи комісара армії, направили її у Петроград для вручення наказу дивізії ВЦВК і Виконкому Рад селянських депутатів⁶. Наказ, обговорений на мітингах у всіх полках дивізії, включав також вимоги скасувати смертну кару, віддати до суду всіх корніловців, не вступаючи ні в які компроміси з їх буржуазними захисниками, розширити права військових організацій, відкрити газети

¹ Газ. «Голос фронту» від 22 вересня 1917 р.

² ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 1507, арк. 76—77.

³ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 91, арк. 75—76.

⁴ Там же, арк. 77.

⁵ Там же, арк. 99.

⁶ Там же, оп. 2, спр. 2, арк. 222.

«Правду», «Солдатскую правду», повести нещадну боротьбу з саботажем капіталістів аж до передачі підприємств під контроль робітників¹.

Агітатори дивізії широко розповсюджували свій наказ у частинах сусідніх дивізій. Комісаріат VII армії спробували протидіяти цьому шляхом арешту агітаторів. Представники 2-ї Фінляндської дивізії були заарештовані у 13-й Сибірській дивізії, проте інші частини не допустили арешту фінляндців.

26 вересня збори комітетів 32-ї піхотної дивізії, які заслухали повідомлення представників 165-ї дивізії і обговорили сучасний момент, а також питання про продовольство і поповнення дивізії, ухвалили вимагати «негайного припинення світової бойни»². Збори вирішили послати разом з 165-ю дивізією делегацію в складі п'яти чоловік у Петроград для доведення вимог солдатів обох дивізій до відома Тимчасового уряду і ВЦВК. У постанові збори заявили, що, якщо Тимчасовий уряд відмовиться негайно приступити до переговорів про перемир'я, «солдати самі можуть приступити до перемир'я, зорганізувавшись перед тим на можливо більшій ділянці фронту»³.

Було вирішено також відрядити по два делегати від кожного полку у Київ, Харків, Одесу і Москву з метою встановити зв'язки з робітничими організаціями цих міст і дістати від них допомогу і пораду щодо дальших дій. Збори, крім того, ухвалили виділити по два чоловіки від кожної дивізії у корпусну комісію, якій доручалося налагодити зв'язки з іншими корпусами для спільних дій на користь негайного укладення миру.

Солдатські маси, втративши надію здобути мир з рук Тимчасового уряду, починали переходити до активної боротьби за мир. «Солдати змучені,— писав В. І. Ленін,— солдати босі, солдати голодують, солдати не хочуть воювати заради інтересів капіталістів, не хочуть *«терпіти»* того, щоб їх угощали тільки красними словами про мир, а на ділі місяцями відтягували (як відтягує Керенський) *пропозицію миру* і справедливого миру, без загарбань, усім воюючим народам»⁴.

Хвиля братання знову прокотилася по окопах фронту. Солдати вбачали у братанні надійний засіб покінчити з війною. Багато випадків братання було в VII і Окремій арміях. 25 вересня командуючий VII армією генерал Цихович доносив у штаб фронту про масове братання на дільниці 22-го армійського корпусу. 24 вересня група розвідників 6-го Фінляндського полку переправилася через р. Збруч і на околиці с. Зелена Австрійська, де розташувалися німці, поставила плакат з написом: «Геть війну!». До розвідників приєдналося близько 400 солдатів 6-го і 8-го Фінляндських полків. З німецького боку назустріч росіянам вийшла група до 150 солдатів. Братання було припинено вогнем російської артилерії. Під час обстрілу на вогнєві позиції з'явилися солдати 6-го і 8-го полків і під загрозою застосування зброї примусили батареї припинити вогонь⁵.

29 вересня з ініціативи німецьких солдатів почалося братання на дільниці 4-ї піхотної дивізії 6-го армійського корпусу, яка була розташована на південний захід від Збаража. Назустріч німцям вийшла велика група солдатів Ладозького полку. Офіцери полку зробили спробу застосувати проти солдатів, які браталися, зброю, але солдати, що залишилися у розташуванні полку, не допустили цього. І тільки після того як артиле-

¹ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 2, спр. 2, арк. 222.

² Газ. «Голос социал-демократа» від 6 жовтня 1917 р.

³ Там же.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 108—109.

⁵ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 91, арк. 66—67, 70.

рія відкрила вогонь, солдати розійшлися по своїх окопах. Цього ж дня відбулося братання на дільниці Олонецького полку¹.

Наступного дня братання солдатів обох полків з німцями поновилося. На цей раз солдати поставили караули на артилерійських спостережних пунктах, а також взяли під нагляд офіцерів. Тільки після цього під білим прапором, на якому було написано «Мир», солдати вирушили до німецьких окопів. Їх радісно зустріли німецькі солдати. Весь день між солдатами обох сторін відбувалися жваві бесіди, обмін продуктами, не змовкали балалайки й гармонії. 2-го жовтня братання у Ладозькому полку повторилося. На цей раз командування за допомогою артилерії та кулеметів зуміло припинити його.

В 4-у дивізію виїхали для умовляння солдатів члени армійського комітету і помічник комісара XI армії Цветков. Усе це тільки посилило незадоволення солдатів. В одному з полків дивізії, що стояв у Дубовці, не дали Цветкову говорити і побити його камінням. У 2-му Каліському полку Окремої армії командування намагалося віддати під суд одного з унтер-офіцерів за виклик німців на братання. Проте обурені солдати полку оточили офіцера, який проводив дізнання, і примусили його припинити слідство. Кілька офіцерів за опір братанню були вигнані з полку².

За даними військово-політичного відділу Ставки, у жовтні братання відбувалося на 12 дільницях Південно-Західного фронту³. Як зазначалось у зведенні штабу Окремої армії за 8 вересня, все більше солдатів висловлювалось так: «Треба всім стати більшовиками, і тоді мир буде забезпечено». Штаб також відзначав, що велика кількість солдатів «висловлює співчуття до Леніна, який вже давно уклав би мир»⁴.

З кожним днем зростала кількість форм боротьби солдатів проти війни. У вересні й особливо у жовтні фронт оголосив війну війні. Це знайшло свій вираз не тільки у братанні, що дедалі зростало, а й у відмовленнях від окопних робіт, занять, від проведення розвідки та ін. На накази командування солдати відповідали, що війна повинна бути негайно закінчена, а тому нема ніякої потреби у навчанні і воєнних приготуваннях.

Масового поширення на фронті набула така форма саботування солдатами війни, як відмовлення частин і навіть цілих дивізій стати на позиції, посилаючись на перевтому, відсутність взуття і теплого обмундирування, погані харчі та ін. Тільки за жовтень, згідно з далеко неповними даними Ставки, на Південно-Західному фронті було 16 випадків невиконання частинами наказів командування, 21 випадок відмовлення від занять, 22 випадки відмовлення частин від дорученої їм роботи⁵. В дійсності ж, як це видно із зведень штабу армій і фронту, таких явищ у частинах Південно-Західного фронту було значно більше. «Те, що місяць тому траплялось порівняно рідко, як, наприклад, відмовлення цілого полку від занять і робіт з того чи іншого приводу, — писав 12 жовтня у воєнне міністерство комісар VII армії — то тепер є звичайним фактом»⁶.

Як показує картограма боєздатності XI армії, складена штабом армії, з 70 піхотних полків на 21 вересня небоєздатними вважалося 10 полків, а 22 жовтня таких полків уже налічувалося 27⁷.

На початку вересня В. І. Ленін писав: «Армія, що ненавидить ставку

¹ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 91, арк. 181.

² Там же, арк. 77.

³ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 1507, арк. 72—73.

⁴ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 91, арк. 207.

⁵ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 1507, арк. 79.

⁶ ЦДВІА, ф. 2015, оп. 1, спр. 87, арк. 14.

⁷ ЦДВІА, ф. 2148, оп. 1, спр. 11, арк. 396.

і не хоче вести війни, на загарбний характер якої їй розкрились очі, неминуче засуджена на нові катастрофи»¹.

Події вересня і жовтня на фронті цілком підтвердили це. Втрата офіцерством влади над солдатами і глибока ворожнеча між ними, що переходила у насильницьке усунення контрреволюційних офіцерів від командування, падіння впливу на маси з боку угодовських комітетів і переобрання їх, братання, масові відмовлення від занять, робіт та ін.— все це незаперечно доводило, що армія, як найважливіше знаряддя буржуазної влади, руйнувалася разом з цією владою, вислизала з рук капіталістів і поміщиків, відмовлялася їм служити. На кінець жовтня Ставка визнавала, що цілком боєздатними можна вважати лише козачі війська і деяку частину кавалерії².

Тимчасовий уряд і Ставка, відбиваючи тривогу експлуаторських класів відносно армії, терміново почали шукати засобів, які дали б можливість затримати процес розпаду армії. У вересні 1917 р. начальник штабу верховного головнокомандуючого генерал Духонін склав програму «піднесення боєздатності армії». Програма передбачала скорочення чисельності піхотних частин, які проявили найбільші ознаки розкладу, і формування замість них ударних, штурмових і георгіївських частин. Найважливіше місце відводилося формуванню великих козачих одиниць³.

У ряді заходів, покликаних підняти дисципліну, було намічено забронити революційну пропаганду у військах, домогтися беззаперечного виконання наказів начальників, як представників існуючої влади в армії, шляхом віддачі до суду непокірних. Особи, які дезертували з армії, підлягали засудженню на каторжні роботи, а їх родини — позбавленню земельних наділів та інших прав. На літературу для армії вводилася суворая цензура.

Для поліпшення постачання армії передбачалося зробити в США та інших країнах великі замовлення на поставку озброєння і продовольства. Залізниця намічалася передати в експлуатацію іноземним компаніям⁴.

Проте цей план, незважаючи на його докладність, не враховував головного — небажання величезної більшості солдатів не тільки вести чужу війну, а й підкоритися владі Тимчасового уряду, який довів свою ворожість до трудящих мас. Тому не дивно, що ініціатори «врятування» армії незабаром переконались у безпідставності своїх планів. 16 жовтня генерал Духонін у доповіді Тимчасовому уряду визнав повну неможливість відновити боєздатність армії раніш накресленими заходами⁵.

Ставка запропонувала урядові новий план, що передбачав формування з кінця листопада 1917 р. територіальної армії; на її погляд, треба було посилити спайку солдатів-земляків, підвищити їх відповідальність за свій край, за свою батьківщину. Головну масу, згідно з цим планом Ставки, мали становити добровольці, добре забезпечені за рахунок іноземних поставок. До перетворення російської армії передбачалося широко залучити американських і англійських експертів. Передбачаючи, що і цей план може провалитися, Ставка пропонувала новий варіант з чисто добровольчими формуваннями.

Той факт, що правлячі кола кидалися від одного плану до другого, свідчив про їх повну розгубленість перед лицем грізної і неминучої кризи старої армії. В одному з проектів відродження боєздатності армії Ставка

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 284.

² ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 1507, арк. 74.

³ Там же, спр. 533, арк. 26.

⁴ Там же, арк. 27—28.

⁵ Там же, арк. 55.

змушена була, нарешті, висловити гірку для себе і для всього буржуазного ладу Росії істину: «Треба визнати, що армії у нас немає»¹.

Тимчасом партія більшовиків у жовтні—листопаді 1917 р. могла заявити, що на її боці половина армії. «Більшовики,— писав В. І. Ленін,— підготували це всею своєю пропагандою, агітацією, нелегальною організаційною роботою з серпня 1914 року»².

Після ліквідації корніловщини більшовики на Південно-Західному фронті, використовуючи стихійне зростання революційних настроїв у частинах фронту, почали збирати свої сили і розгортати агітаційну і організаційну діяльність серед солдатських мас. Перед ними, як і перед всіма організаціями РСДРП(б), що діяли в армії, стояло завдання — спрямувати стихійні виступи солдатів проти буржуазного ладу в організоване річизе, перетворити найбільш свідому частину солдатів у надійного союзника робітничого класу і біднішого селянства в революційному перевороті, що наближався.

На цьому шляху більшовикам фронту довелося зустрітися з величезними труднощами. Під час червневого наступу і липневої реакції, що настала за ним, значна кількість активних членів партії і тисячі співчуваючих їм солдатів були вилучені з частин і кинуті у тюрми. Тому доводилося в багатьох випадках заново організовувати партійні осередки, причому вони часто об'єднували і більшовиків і меншовиків. На кінець серпня об'єднана соціал-демократична організація налічувала в XI армії 150 членів і близько 500 співчуваючих (головним чином у 1-му гвардійському корпусі), в Окремії армії—понад 1000 членів (разом з Луцькою організацією), у VII армії — кількості членів³. Найближчі тиллові пункти, такі, як Житомир, Бердичів, Проскурів, Ровно, Луцьк, Кам'янець-Подільський та ін., не могли подати їм істотної допомоги партійними силами, тому що в цих пунктах були нечисленні групи більшовиків, які до жовтня часто входили до об'єднаних організацій. Головну підтримку в своїй роботі більшовики фронту діставали від Центрального Комітету партії більшовиків, від Петроградської організації більшовиків (через поповнення, що надходили в 1-й і 2-й гвардійські корпуси) і від обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю, створеного на обласній конференції у липні 1917 р. в Києві.

Для того, щоб посилено вести боротьбу за солдатські маси, необхідно було размежуватися з меншовиками. 10 вересня у Бердичеві відкрилася 1-а загальнофронтна конференція соціал-демократів, меншовиків і більшовиків. Скликана вона була, як з'ясувалося, наспіх, представництво на ній було неповне і нерівномірне. Меншовицькі ініціатори скликання конференції потурбувалися про те, щоб забезпечити повну перевагу своїх прихильників⁴. Вони розраховували закріпити на конференції об'єднання обох течій соціал-демократії під своїм керівництвом і тим самим відстрочити своє неминуче банкрутство в очах солдатів шляхом використання в своїх цілях швидко зростаючого авторитету більшовиків⁵.

Більшовики, що прибули на конференцію на чолі з Г. І. Чудновським і членом виконавчого комітету М. Д. Марченком, з самого початку виступили як самостійна фракція. Вони вимагали відкриття широких дебатів по доповіді про об'єднавчий загальноросійський з'їзд меншовиків. Але

¹ ЦДВІА, ф. 2003, оп. 1, спр. 533, арк. 125.

² В. І. Ленін, Твори, т. 30, стор. 234.

³ Газ. «Голос фронту» від 14 вересня 1917 р.

⁴ Газ. «Голос фронту» від 26 вересня 1917 р.

⁵ Газ. «Голос социал-демократа» від 24 вересня 1917 р.

меншовики, посилаючись на те, що доповідь мала інформаційний характер, не допустили дебатів¹.

Рішуча сутичка між сторонами відбулася з питань війни, миру і оцінки сучасного моменту при обговоренні доповіді лідера меншовиків Гуревича про виборчу платформу на виборах до Установчих зборів. Від більшовиків з контрдоповіддю виступив Г. І. Чудновський, який викрив брехливі доводи Гуревича про необхідність угоди з буржуазією і заявив, що більшовики використають всі сили не для співробітництва з буржуазією, а для боротьби з нею. Дебати, що розгорнулися після цього, довершили справу розколу. Більшовики в складі 13 делегатів з правом вирішального голосу і 9 делегатів з правом дорадчого голосу, що представляли близько 2 тис. членів РСДРП(б), під шалений галас меншовиків залишили засідання і відкрили більшовицьку фронтову конференцію, в роботі якої взяв участь представник обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю².

Протягом 12 вересня конференція обговорила питання партійної роботи на фронті і для практичного керівництва нею обрала бюро воєнних організацій Південно-Західного фронту під головуванням М. Д. Марченка. В резолюції, прийнятій конференцією, було підкреслено, що війна, незважаючи на всі фальшиві заяви Тимчасового уряду, продовжує лишатися загарбницькою, грабіжницькою. Тому конференція підтвердила рішучість більшовиків фронту вести нещадну боротьбу проти війни. Разом з тим в резолюції підкреслювалося, що ця боротьба не має нічого спільного з дезертирством, залишенням окопів і невиконанням наказів, як це намагалася тлумачити буржуазна преса.

Конференція затаврувала політику меншовиків і есерів, що прирікала країну на муки війни і голоду, і заявила про необхідність найскорішого розриву мас з цією політикою і переходу до встановлення робітничого контролю в промисловості, націоналізації найбільших синдикованих підприємств, введення податку на капіталістів. У резолюції конференції вказувалося на необхідність передачі поміщицьких земель селянам, забезпечення неруським національностям права на вільне самовизначення. Конференція висловилася за передачу влади в руки Рад, які повинні негайно покінчити з війною і розв'язати в інтересах трудящих інші корінні питання моменту³.

Слідом за цим стався розкол на армійських партійних конференціях, що відбувалися у вересні. На конференції VII армії, незважаючи на неповне представництво, більшовицьких делегатів було 33 від 1115 членів партії, на конференції Окремої армії більшовики представляли 400 членів⁴. У VIII армії, яка була передана в серпні до складу Румунського фронту, але продовжувала підтримувати щодо партійної роботи зв'язки з арміями Південно-Західного фронту і обласним комітетом РСДРП(б) Південно-Західного краю, на партійній конференції більшовицька фракція під час розколу об'єднала більшість делегатів (67 чоловік)⁵. Було обрано комітет більшовицьких організацій району VIII армії. Районний комітет, що знаходився у Могилеві, на початку жовтня почав видавати більшовицьку газету «Красное знамя»⁶. У листі Центральному Комітетові РСДРП(б) районний комітет VIII армії повідомляв 12 жовтня, що сол-

¹ Газ. «Голос фронта» від 26 вересня 1917 р.

² Газ. «Солдат» від 6 жовтня 1917 р.

³ Газ. «Голос социал-демократа» від 29 вересня 1917 р.

⁴ Газ. «Голос фронта» від 27 вересня 1917 р.

⁵ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (далі — ЦПА ІМЛ), ф. 17, оп. 1, спр. 252, арк. 8.

⁶ Там же, арк. 9.

дати в своїй масі підтримують лозунги більшовиків і що необхідно всіма силами розгорнути агітаційну роботу в армії, щоб закріпити цей вплив. У цьому листі зазначалось, що меншовикам на мітингах, які проходили в частинах, не давали говорити, солдати кричали їм: «Ви корніловіці, зраджуєте революцію, ви йдете разом з буржуазією проти народу»¹.

Центральний Комітет РСДРП(б) схвалив утворення самостійної більшовицької організації VIII армії. «Від щирого серця вітаємо вашу молоду організацію»²,— говорилося у відповіді ЦК.

Бюро більшовицьких організацій Південно-Західного фронту встановило найтісніший зв'язок з обласним комітетом РСДРП(б) Південно-Західного краю і почало працювати під його безпосереднім керівництвом³. Обласний комітет у листі Центральному Комітетові РСДРП(б) від 13 вересня 1917 р., тобто на другий день після закінчення конференції більшовицьких організацій фронту, повідомив про роботу конференції, про створення бюро більшовицьких організацій фронту і поділився з Центральним Комітетом планами розгортання роботи серед солдатів⁴. «Перед обласним комітетом,— говорилося у листі,— виникло нове і надзвичайно важливе завдання — обслуговувати і потреби фронту з тримільйонною армією. На фронті передбачається видання газети, а також листівок». Солдати фронту, зазначалося в листі, в масі своїй ішли за більшовиками. Не говорячи вже про київський гарнізон, солдати як на фронті, так і в багатьох тилових гарнізонах, палко вітали виступи більшовиків. Комітет підкреслював, що в багатьох частинах на питання: «Чи є у вас більшовики?» цілі роти відповідають: «Ми всі більшовики». Але разом з тим комітет відзначав, що через труднощі роботи у військах і відсутність досвідчених партійних кадрів величезний вплив більшовиків серед солдатів не закріплено організаційно⁵.

Центральний Комітет повністю схвалив плани обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю щодо розгортання діяльності на Південно-Західному фронті. У відповіді, написаній Я. М. Свердловим, ЦК вказав обласному комітетові, що фронтове бюро більшовицьких організацій повинне вести свою роботу в тісному зв'язку з обласним комітетом, бути йому підзвітним, підконтрольним і діяти під його керівництвом. «Лише за цієї умови,— говорилося у листі ЦК РСДРП(б),— не буде небезпеки, що робота серед неоднорідних у класовому відношенні мас, як солдатська маса, дещо відірве товаришів від правильного розуміння завдань партії. Зверніть найсерйознішу увагу на зазначену сторону справи»⁶.

Ця вказівка ЦК РСДРП(б) для більшовиків Південно-Західного фронту, який був віддалений від найбільших робітничих і політичних центрів країни і мав слабо розвинутий у промисловому відношенні тил, була особливо важлива.

Обласний комітет в зв'язку з підготовкою до видання фронтової більшовицької газети звернувся до Центрального Комітету з проханням про підбір досвідчених кадрів журналістів. Зокрема, в листі висловлювалося побажання відкомандирувати для роботи в газеті відомого члена Московської партійної організації Г. О. Усієвича⁷. ЦК РСДРП(б) надіслав прохання обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю до Московського обласного бюро більшовиків і запропонував йому, якщо є мож-

¹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 252, арк. 8.

² Там же, спр. 82, арк. 106.

³ Газ. «Рабочий путь» від 16(3) жовтня 1917 р.

⁴ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 252, арк. 1.

⁵ Газ. «Рабочий путь» від 16(3) жовтня 1917 р.

⁶ Журн. «Исторический архив» № 5, 1955. «Письма Центрального Комитета РСДРП(б) местным большевистским организациям», стор. 17.

⁷ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 252, арк. 4.

ливість, відкомандирувати Г. О. Усієвича для роботи на Південно-Західному фронті¹.

В зв'язку з гострою нестачею літературних сил обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю вирішив для видання єдиної для всього фронту газети об'єднати кадри більшовицьких літераторів, які були в арміях і при комісії. Передбачалось включити до редакції загальнофронтної газети представників газети «Красное знамя» (VIII армія), бюро більшовицьких організацій фронту, більшовицької організації Київського військового округу і обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю. Центральний Комітет РСДРП(б) повністю схвалив цей план обласного комітету².

23—27 вересня в Бердичеві відбулася 2-а фронтова конференція більшовиків. Незважаючи на всі перешкоди, які створювало командування, на конференцію з'їхалося 110 делегатів, в тому числі 94 з вирішальним голосом, які представляли понад 7 тис. організованих членів. Ці дані свідчать про величезне зростання авторитету партії більшовиків серед солдатів. Конференція обговорила найважливіші питання сучасного моменту, в тому числі й завдання підготовки до виборів до Установчих зборів, і обрала постійне фронтове бюро РСДРП(б).

1 жовтня 1917 р. обласний комітет більшовиків звернувся до Центрального Комітету з проханням подати допомогу фронтовому бюро більшовиків грошима і літературою в зв'язку з початком агітаційної кампанії по виборах до Установчих Зборів³. Центральний Комітет переіслав на фронт 2 тис. крб. Крім того, голові фронтового бюро більшовиків М. А. Марченкові, який прибув до Петрограда для зв'язку з ЦК РСДРП(б), було відпущено на 300 крб. більшовицької літератури⁴. В листі, надісланому обласному комітетові РСДРП(б) Південно-Західного краю 7 жовтня, Центральний Комітет, підкреслюючи важливість роботи на Південно-Західному фронті, писав: «Особливо важлива робота там тепер, коли ми стоїмо на порозі великих подій. Не виключена можливість виклику з фронту окремих частин, як це вже мало місце в дні 3—5 липня...»⁵.

Центральний Комітет партії ясно розумів, що в момент, коли наближається повстання, Тимчасовий уряд намагатиметься використати відсталі солдатські маси віддалених від центра фронтів, в тому числі й Південно-Західного, у боротьбі з революційними робітниками і солдатами, і тому закликав більшовиків фронту планомірною роботою серед солдатів зрвати наміри контрреволюції. Як відомо, Тимчасовий уряд намагався у жовтневі дні здійснити свої наміри, але вони не дали бажаних наслідків.

Центральний Комітет підтримував найтісніші зв'язки з більшовицькими організаціями обласного комітету РСДРП(б) Південно-Західного краю, даючи поради і вказівки з найважливіших питань моменту і роботи в військах Південно-Західного фронту⁶.

Встановлювалися регулярні зв'язки між ЦК РСДРП(б) і більшовицькими групами та організаціями Житомира, Сарнів, Проскурова, Вінниці, Кам'янця-Подільського та інших тилкових пунктів Південно-Західного фронту, де стояли великі гарнізони. Так, житомирська група більшовиків увійшла в прямі стосунки з Центральним Комітетом ще в липні 1917 р.⁷.

¹ Журн. «Исторический архив» № 5, 1955, стор. 17.

² ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 79, арк. 123.

³ Там же, спр. 252, арк. 6.

⁴ Там же.

⁵ Журн. «Исторический архив» № 5, 1955, стор. 22.

⁶ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 131, арк. 23—52.

⁷ Там же, арк. 17.

Незважаючи на свою нечисленність (в групі налічувалося на кінець лютого близько 25 членів, в тому числі 10 працювали в місцевій спілці металістів, інші — в основному гарнізоні, до складу якого входили Орловська і Рязанська дружини ополчення, автомобільні майстерні XI армії, дві школи прапорщиків, управління постачання і санітарної частини штабу Південно-Західного фронту), більшовики розгортали серед місцевої спілки металістів і особливо в гарнізоні все ширшу агітацію. Члени групи, зазначалося в одному з листів до ЦК, виступали, де тільки було можливо¹. Передбачалось приступити до видання більшовицької газети, потреба в якій відчувалася дуже гостро. Група передплатила 25 екземплярів газети «Рабочий путь» для розповсюдження серед робітників і солдатів². Один з керівників групи Є. Тарашанський звернувся до ЦК РСДРП(б) з проханням допомогти присилкою безкоштовної літератури, тому що коштів у групи не було. Я. М. Свердлов, який керував зв'язком ЦК РСДРП(б) з місцями, дав вказівку вислати в Житомир безкоштовно більшовицьку літературу. У вказівці О. Д. Стасової про відповідь житомирській групі більшовиків Я. М. Свердлов окремо підкреслював: «Запропонувати і надалі писати, підтримувати зв'язки»³.

Починаючи з серпня, налагодила зв'язки з Центральним Комітетом група більшовиків м. Сарни, де також містився численний гарнізон⁴. Разом з першим листом група, що формально входила до об'єднаної організації, вислала в ЦК невелику суму грошей на передплату центрального органу партії. У вересні група переслала в касу ЦК 10% відрахувань в сумі 17 крб. 30 коп.⁵. У жовтні сарненські більшовики, серед яких значну частину становили солдати, організували збір коштів на літературу, що дав до 340 крб. Цю суму було послано через Центральний Комітет у більшовицьке видавництво «Прибой»⁶, звідки в Сарни незабаром надійшли книги і брошури. Більшовицька агітація дала свої наслідки: у жовтневі дні гарнізон Сарнів одностайно став на бік більшовиків. Есєро-меншовицька Рада остаточно втратила вплив серед солдатів⁷.

У вересні встановила зв'язок з Центральним Комітетом РСДРП(б) уманська група більшовиків. У місті був великий гарнізон, в тому числі революційно настроєний 16-й запасний полк. Керівник місцевих більшовиків І. Урбайліс (згодом, у січні 1918 р., був розстріляний петлюрівцями) звернувся до Центрального Комітету з проханням вислати в Умань газету «Рабочий путь»⁸. Центральний Комітет 30 вересня надіслав 15 номерів газети⁹ в Умань. На початку жовтня Я. М. Свердлов у листі до більшовиків Умані дав вказівку про негайний розрив будь-яких зв'язків з меншовиками¹⁰.

Велику допомогу більшовикам Південно-Західного фронту подав обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю. В його відання перейшла військова організація при Київському комітеті РСДРП(б), яка взяла на себе завдання обслуговування також потреб фронту. 12 вересня з ініціативи комітету в Києві відбулася обласна партійна нарада, що поряд з іншими питаннями обговорила заходи до посилення роботи серед

¹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 1, спр. 259, арк. 1.

² Там же, арк. 3.

³ Там же, арк. 2.

⁴ Там же, спр. 131, арк. 20.

⁵ Там же, спр. 259, арк. 28.

⁶ Там же, арк. 48.

⁷ Там же, спр. 258, арк. 4.

⁸ Там же, спр. 256, арк. 1.

⁹ Там же, спр. 131, арк. 32.

¹⁰ Там же, спр. 79, арк. 36.

солдатів¹. Делегати з місць зазначали, що військові частини являють собою надзвичайно революційний елемент, але невістачає партійних працівників, щоб допомогти солдатам організуватися під прапором партії. Особливо підкреслювалася потреба в партійних кадрах у Вінниці, Чернігові, Єлисаветграді та інших місцях, де були великі революційно настроєні гарнізони.

В роботі обласної партійної наради взяв участь представник більшовицьких організацій Південно-Західного фронту Г. І. Чудновський, який ознайомив делегатів із станом і потребами партійної роботи в частинах фронту.

Обласний комітет РСДРП(б) Південно-Західного краю через газету «Голос социал-демократа» звернувся до трудящих області з закликом проводити збирання коштів на передплату партійних газет і літератури для солдатів. «Армія Південно-Західного фронту,— говорилося у зверненні,— має потребу в газетах і літературі. Великою є потреба в освіті солдатів в окопах, і немає ніяких коштів для задоволення цієї потреби. Тільки одні робітники і селяни можуть допомогти в цьому своїм братам-солдатам, які несуть важкий тягар війни»².

Обласний комітет оголосив також про відкриття фонду пожертвувань на проведення виборчої кампанії по виборах до Установчих зборів на Південно-Західному фронті.

Бюро більшовицьких організацій фронту також звернулося через «Голос социал-демократа» до робітників і селян тилового району з закликом прийти на допомогу солдатам у підготовці до виборів до Установчих зборів³. У відозві зазначалося, що партії меншовиків і есерів, використовуючи військові організації, які ще лишалися під їх впливом, влаштовують численні курси агітаторів і інструкторів, збирають кошти, щоб наводнити фронт своєю літературою. У вересні з метою ретельної підготовки до виборів партія есерів на Південно-Західному фронті скликала конференцію, яка представляла 60 тис. членів, а партія меншовиків — навіть дві конференції, що представляли до 10 тис. членів. В той час коли угодовці користувалися широкою підтримкою військових властей, більшовикам часто доводилося вести агітацію через солдатів напівлегально, тому що корніловські накази про заборону більшовицької агітації лишалися ще в силі. Бюро також зазначало, що організації партії більшовиків на Південно-Західному фронті тільки-но збираються з силами. «Вони слабкі, без коштів,— говорилося у відозві,— і кампанію виборів до Установчих зборів своїми силами і коштами в широкому масштабі провести не можуть»⁴.

Ці заклики допомогли залучити на фронт кадри більшовицьких агітаторів, а також одержати літературу і газети, хоч і в далеко недостатній кількості. Велику роботу провели серед солдатів під час підготовки до перевороту і виборів до Установчих зборів члени обласного комітету і київської організації більшовиків — Є. Бош, В. Затонський, І. Кулик, А. Іванов, І. Крейсберг, О. Горвіц, А. Гриневич, М. Тарногородський та інші, а також представники вінницької, конотопської, житомирської, сарненської, бердичівської, полтавської та інших організацій.

У вересні—жовтні при підтримці тилових більшовицьких організацій значно посилилася партійна робота в частинах Південно-Західного фронту. На вимогу солдатів у полки було повернено значну кількість більшовиків і співчуваючих їм, яких було заарештовано в липні і серпні. Повер-

¹ Газ. «Голос социал-демократа» від 24 вересня 1917 р.

² Газ. «Голос социал-демократа» від 29 вересня 1917 р.

³ Газ. «Голос социал-демократа» від 6 жовтня 1917 р.

⁴ Там же.

нулися до 1-го гвардійського корпусу виправдані судом солдати Гренадерського і Павловського полків. 50-а дивізія домоглася звільнення 14 більшовиків цієї дивізії, яких було ув'язнено в житомирську тюрму¹. Вийшла на волю і повернулася до своїх частин більшість більшовиків 1-го Туркестанського корпусу. «В свій час,— писав на початку жовтня в штаб Окремої армії начальник штабу корпусу,— з величезними труднощами вони (більшовики.— П. Г.) були вилучені, а тепер вони на волі і продовжують свою агітацію більшовизму»².

На початку жовтня категоричну вимогу до командування про звільнення з-під арешту понад 800 своїх заарештованих товаришів висунули солдати 1-го гвардійського стрілецького полку³. Такі вимоги були висунуті і здійснені солдатами багатьох частин.

Звільнення заарештованих більшовиків посилювало партійні організації в частинах. Під їх керівництвом почалось переобрання полкових комітетів. Комісар VII армії на початку жовтня зазначав у своєму донесенні, що в деяких частинах більшовицькі лозунги «знаходять широкий відгук, виявляючись у відкритому незадоволенні тривалою війною і відбиваючись у резолюціях, що приймалися військовими комітетами»⁴.

Посилився більшовицький вплив у полкових комітетах 1-го гвардійського корпусу, особливо в Єгерському і Павловському полках. На допомогу більшовикам корпусу з Петрограда в зв'язку з виборами до Установчих зборів прибули партійні агітатори. Штаб фронту з тривогою відзначав, що своїми лекціями, витриманими у більшовицькому дусі, лектори «збуджують» солдатські маси.

В 1-му Туркестанському корпусі 2 жовтня з ініціативи більшовиків відбулися об'єднані збори корпусного, дивізіонних і полкових комітетів, на яких були присутніми 445 делегатів. Збори, скликані для розв'язання питань внутрішнього життя корпусу, перетворилися на арену жорстокої політичної боротьби між більшовиками і угодовцями. Після доповіді члена Передпарламенту доктора Цукера, який закликав до підтримки політики Тимчасового уряду, виступив також більшовик Г. Разживін. На фактах, взятих з самого життя, він показав, що буржуазна влада створила в країні надзвичайно важке становище, ліквідувати яке може тільки перехід влади до Рад. Резолюція про бойкот Передпарламенту і необхідність термінового скликання з'їзду Рад для передачі влади Радам, внесена більшовиком прапорщиком Єгорейченковим, зібрала 187 голосів — лише на 10 голосів менше, ніж резолюція меншовиків і есерів⁵.

Після того як були заслухані доповіді представників полків, які одногосно заявили, що армія, як і вся країна, на грані катастрофи, переважна більшість проголосувала за резолюцію, внесenu більшовиком Разживінім. Ця резолюція пропонувала шукати вихід з становища, що створилося в країні, у передачі влади в руки Рад⁶.

Більшовики завоювали провідну роль у комітеті 6-го армійського корпусу⁷. Скликаний комітетом на початку жовтня корпусний з'їзд визнав Демократичну нараду антинародною і заявив у своїй резолюції про готівність солдатів корпусу вести боротьбу за створення дійсно народного уряду, що спирався б на Ради. З'їзд зажадав негайного скликання Всеросійського з'їзду Рад, на який обрав трьох більшовиків на чолі з М. Мирон-

¹ Газ. «Голос социал-демократа» від 25 жовтня 1917 р.

² ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 91, арк. 295.

³ Там же, арк. 210.

⁴ ЦДВІА, ф. 2015, оп. 1, спр. 87, арк. 12.

⁵ ЦДВІА, ф. 2067, оп. 1, спр. 91, арк. 297.

⁶ Там же, арк. 238.

⁷ Журн. «Красный архив», т. 5, 1937, стор. 125.

цевим і одного «лівого» есера, давши їм наказ голосувати за передачу влади Радам¹.

Всупереч фронтовому і армійським угодовським комітетам, які висловилися не тільки проти передачі влади Радам, а й проти скликання з'їзду Рад², все більше солдатів фронту вимагало скликати з'їзд і передати владу до рук Рад. У ряді випадків солдатські маси здійснювали свої вимоги, обминаючи есери-меншовицькі комітети. Так, у 5-му Сибірському корпусі полкові комітети, зібравшись явочним порядком, обрали на II Всеросійський з'їзд Рад двох більшовиків — О. Ілюшина і П. Трубачова, давши наказ підтримати лозунг «Вся влада Радам!»³.

На з'їзд послали своїх делегатів з наказом голосувати за передачу влади Радам також 1-й гвардійський корпус, 3-я гвардійська піхотна дивізія 2-го гвардійського корпусу, 3-я залізнична бригада, 105-а дивізія⁴, 23-й інженерний полк та інші частини.

Чотири представники більшовиків Південно-Західного фронту, в тому числі М. В. Криленко і Г. І. Чудновський, увійшли до складу ВЦВК, обраного II Всеросійським з'їздом Рад⁵.

Так спочатку стихійні виступи солдатів проти війни спрямовувалися завдяки роботі більшовицьких організацій у річище свідомої і організованої боротьби проти влади буржуазії, за перемогу соціалістичної революції.

¹ Журн. «Красный архив» т. 5, 1937, стор. 125.

² Газ. «Голос фронта» № 34, 36, 1917.

³ Журн. «Красный архив» т. 5, 1937, стор. 124.

⁴ «Второй Всероссийский съезд Советов», ГИЗ, М., 1928, стор. 153.

⁵ Там же, стор. 90—91.

В. І. НЕТОЧАЄВ

ДІЯЛЬНІСТЬ РАД НА ЗАКАРПАТТІ В 1919 р.

Шлях, яким під керівництвом Комуністичної партії пішли в жовтні 1917 р. народи Росії, був живим і наглядним прикладом для трудящих інших країн. Всі прогресивні сили світу дуже швидко усвідомили, що трудящі нашої країни роблять і їх справу. Сила Жовтневої революції проявилася і в тому, що своїми активними діями її підтримували трудящі інших країн. Одним з яскравих прикладів животворного впливу Жовтневої революції на міжнародний робітничий рух є проголошення Радянської влади в Угорщині в березні 1919 р.

Разом з угорськими трудящими за встановлення Радянської влади, в будівництві нового ладу, в боротьбі з внутрішніми і зовнішніми силами реакції виступало українське населення Закарпаття.

Одним з проявів безпосереднього впливу Жовтневої революції на Угорщину та на Закарпаття було те, що тут диктатура пролетаріату за прикладом Радянської Росії здійснювалася через Ради.

В кінці жовтня 1918 р. в результаті буржуазно-демократичної революції розпалася Австро-Угорська імперія. Закарпаття залишилося в складі буржуазної Угорщини. В країні створилося своєрідне двовладдя: буржуазний уряд і робітничі, солдатські і селянські Ради, які в окремих місцевостях здійснювали функції органів влади уже в листопаді 1918 р.

Створені трудящими Ради відразу ставали органами влади. Фактично і на Закарпатті Ради були значною політичною силою. Про це свідчить, наприклад, донесення начальника Великоберезнянської округи, який ще восени 1918 р. писав, що відновлення порядку «знаходиться... в руках руських народних рад. Всі засоби для збереження спокою в їх руках»¹.

Але слабкість революційного керівництва у трудящих Угорщини і зрада правої соціал-демократичної верхівки привели до того, що в жовтні—листопаді 1918 р. Ради не змогли взяти владу і її захопив буржуазний уряд, очолюваний Карольї. Лише з утворенням 20 листопада 1918 р. Комуністичної партії Угорщини і її ЦК — Групи комуністів Руської Країни² — активізується діяльність Рад і їх боротьба з буржуазним урядом»³.

Значна кількість Рад робітників, солдатів і селян-бідняків (особливо

¹ Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО), ф. 4, оп. 1, спр. 836, арк. 122.

² Руською Країною в офіціальних документах називали тоді Закарпаття.

³ Революційній боротьбі під впливом Жовтневої революції, встановленню та існуванню Радянської влади в Угорщині і на Закарпатті в 1919 р. присвячено кілька праць. Ці питання висвітлюються в роботі В. Неточаєва і М. Лелекача «З історії боротьби за владу Рад і проти інтервенції США і Антанти на Закарпатті в 1918—1919 рр.» («Наукові записки», т. IX, Ужгородський держуніверситет), В. В. Усенка «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917—1919 рр.», К., 1955, а також в працях інших авторів. Тому в цій статті загальні питання не розглядаються.

ті, на чолі чи в складі яких були комуністи) очолювали і спрямовували революційну боротьбу трудящих Угорщини та Закарпаття.

Архівні документи розкривають процес встановлення та діяльність Радянської влади на Закарпатті, очолювані Соціалістичною партією Угорщини, яка утворилась 21 березня 1919 р. внаслідок злиття комуністів і частини соціал-демократів.

В перші ж дні Ради проявили себе як органи повстання і революційної влади. Вони замінили стару державну машину. Ради стали знаряддям пролетаріату для побудови соціалізму.

В Мукачеві про оголошення Радянської влади в Угорщині, зокрема в Будапешті, стало відомо ввечері того ж дня, 21 березня 1919 р. Відразу ж загін Червоної Гвардії, створений ще до цього трудящими міста, захопив усі найважливіші установи і залізничну станцію. В центрі міста зібралось на мітинг близько 500 робітників і службовців. З повідомленням про події виступали місцеві комуністи. Другого дня відбувалися збори трудящих на підприємствах, на них було обрано представників до Мукачівської Ради робітників і солдатів, яка і взяла владу в місті. З членів Ради було виділено Директоріум — виконавчий орган Ради з 5 чоловік, який очолив комуніст Ян Галгоці, що одночасно був секретарем місцевої партійної організації Соціалістичної партії Угорщини.

В Берегові в ніч з 21 на 22 березня загін робітників, очолених комуністами, роззброїв жандармів. Після цього комуністи провели роз'яснювальні бесіди з робітниками. Праві елементи соціал-демократичної організації повтікали з міста, а більшість членів об'єдналася, як і в усій Угорщині, з комуністами для здійснення заходів Радянської влади. 24 березня в Берегові відбулася жупна (обласна) конференція Соціалістичної партії.

В Берегові теж було обрано Раду робітників і солдатів і її виконавчий орган — Директоріум — з 3 чоловік. Одночасно, як свідчать документи, в місті, як і в інших центрах Угорщини й Закарпаття, було націоналізовано банк, ощадну касу, підприємства, «націоналізовано крамниці... для загального користування». Було розпущено старий судовий апарат і створено революційний суд, який «засідав щодня по обіді»¹, призначено комісарів (з 28 березня 1919 р. вони стали зватися «політуповноваженими») в різні установи.

Таким чином, вже з перших днів встановлення Радянської влади в Угорщині і на Закарпатті починають формуватися органи Радянської влади — Ради робітників, солдатів і селян-бідняків², які створюються як в містах, так і в селах. Майже при всіх Радах створюються їх виконавчі органи — Директоріуми, які в окремих Радах називалися «виконавчими комітетами».

7 квітня 1919 р. по всій Угорщині, включаючи і Закарпаття, відбувалися перевибори Рад. Виборчими правами користувалися лише трудящі, що досягли 18 років і не експлуатували чужої праці. До Рад і Директоріумів обирали представників трудящих різних національностей, які жили на Закарпатті: українців, угорців, євреїв, словаків, румунів. В результаті проведення виборів Ради ще більше зв'язалися з масами, сприяли залученню робітників, селян і солдатів до безпосереднього управління державою.

Для проведення виборів на села направлялися спеціальні уповнова-

¹ ДАЗО, ф. 29, оп. 1, спр. 706, арк. 90.

² В документах тих часів ми зустрічаємо різні назви Рад, що склалися з трудящих: робітничі Ради, Ради робітників і солдатів, Ради робітників, солдатів і селян, Ради робітників, солдатів і селян-бідняків. Оскільки в Ради входила в основному селянська біднота, ми додержуємося останньої назви.

жені органів Радянської влади. Так, в селі Нодьгут (тепер Велике Гутово), Берегівської округи, вибори проводив уповноважений Берегівського Директоріуму робітник цегельного заводу М. Кертес. До сільської Ради в цьому селі було обрано двох бідняків, середняка, інваліда війни і вчителя¹.

У виборах, як свідчать документи і розповіді сучасників, брали участь широкі народні маси. Це були перші справді народні вибори до народних органів влади трудящих Закарпаття.

При здійсненні заходів Радянської влади на виборах не обійшлося без класової боротьби й без ворожих вилазок. Так, під час виборів у Иршавській округі (в с. Білки і в Иршаві) ворожі агенти повели агітацію проти виборів. Вони заявили, що представники, прибулі для виборів, мають закривати церкви і будуть переслідувати віруючих. Це викликало хвилювання серед селян, і працівникам Берегівського Директоріуму довелося виїхати на місце й роз'яснювати, що це ворожа вилазка.

Проте ворожі дії не зупинили активності народних мас, не зірвали виборів. З усіх округ надходили повідомлення про проведення виборів у селах і про утворення сільських Рад та Директоріумів².

До місцевих Рад обирався один делегат від 100—200 жителів села або від 500 жителів міста, до окружної Ради — від 1000 чоловік і до жупної Ради — від 5 тис. чоловік³. Уповноважені Директоріумів по виборах до Рад одержували інструкцію «стежити за тим, щоб до Рад потрапили робітники, селяни і солдати».

До Берегівської жупної Ради було обрано 49 чоловік, з них до Берегівського жупного Директоріуму 21 чоловік. Обрано було також 6 чоловік делегатами на перший з'їзд Рад Угорщини⁴.

Після виборів міських, сільських, окружних і жупних Рад створюється відповідна система органів Радянської влади на Закарпатті.

Під час виборів, що пройшли на Закарпатті з 7 по 12 квітня 1919 р., були обрані на засіданнях жупних Рад і делегати до Крайової Ради робітників, солдатів і селян Руської Крайни. Але події розгорнулися так, що Крайова Рада не змогла розгорнути своєї діяльності.

Радянська влада на Закарпатті поширювалася повністю лише на колишню Березьку жупу в складі 7 округ: Тисогатську (Вілок), Мезевкасонську (Косино), Фельвідецьку — Верховинську (Боржава), Мукачівську, Латоричанську, Свалявську і Нижньо-Веречанську (Воловець)⁵. Радянська влада поширювалася також на окремі округи колишньої Ужанської жупи (зокрема, Чопську, Капушанську і Середнянську). Ужгород і правий берег р. Уж були вже на той час загарбані буржуазною Чехословаччиною. Радянська влада була встановлена лише в окремих округах колишньої Мармароської жупи (зокрема, в Хустській і Рахівській), бо значна частина цієї жупи вже була окупована військами боярської Румунії.

В органах Радянської влади зосереджувалися законодавчі функції, охорона порядку та військова сила, створювався апарат, який мав виконувати функції перевиховання мас. При Директоріумах створювалися відділи і комісії⁶, виділялися комісари (політуповноважені) по адміністративних справах, фінансах, соціалізації⁷, постачанню, пресі, освіті,

¹ ДАЗО, ф. 12, оп. 3, спр. 33, арк. 5.

² ДАЗО, ф. 709, спр. 25.

³ ДАЗО, ф. 172, оп. 1, спр. 2319, арк. 1—2.

⁴ Газ. «Beregí Munkás» від 15 квітня 1919 р.

⁵ ДАЗО, ф. 709, спр. 46, арк. 17 та ін.

⁶ Там же, спр. 10, арк. 3. При Березькому Директоріумі було, наприклад, дев'ять відділів.

⁷ Так тоді називалася націоналізація підприємств і конфіскація поміщицької землі.

політичних справах, квартирних і т. ін., які відали різними галузями народнього господарства.

Але разом з тим тимчасово залишався на місцях старий низовий адміністративний апарат, і за спеціальним указом Радянського уряду Угорщини залишалися на своїх місцях всі чиновники колишнього буржуазного уряду. Щоб «не було перерви у веденні справ», говорилося в указі, «всі чиновники повинні залишатися на службі до дальшого розпорядження»; «кожний, хто залишить службу», буде «переданий до революційного суду». Цей указ поширювався Берегівським Директоріумом вже 24 березня¹. До кожної старої адміністративної установи призначалися комісари Директоріумів, які контролювали діяльність керівників і чиновників установ, стежили за тим, щоб в них здійснювався твердий революційний порядок і всі справи розглядалися негайно, без тяганини.

Але саме те, що окремі старі адміністративні установи були тимчасово збережені і залишалась на місцях більшість старих чиновників, було помилкою. Представники старого апарату саботували заходи Радянської влади, створювали таємні контрреволюційні організації, а політуповноважені не завжди могли все контролювати.

Практична діяльність Рад на Закарпатті відбувалася протягом короткого часу існування тут Радянської влади — всього 40 днів. Ця діяльність проходила в умовах гострої класової боротьби та іноземної військової інтервенції, що розпочалася 16 квітня 1919 р. Проте Радянська влада в Закарпатті чимало зробила в галузі економіки, матеріального забезпечення трудящих та культурного будівництва. Правда, окремі важливі рішення органів Радянської влади були тільки проголошені, а здійснити їх не було часу.

Усупільнена, соціалістична власність є економічною основою Радянської влади. Саме тому в галузі економіки було проголошено націоналізацію банків, промислових підприємств, крамниць, транспорту і т. ін. Для здійснення націоналізації підприємств створювались за зразком Радянської Росії «робітничі комісії», «усупільнювані комісії». Збереглися матеріали про діяльність таких комісій на лісохімічному заводі фірми «Бантлін» в Тур'ї Бистрій, на Чорноголов'янському лісному виробництві та на багатьох інших підприємствах. До «усупільнюваної комісії» на лісохімічному заводі в Тур'ї Бистрій входили не тільки робітники, але й майстри і службовці. Комісія вирішила пустити завод і взяла під свій контроль не тільки виробництво, але й діловодство заводу. Комісія займалася організацією роботи, встановленням заробітної плати робітникам, майстрам, службовцям та іншими питаннями. Для виплати заробітної плати і придбання необхідних матеріалів з метою налагодження виробництва з каси заводу було взято 30 000 крон².

На ряді підприємств діяльність «робітничих комісій» мала багато спільного з роботою фабзавкомів, утворених в цей час на підприємствах у Радянській країні.

Націоналізація промисловості здійснювалася місцевими Радами за законом Радянського уряду Угорщини № 9. Націоналізації підлягали всі, навіть дрібні, підприємства, кустарні майстерні, млини і т. ін. На Закарпатті було проголошено націоналізованими не тільки великі підприємства — лісохімічні заводи в Тур'ї Бистрій і Сваляві, тютюнова фабрика, електростанція, пивоварний завод в Мукачеві та ін., але й дрібні кустарні підприємства. Націоналізації підлягали всі підприємства, на яких працю-

¹ ДАЗО. ф. 709, спр. 3, арк. 5.

² «Bantlin-fele vegyigyarok 50-éves története, 1893—1943», 1943, стор. 50—51.

вало понад 20 робітників або які давали більше 100 центнерів продукції на добу¹.

На всіх націоналізованих підприємствах було проведено інвентаризацію майна, знарядь праці, матеріалів, сировини, напівфабрикатів й готової продукції. Про проведення інвентаризації не раз вказується в розпорядженнях Берегівського і інших Директоріумів². Для здійснення інвентаризації створювалися комісії з 3 робітників, представників Рад і профспілок. Спеціальні уповноважені Берегівського та інших жупних і окружних Директоріумів, а також представники місцевих Рад були надіслані на підприємства, якими вони фактично керували³. Призначені Директоріумами директори націоналізованих підприємств не могли вирішувати справ без погодження з органами Радянської влади. На націоналізованих підприємствах запроваджувався 8-годинний робочий день, проголошений по всій Угорщині офіційним декретом Радянського уряду.

Робітники націоналізованих підприємств працювали з великим піднесенням. У відповідь на заклик політуповноваженого працювати «з усіх сил», з повним напруженням в інтересах Радянської держави, щоб своєю самовідданою працею, «мужністю і залізною дисципліною» допомогти перебороти економічні труднощі в країні, робітники тютюнової фабрики м. Мукачева достроково виконали беззневне виробниче завдання⁴. 11 робітників і службовців одержали грошові премії від 150 до 400 крон⁵. Одночасно зросла й зарплата робітників цієї фабрики⁶.

На всіх підприємствах укладалися колективні договори, в яких визначалися розміри заробітної плати робітників і умови їх праці. Так, у Берегові на 1 квітня 1919 р. був укладений колективний договір кравців. Всі робітники кравецьких майстерень поділялися на три категорії; перша одержувала 220 крон на тиждень, друга — 190 крон і третя — 160 крон⁷. Всім низькооплачуваним робітникам: чорноробам, лісовим робітникам та ін.— була значно підвищена зарплата — на 200 і більше крон у місяць⁸. Зокрема за пропозицією профспілки лісовим робітникам Волівської округи Берегівський Директоріум визначив тверду поденну зарплату в 30 крон⁹, а також в два рази були збільшені продовольчі норми. Зарплата кваліфікованих робітників становила 1500—1750 крон на місяць. Збільшувалася зарплата службовців¹⁰.

Берегівський Директоріум не тільки дбав про налагоджування роботи на націоналізованих підприємствах, але й вживав заходів для створення нових промислових підприємств. Зокрема в зв'язку з тим, що район соляних шахт в Солотвині був захоплений румунськими військами, Берегівський Директоріум вів підготовку до експлуатації соляного джерела біля с. Драгафалва (Доробратово) Боржавської округи¹¹. Про необхідність розшуків соляних покладів писалося в статті «Сіль», вміщеній в газеті «Beregí Munkás» 16 квітня 1919 р.

В націоналізованих банках всі фінансові операції здійснювалися лише під контролем спеціальних уповноважених Директоріумів. Всі наявні в банках і страхасах гроші використовувалися для фінансування

¹ Це стосувалося млинів і крупорушок; див. ДАЗО, філіал в Мукачеві, ф. 2, оп. 1, спр. 2512, арк. 10.

² Газ. «Beregí Munkás» від 19 квітня 1919 р.

³ ДАЗО, ф. 709, спр. 5, арк. 9.

⁴ ДАЗО, філіал в Мукачеві, ф. 20, спр. 346.

⁵ Там же, спр. 351.

⁶ Там же, спр. 350.

⁷ Газ. «Beregí Munkás» від 1 квітня 1919 р.

⁸ ДАЗО, ф. 790, спр. 46, арк. 23—26.

⁹ Там же, спр. 82, арк. 1.

¹⁰ Там же, спр. 46, арк. 16—17.

¹¹ ДАЗО, ф. 14, оп. 2, спр. 43, арк. 7.

підприємств, Червоної Армії, на зарплату робітників і службовців. Тільки у м. Берегові було використано для цього 866 488 крон¹.

Важливі заходи здійснювалися і в сільському господарстві. За декретом Радянського уряду Угорщини від 3 квітня 1919 р. було проведено конфіскацію земель поміщиків, підприємств, а також церкви, яку було відокремлено від держави. Щоб забезпечити безперервне постачання міст сільськогосподарськими продуктами, було вирішено не розподіляти поміщицьку землю між селянами, а створити в колишніх поміщицьких маєтках так звані сполки — виробничі товариства (тобто державні господарства під керівництвом місцевих Рад), до яких залучали сільськогосподарських робітників і сільську бідноту.

Становище сільськогосподарських робітників поліпшилося, вони стали одержувати більшу зарплату (чоловіки — до 5 крон, жінки — 3—4 крони, підлітки — 2 крони за годину) та 20—25 кг хліба на місяць, покращали їх житлові умови². Проте основна маса селянства, що боролася за землю, її не одержала, а тому «встановлення пролетарської диктатури майже нічого не змінило в угорському селі: «дрібне селянство нічого не одержало...», тому селяни «не допомогли угорським робітникам», — зазначав пізніше В. І. Ленін³. Таке становище не сприяло зміцненню союзу робітників і селян.

Аналогічне становище створилось й на Закарпатті. Берегівський і інші Директоріуми конфіскували землю, але не розподіляли її між селянами. Правда, самі селяни створили комісії для розподілу землі, які в окремих місцевостях діяли активно. Так, в селі Нодьгут (Велике Гутово), Берегівської округи, селяни вже 29 березня 1919 р. поставили перед сільською Радою питання про розподіл поміщицької землі, вони підготували все для розподілу і здійснили його⁴. Захоплення селянами частини поміщицьких земель відбулося в районі Сваляви і в долині Вича, Воловецького району. Крім того, за селянами залишилися землі, які вони орендували у поміщиків і куркулів, а в гірських районах селянам були передані в користування державні (так звані ерарні) полонини⁵.

За розпорядженням Народного комісаріату в справах Руської Країни місцеві Ради одержали право виділяти селянам Закарпаття громадські пасовиська. Було намічено створити окружні комітети для відання земельними маєтками і промислами, завданням яких мало бути проведення земельної реформи⁶.

Незважаючи на окремі помилки та недоліки, і в галузі сільського господарства на Закарпатті органами Радянської влади було зроблено чимало важливого і корисного. Так, Берегівський Директоріум вжив ряд заходів щодо поліпшення землеробства. Він вимагав, щоб усі землі були засіяні навесні 1919 р. і притягував до революційного суду саботажників⁷. Влада турбувалася і про розвиток тваринництва, вела боротьбу проти інфекційних хвороб⁸ і т. ін.

Рішуча боротьба велася проти всяких чуток, що їх пускали ворожі елементи, що начебто Радянська влада націоналізує і дрібні володіння. Севлюський комітет Соціалістичної партії розповсюджував спеціальну листівку, в якій закликав «не піддаватися наклепникам-контрреволюціо

¹ ДАЗО, ф. 14, оп. 2, спр. 43, арк. 7.

² ДАЗО, ф. 709, спр. 64, арк. 6.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 214.

⁴ ДАЗО, ф. 14, оп. 3, спр. 7.

⁵ Про це писалося в «Листі Тисодолинянського Комісара для села Богдан над Тисою» (ДАЗО, філіал в Мукачеві, ф. 98, спр. 1, арк. 33).

⁶ Газ. «Руська Правда» від 19 квітня 1919 р.

⁷ ДАЗО, ф. 709, спр. 3, арк. 2.

⁸ Там же, спр. 4, арк. 21.

нерам»¹. Берегівський Директоріум 4 квітня 1919 р. офіційно роз'яснив, що «всі дрібні земельні володіння залишаються в руках їх власників». Звістка про це, як повідомляв нотар з с. Великі Лучки, викликала велику радість серед трудящого селянства. «Замовкли злі елементи, які лякали народ соціалізацією дрібних володінь»². Таке ж саме повідомлення про те, що «малі маєтки (газдовства) не будуть відбирати», було опубліковано і в газеті «Руська правда» 12 квітня 1919 р.

Землі маєтків мали оброблятися «на кооперативній основі»³. Так, біля Берегова було утворено «виробниче товариство» на землях графа Шенборна⁴.

Велику увагу приділив Берегівський Директоріум стану виноградарства. Було проведено збори власників виноградників і виноградарських робітників і роз'яснено, що конфіскації підлягає лише велика власність, а малі виноградники залишаються в приватній власності. Власникам дрібних виноградників видавалася позичка під майбутній врожай або аванс за вино, щоб на ці гроші вони змогли обробити виноградники. Виноградарським робітникам гарантувалася достатня зарплата. На зборах було розвіяно ворожу брехню про те, ніби будуть викорчовувати виноградники⁵.

При здійсненні цих заходів велику допомогу органам Радянської влади подавала профспілка землеробських робітників, яка розгорнула в той час активну діяльність.

Поліпшення матеріального становища трудящих—одне із основних завдань Радянської влади. Берегівський та інші Директоріуми вживали ряд заходів, щоб полегшити тяжке становище робітників і селян. В цій галузі Ради провели значну роботу. Насамперед, було взято на облік все трудяще населення, яке потребувало негайної продовольчої допомоги⁶. Урядом була заборонена вільна торгівля хлібом. Мало це значення і в тому відношенні, що частина заможного селянства відмовлялася брати на ринку випущені Радянським урядом Угорщини гроші. Було реквізовано зерно у поміщиків, які ще залишались на місцях, і куркулів, і хліб розподілено між трудящими. Такі ж заходи були проведені в селах Чорний Ардів, Севлюської округи⁷. Велика Добронь, Середнянської округи, Дідове, Тисагатської округи, та в інших.

Директоріуми взяли під контроль всі продовольчі і промислові товари в містах. Було взято на облік всі державні і приватні склади зерна, конфісковано зерно і борошно млинів. Зерно й борошно, за розпорядженням політуповноважених, дозволялося видавати лише профспілкам та спілці землеробських робітників і бідних селян, які й розподіляли їх між трудящими⁸. Згідно з вказівками Директоріуму від 4 вересня 1919 р., були конфісковані у Берегівському відділенні центральної кредитної спілки в Берегові, Батеві, Косині, Шомі та інших місцевостях всі продовольчі товари, які розподілялися між населенням⁹.

Всі ці заходи провадилися з метою, щоб в умовах труднощів з продуктами й товарами забезпечити насамперед трудящих. На ряд продовольчих товарів і товарів широкого вжитку у націоналізованих крамницях було введено карткову систему. Ці товари, згідно з розпорядженням політуповноваженого Березької жупи по соціалізації, ви-

¹ ДАЗО, ф. 66, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

² ДАЗО, ф. 709, спр. 3, арк. 23.

³ ДАЗО, ф. 14, оп. 1, спр. 3, арк. 5.

⁴ ДАЗО, філіал в Мукачеві, ф. 98, оп. 1, спр. 1, арк. 34.

⁵ Газ. «Beregí Munkás» від 19 квітня 1919 р.

⁶ Цей облік проводили окружні політуповноважені, ДАЗО, ф. 709, спр. 45, арк. 8.

⁷ ДАЗО, ф. 709, спр. 17.

⁸ Там же, спр. 68 і 80.

⁹ Там же, спр. 29, арк. 1, 2 і 3.

давалися «лише тим особам, які дійсно потребують допомоги», за дозволом місцевих Рад і створених при них комісій по розподілу продуктів і товарів¹.

В націоналізованих крамницях було встановлено тверді ціни. Так, конфісковане взуття реалізувалося серед трудящого населення по цінах 1913 р.² Такі ж або вищі на 10—15 процентів ціни встановлювалися і на інші товари. В їдальнях встановлювалися тверді ціни на продукти харчування.

Навіть в ті тяжкі часи населенню Закарпаття подавалася велика продовольча і матеріальна допомога з Радянської Угорщини. Зокрема, в квітні 1919 р. Радянський уряд надіслав на Закарпаття 10 вагонів борошна, цукру та інших продуктів³. Було розподілено поміж населенням краю 5700 центнерів борошна. Для посіву селянам Закарпаття було виділено 7500 центнерів ячменю і вівса.

Угорський Радянський уряд виділив для трудящих Закарпаття одяг і взуття. Зокрема, с. Тересва, Тячівської округи, одержало 100 пар взуття, села Березове і Нижній Бистрий, Хустської округи,— по 200 пар взуття⁴.

Для селянської бідноти Латоричанської округи було виділено 30 тис. хлібних пайків⁵. Мукачівський Директоріум виділив для дитячого будинку 6 центнерів («метрів») кукурудзи і допомагав йому «по можливості»⁶. Мукачівський, Свалявський і інші Директоріуми одержали від Берегівського жупного Директоріуму 20 тис. крон для закупівлі хліба для трудящих⁷.

Ради видавали трудящим і одноразову грошову допомогу «на дорожнечу», викликану війною, та інші види допомоги. Найбідніші сім'ї, вдови, хворі і непрацездатні зверталися з проханням про грошову допомогу до Берегівського та інших місцевих Директоріумів⁸ та одержували її. Було вирішено видавати пенсії престарілим.

Берегівський і інші Директоріуми займалися також ремонтом шляхів, мостів, державних будинків і шкіл. Так, уже в березні 1919 р. політуповноважений Берегівського Директоріуму займався питанням ремонту криниць, міських склепів, мостів в м. Мукачеві⁹. В с. Ключарки, Мукачівської округи, місцева Рада на початку квітня 1919 р. ухвалила рішення про ремонт шляху з села до залізниці¹⁰.

Директоріуми дбали і про охорону здоров'я трудящих, визначали лікарські дільниці і призначали лікарів, встановлювали їм заробітну плату і т. ін. Так, Берегівський Директоріум призначив лікарями Берегівської жупної лікарні двоє чоловік і лікарями Мукачівської міської лікарні — двоє чоловік (розпорядження № 204/1919)¹¹. За розпорядженням Директоріуму було звільнено з Мукачівської лікарні лікаря, який не справлявся з своїми обов'язками¹².

При Директоріумах створювалися і квартирні комісії, чи «управління квартирними», які націоналізували великі будинки буржуазії і переселя-

¹ Газ. «Beregvármegyei Hivatalos Lapja» від 10 квітня 1919 р.

² ДАЗО, ф. 709, спр. 66, арк. 14.

³ ДАЗО, ф. 63, оп. 1, спр. 440, арк. 1—4.

⁴ Газ. «Руська правда» від 12 квітня 1919 р.

⁵ ДАЗО, ф. 709, оп. 1, спр. 12, арк. 33.

⁶ Там же, спр. 63, арк. 13.

⁷ Там же, спр. 12, арк. 29.

⁸ Там же, спр. 41, арк. 72—73, 76—78.

⁹ Всього 10 об'єктів, як вказують документи: див. ДАЗО, філіал в Мукачеві, ф. 2, спр. 2527, арк. 8.

¹⁰ ДАЗО, ф. 709, спр. 22.

¹¹ ДАЗО, філіал в Мукачеві, ф. 2, спр. 2527, арк. 14.

¹² Там же, арк. 15.

ли в них робітників¹. В Берегові, Мукачеві, Сваляві квартирні комісії діяли досить активно. Берегівський Директоріум боровся з різними ворожими провокаціями. В статті «Чого боїшся?», вміщеній в газеті «Beregí Munkás» 1 квітня 1919 р., роз'яснювалося, що невеликі будинки залишаються у приватній власності, а «лише дохідні будинки будуть націоналізовані». В листівці Севлюської організації Соціалістичної партії роз'яснювалося, що «революційна влада передає в державну власність лише великі міські дохідні будинки»².

Берегівський Директоріум видав розпорядження про ремонт будинків і квартир³.

Для забезпечення робітників житлом «усуспільнюючі комісії» разом з директорами й політуповноваженими розробляли плани будівництва будинків. Так, на мукачівському пивоварному заводі з 27 березня по 7 квітня було складено кошторис, плани побудови 10 одноквартирних і 5 двоквартирних житлових будинків, а також виділено земельні ділянки для цього⁴. Здійснити це будівництво не вдалося через окупацію Закарпаття військами імперіалістичних держав.

Ради і їх Директоріуми брали участь у вирішенні інших важливих побутових питань, у здійсненні навіть маленьких, але важливих для трудящих заходів. Так, Нижньоверечанська сільська Рада 8 квітня 1919 р. розглядала питання про встановлення базарного дня⁵, Франківська 10 квітня — питання про закриття корчми⁶.

Проведення згаданих та інших заходів наглядно показувало трудящим, що Радянська влада дбає про їх інтереси. Широкою була діяльність Рад і в галузі культурного будівництва як в Угорщині в цілому, так і на Закарпатті. Слід відзначити, що Радянський уряд вперше в історії цієї країни правильно розв'язав національне питання. Вже в першому декреті Радянського уряду Угорщини про національну політику підкреслювалося, що «Угорська Радянська республіка хоче знищити національне пригноблення не угорських народів, які проживають в Угорщині...», що «вона буде спиратися на братерський союз народів, які розмовляють на різних мовах»... Угорщина проголошувалася Федеративною Радянською республікою, і однією з складових частин її була Руська Країна, тобто Закарпаття, яке користувалося всіма автономними правами і могло самостійно вирішувати всі питання внутрішнього життя.

На Закарпатті було знищено національне гноблення, в державних установах і школах введено мову місцевого населення. Українське населення одержало школу на рідній мові, яка раніше переслідувалася.

Берегівський та інші Директоріуми приділяли значну увагу розвитку освіти трудящого населення. Характерною є стаття «Нова школа», вміщена в газеті «Beregí Munkás» від 19 квітня 1919 р. В статті різко засуджувалася стара буржуазна система освіти і підкреслювалося, що стара школа була засобом «мордування і калічення дитини», дітей вчили «сліпо коритися» і шанувати «божественний лад», «вчили нехтувати працею»; в старій школі «знаходилося коріння старого порядку». В статті підкреслюється, що «найбільш знаменною перемогою пролетаріату є те, що він взяв до своїх рук школу»; в умовах пролетарської диктатури «нова школа буде виховувати молоде покоління не для пригноблення одне одного, а для взаємної допомоги»; вона буде «виховувати нове людство».

На Закарпатті вся шкільна справа перебувала у віданні держави,

¹ Газ. «Beregvármegyei Hivatalos Lapja» від 3 квітня 1919 р.

² ДАЗО, ф. 66, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

³ ДАЗО, ф. 709, спр. 67, арк. 10—11.

⁴ ДАЗО, філіал в Мукачеві, ф. 89, оп. 1, спр. 42, арк. 1—15.

⁵ ДАЗО, ф. 709, спр. 21.

⁶ ДАЗО, ф. 673, оп. 1, спр. 7, арк. 1.

і при місцевих Радах створювалися відділи чи комітети освіти, які керували всією культурно-освітньою роботою серед населення¹.

Для українського населення створювалися нові підручники на рідній мові (зокрема, «Читанка для дорослих», «Пам'ятки русько-української мови і літератури», «Виймки з угро-руського письменства XVII—XVIII ст.» та ін.² Друкувалися популярні книги, брошури; наприклад, в брошурі «Что повинен знати земледелец из Советской республики» розповідалося про заходи Радянської влади; видавалися газети «Руська правда», «Beregí Munkàs», «Ugaczaí Munkàs», «Munkászi Népszava» та ін.

Зокрема, Група комуністів Руської Крайни (що, як і Комуністична партія Угорщини, влилася в Соціалістичну партію Угорщини) видавала газету «Руська правда»³. Газета видавалася у Мукачеві, але друкувалася в Будапешті, бо на Закарпатті, в результаті мадьяризації, яку провадив буржуазний уряд, майже не було українського шрифту. Газета друкувалася на місцевому народному діалекті. Ряд листівок українською мовою друкувалися латинським шрифтом.

Діяльність органів Радянської влади в Угорщині, зокрема на Закарпатті, відбувалася в умовах гострої класової боротьби проти внутрішньої контрреволюції і іноземної військової інтервенції; тому органам Радянської влади доводилося приділяти велику увагу охороні революційного порядку, захисту здобутків революції. Завданням Рад було придушення опору експлуататорських класів.

Охорона революційного порядку здійснювалася через органи революційного правосуддя — революційні суди, і органи забезпечення порядку — народну міліцію.

Революційні суди створюються з перших же днів встановлення Радянської влади. Про їх діяльність на Закарпатті було видано спеціальне розпорядження Берегівського Директоріуму, за яким революційні суди створювалися з трьох чоловік⁴ при Радах, в тому числі і при сільських.

Для боротьби з контрреволюцією 26 березня 1919 р. у Берегові і Мукачеві було створено революційні трибунали, діяльність яких поширювалася і на ряд сіл Закарпаття⁵. Революційні трибунали склалися з голови, двох членів і обвинувача (прокурора)⁶. До складу революційного трибуналу, — як писала газета «Beregí Munkàs» 19 квітня 1919 р., — входили «свідомі пролетарі, робітники, солдати й бідні селяни, рішення яких продиктовані найвеличнішою ідеєю об'єднання пролетарів усіх країн». Там же підкреслювалося, що «Завдання революційних трибуналів чисте і ясне, а саме: покарати, змусити замовчати, зробити неможливою діяльність тих, хто підкопується під пролетарську владу...».

Всі судові справи, крім особливо важливих, розглядалися на відкритих засіданнях революційного суду, підсудні могли мати обраних ними захисників⁷. Революційні суди в першу чергу розглядали справи тих, хто виступав проти Радянської влади, переховував зброю, спокував населення алкоголем і т. ін. Ці вчинки тяжко каралися.

Вже 24 березня 1919 р. всі Директоріуми опублікували розпорядження Радянського уряду Угорщини про те, що будуть покарані на смерть ті, «хто зі зброєю в руках буде чинити опір пануванню Радянської Республіки, хто буде грабувати й розбійничати». Інші, менш тяжкі провини,

¹ ДАЗО, ф. 709, оп. 1, спр. 3, арк. 28.

² Опис трьох таких книг див. в «Карпато-руском сборнике», Ужгород, 1930, стор. 79—87.

³ Перший номер її вийшов 12 квітня 1919 р.

⁴ Газ. «Beregvármegyei Hivatalos Lapja» від 27 березня 1919 р.

⁵ ДАЗО, ф. 709, спр. 3, арк. 6.

⁶ Там же, спр. 3, арк. 1.

⁷ Газ «Beregvármegyei Hivatalos Lapja» за 1919 р., стор. 69.

каралися тюремним ув'язненням або штрафом у розмірі від 10 000 до 50 000 крон¹.

Вироки суду не тільки проголошувалися, але й виконувалися. Так, в Березівській жупі було скарано на смерть, згідно з рішенням революційного трибуналу, поміщика Йозефа Паппа і ще кількох контрреволюціонерів². Однак до судових органів пробралися вороги, і ця гостра зброя пролетарської диктатури не була ще достатньо використана проти контрреволюції.

Орган забезпечення порядку — народна міліція (вона називалася Червона сторожа, або Національна варта) створюється теж у перші дні встановлення Радянської влади, нею керували місцеві Директоріуми. Складалася Червона сторожа з робітників і селян. В Мукачеві, наприклад, міліція складалася, головним чином, з робітників тютюнової фабрики³ та залізничників. Правда, і в її ряди намагалися пролізти ворожі елементи, які шкодили справі боротьби з контрреволюцією. Незважаючи на такі окремі випадки, народна міліція відіграла значну роль в справі забезпечення революційного порядку в містах і селах Закарпаття.

Для забезпечення революційного порядку використовувалися й спеціальні військові патрулі Червоної Гвардії. Червона Гвардія почала створюватися в окремих місцевостях Закарпаття, як це було в Мукачеві і Берегові, ще до встановлення Радянської влади в Угорщині. Після встановлення Радянської влади Червона Гвардія була об'єднана на Закарпатті єдиним крайовим командуванням. Патрулі Червоної Гвардії мали широкі права, тим більше, що вже перший декрет Радянського уряду оголосив надзвичайне становище—«статаріум»—для боротьби з контрреволюцією. Патрулі Червоної Гвардії контролювали, наприклад, в Берегові рух транспорту, не допускали вивозу цінностей з міста⁴. Цінності вартістю понад 3000 крон підлягали конфіскації⁵. Завдяки цьому контролю буржуазія була позбавлена будь-якої можливості вивозити своє майно.

Для захисту пролетарської революції в Угорщині і на Закарпатті створювалися загони Червоної Армії, до яких входили червоногвардійські загони. В містах Угорщини й Закарпаття, зокрема у Мукачеві, створювалися спеціальні вербувальні пункти для запису добровольців до Червоної Армії. До армії можна було вступити лише маючи рекомендацію організації Соціалістичної партії, Рад і профспілок. Червона Армія з перших же днів існування Радянської влади формувалася як армія трудящих, революційно свідомо, дисциплінована, здатна боротися з ворогами революції. Саме тому Червона Армія Радянської Угорщини не раз одержувала видатні перемоги над краще озброєними і більш численними силами іноземних інтервентів.

На Закарпатті в загонах Червоної Армії основний кістяк складали комуністи. Мукачівська Рада робітників, солдатів і селян видала у вигляді великого плаката спеціальне урядове «Розпорядження про створення Червоної Армії». В 12 пунктах визначалися цілі і завдання Червоної Армії, порядок організації і умови вступу до її лав⁶. Із закликом вступати до лав Червоної Армії зверталася газета «Руська Правда» 12 квітня

¹ ДАЗО, ф. 172, оп. 1, спр. 2320, арк. 1; Таке ж саме покарання визначено і в «Розпорядженні про заборону носіння зброї» Мукачівської Ради робітників, селян і солдатів.

² ДАЗО, ф. 709, спр. 85, арк. 1.

³ ДАЗО, філіал в Мукачеві, ф. 20, оп. 1, спр. 346.

⁴ Газ. «Beregvártmegyei Hatalalos Lapja» № 14, 1919 р., стор. 69.

⁵ Там же.

⁶ Екземпляр «Розпорядження про створення Червоної Гвардії» зберігається в Закарпатському краєзнавчому музеї.

1919 р. в статті під назвою «Вступи во Армію Червону», а також газета «Ugaszai Munkàs» 1 квітня 1919 р. та ін.

В «Розпорядженні», виданому Мукачівською Радою, і в інших зверненнях про утворення Червоної Армії повідомлялося про те, що «от востока приближается Армія наших российских братьей». Але в усіх цих документах підкреслювалося, що доки не прийде на Закарпаття армія Радянської Росії, закарпатцям «самим треба оборонятися, шtbody не задушили нас». Підставою для цих сподівань на допомогу Радянської Росії¹ було те, що Радянська Угорщина з перших же днів свого існування уклала з Радянською Росією «повний ідейний, політичний і військовий союз», як сказано у зверненні Угорського Радянського уряду «До всіх»². Складне становище на фронтах не дало можливості Червоній Армії Росії та України об'єднатися з Угорською Червоною Армією для спільної боротьби.

Пізніше, з 9 квітня 1919 р., на Закарпатті, згідно з розпорядженням, що було опубліковано в усіх газетах³, починає створюватися так звана «Руська Червона дивізія» з полків червоногвардійців Ужанської, Березької, Угочанської й Мармороської жуп. В інших жупах, де було українське населення, створюються загони Червоної Армії, які включаються в «Руську Червону дивізію», центром формування якої було м. Мукачеве. За короткий час до дивізії записалося близько 6000 українців — добровільців Закарпаття⁴.

Це була національна військова частина, яка підпорядковувалася Кошицькому військовому округу, а згодом — командуванню 5-ї дивізії Червоної Армії Угорщини. В складі Червоної Армії Угорщини був ще Окремий русинський батальйон⁵.

Трудящі збирали кошти для Червоної Армії. Як згадують сучасники, багато робітників і селян віддали усі свої збереження, приганяли корів, кіз, жертвували майно⁶.

Усі основні заходи Радянського уряду знайшли своє відображення в Конституції Угорської Радянської Республіки. За зразком цієї Конституції було складено і Конституцію Руської Крайни, тобто Закарпаття⁷.

Конституція Радянської Угорщини забезпечувала право трудящих на працю, на участь у виборах з 18 років, забезпечувала свободу слова, об'єднань, зборів, преси, ліквідувала національне гноблення і встановлювала рівноправ'я народів, що населяли Угорщину.

Конституція Руської Крайни крім цих загальних положень визначила організаційну структуру території Закарпаття, структуру органів Радянської влади на Закарпатті тощо. Конституція Радянської Угорщини була прийнята Першим з'їздом Рад Угорщини 23 червня 1919 р. і запроваджувалася в життя. Що ж до Конституції Руської Крайни, то через короткий час існування Радянської влади на Закарпатті вона не була запроваджена в життя повністю.

Радянська влада в Угорщині й на Закарпатті за короткий час свого

¹ Що ці сподівання мали підставу, свідчить телеграма В. І. Леніна, опублікована в «Литературной газете» від 21 квітня 1957 р.

² Див. збірник документів «AMagyar Tanacs Körtársaság 1919», вр. — 1949, стор. 73.

³ Газ. «Pesti Hirlap» від 11 квітня 1919 р.)

⁴ Газ. «Советское Закарпатье» від 10 квітня 1957 р.

⁵ Про його дії див. «Календар газети «Правда» за 1921 р., Ужгород, 1920 р., стор. 33.

⁶ Про це розповідається в спогадах І. Погорецького, див. газ. «Советское Закарпатье» від 11 квітня 1957 р.

⁷ Текст Конституції в газ. «Руська Правда» від 12 квітня 1919 р.

існування в умовах іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни не змогла здійснити всю намічену програму перетворень, проте вона вже почала революційним шляхом здійснювати видані нею декрети і розпорядження. Особливо багато зробила Радянська влада в справі ліквідації відчуження, що раніше існувало між різними народами Угорщини, а також заклала основи для їх революційної єдності. Це бачили і розуміли робітники й селяни Закарпаття, а тому активно підтримували Радянський уряд Угорщини. Про це свідчить і телеграма до Будапешта Мукачівської Ради робітників, солдатів і селян-бідняків, яка від усієї Руської Крайни запевняла, що вона «всіма силами і засобами» підтримуватиме Угорську Радянську Республіку, і вітала Радянську Росію¹. Перша партійна конференція Соціалістичної партії Угорщини в Березькій жупі, що відбулася за участю представників усіх жуп Закарпаття 24 березня 1919 р., надіслала привітання Радянському уряду Росії від усіх трудящих Закарпаття².

Проте, розглядаючи всі ці події, не можна забувати, що революційний рух на Закарпатті, особливо рух селянства, ще в значній мірі залишався стихійним, малоорганізованим, а нечисленні тоді комуністичні групи, що об'єдналися з соціал-демократами і перетворилися у місцеві організації Соціалістичної партії Угорщини, не змогли в багатьох випадках посправжньому цей рух очолити і спрямувати.

Комуністична партія, що об'єдналася з соціал-демократами, не тільки послабила свій вплив, але фактично перестала існувати, а тому не могла повести за собою трудящих.

На Закарпатті в той час діяли контрреволюційні організації, очолені агентами імперіалістів США й Антанти. Вони використовували політичну несвідомість частини населення Закарпаття для того, щоб натравлювати робітників на селян, українців на угорців і т. ін.

Вирішальною серед причин, що призвели до поразки Радянської влади в Угорщині й на Закарпатті, була збройна інтервенція імперіалістів, яким вдалося задушити молоду Угорську Радянську Республіку.

Імперіалісти США й Антанти склали плани знищення Радянської влади в Угорщині і на Закарпатті з перших днів її існування.

Уже 26 березня 1919 р. Радянський уряд Угорщини спеціальною телеграмою на ім'я місцевих Рад попереджував, що «чеські і румунські імперіалісти організують контрреволюцію, бажаючи задушити молоду Угорську революційну республіку»³. На кордонах Радянської Угорщини, особливо на так званій демаркаційній лінії, румунські і чеські війська, що були на Закарпатті, нав'язували місцеві сутички. Такі сутички були спровоковані в кінці березня і на початку квітня 1919 р. в районі Радванки-Анталовець, 4—7 квітня в районі Ужгорода.

Інтервенція проти Радянської Угорщини й Закарпаття відкрито розпочалася силами боярської Румунії вже 16 квітня 1919 р. «за наказом Антанти», як заявив тодішній військовий міністр Румунії Ману. Загони Червоної Армії Радянської Угорщини і червоногвардійські загони трудящих Закарпаття у відповідь на це розгорнули героїчну боротьбу з переважачими силами ворога. Мукачівська група військ Червоної Армії, в яку входив 65-й пролетарський полк і окремі загони, 20 квітня 1919 р. героїчним опором в районі Королево—Велика Копань—Вілока навіть зупинила на кілька днів просування румунських військ на Закарпаття⁴.

¹ Телеграма наведена в книзі R. Reiman, Dějiny Komunistické strany Československa, стор. 98.

² Газ. «Pesti Hirlap» від 25 березня 1919 р.

³ Газ. «Munkacsi Nepszava» від 26 березня 1919 р.

⁴ Газ. «Советское Закарпатье» від 10 квітня 1957 р.

Інші частини Червоної Армії — загін берегівських червоногвардійців, що діяв спільно з частинами Угорської Червоної Армії — зупинили ворога на підступах до Берегова — Чопа¹.

За вказівками імперіалістів, одночасно ввечері 21 квітня 1919 р. почалися контрреволюційні заколоти в Мукачеві і Берегові. На чолі заколоту стали колишні чиновники: І. Камінський, Ю. Козма, Р. Бої та ін. Контрреволюціонери використовують таємно сформовані ними загони білої гвардії, на допомогу яким прибувають румунські і чеські війська. Заколотники заздалегідь розробили плани виступу. Вони скористалися тим, що був виведений з Мукачева в район Хуста 65-й червоногвардійський полк, і намагалися вивести з міста Червону сторожу. В цьому їм допомагав тодішній керівник Мукачівського загону Червоної сторожі Вереш, що був агентом заколотників; він вивів загін Червоної сторожі за місто, а сам втік до заколотників². Заколотникам вдалося оволодіти Мукачевим і Береговим, і 22 квітня вони відновили в цих містах буржуазні порядки³.

Проте на допомогу трудящим Закарпаття поспішили загони Червоної Армії з Угорщини, і спільними силами 24 квітня 1919 р. Мукачеве й Берегове були визволені від заколотників і там відновлено Радянську владу⁴.

Наступ інтервентів не припинявся. Трудящі Закарпаття активно допомагали частинам Червоної Армії обороняти свої міста і села. «Робітники й горожани Севлюша, озброївшись, за власною ініціативою обороняли місто до останньої можливості», — писала газета «Pesti Hirlap» 25 квітня 1919 р.

Але сили Радянської влади на Закарпатті були в цей час слабші, ніж сили контрреволюції. Цьому сприяло і те, що за наказом Антанти на допомогу боярській Румунії 27 квітня 1919 р. виступила буржуазна Чехословаччина, військові частини якої об'єдналися з румунськими військами в районі Мукачева 30 квітня 1919 р.

Під сильним натиском ворога червоноармійські загони з боями відходили з Закарпаття на територію Радянської Угорщини⁵. Разом з військами евакуювалися і радянські установи.

До 30 квітня інтервентам вдалося захопити майже все Закарпаття, лише в районі станції Чоп десять днів ще вела героїчні бої одна з бригад Русинської Червоної дивізії⁶.

Хоч на кінець квітня 1919 р. Закарпаття було окуповане збройними силами імперіалістів, встановлена кривава диктатура іноземних імперіалістів, проте трудящі Закарпаття не скорилися.

Багато з них, — ті, що відійшли перед натиском інтервентів на територію Угорщини, — вели активну боротьбу в рядах Червоної Армії Угорщини до ліквідації Угорської Радянської Республіки на початку серпня 1919 р.⁷ Закарпатці продовжували боротися з окупантами і на своїй землі. Окупаційні власті повідомляли, що «...русини проявляють велике незадоволення, чинять опір»⁸.

Героїчна боротьба трудящих Закарпаття продовжувалася під час

¹ Газ. «Закарпатська Правда» від 11 квітня 1957 р.

² ДАЗО, ф. 31, оп. 4, спр. 867, арк. 79.

³ Там же.

⁴ Про це свідчить «Розпорядження» Мукачівського Директоріуму від 24 квітня 1919 р., яке зберігається в Закарпатському краєзнавчому музеї.

⁵ ДАЗО, ф. 31, оп. 4, спр. 867, арк. 105—111.

⁶ «Календар газети «Правда» на 1920 р., Ужгород, 1920, стор. 34.

⁷ Ця героїчна боротьба закарпатців висвітлювалась в уже згаданому «Календарі газети «Правда» на 1920 р.», стор. 34—35 і в газеті «Nepszava» за 23 червня 1919 р.

⁸ ДАЗО, ф. 29, спр. 706, арк. 90.

панування там буржуазної Чехословаччини (1919—1939 рр.), а також в роки мадярсько-німецької фашистської окупації (1939—1944 рр.). Іноземний гніт не зміг вбити, а навпаки, збільшував і зміцнював симпатії народу до Радянської влади.

Комуністична партія очолила трудящих Закарпаття в боротьбі за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. В цій боротьбі важливу роль відіграли революційні традиції боротьби за Радянську владу в 1919 р. В той рік тисячі і тисячі трудящих Закарпаття, незважаючи на короткий час, переконалися на практиці, що тільки Радянська влада, соціалізм принесуть їм визволення від всякого гніту, щасливе та вільне життя.

Р. Г. СИМОНЕНКО

ВІДГУКИ В США НА РЕВОЛЮЦІЙНУ БОРОТЬБУ НАРОДІВ РОСІЇ В БЕРЕЗНІ — ЖОВТНІ 1917 р.

З переміщенням наприкінці XIX ст. центра світового революційного руху в Росію класова боротьба в нашій країні почала все більш впливати на історичний розвиток людства.

Серед важливих битв і перемог трудящих Росії, що мали найширший відгук у світі, значне місце належить поваленню царизму в лютому 1917 р. і боротьбі пролетаріату за перехід від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції. Наочні підтвердження цього ми знаходимо зокрема і в політичній історії США періоду березня—жовтня 1917 р.

В той момент, коли робітники Росії в союзі з трудящим селянством під керівництвом Комуністичної партії повалили царизм, політичне становище в Сполучених Штатах було досить напруженим. Весь хід першої світової імперіалістичної війни зумовлював безпосереднє втягнення США у війну. Агресивна політика правлячих кіл Сполучених Штатів штовхала країну на шлях воєнних авантур.

Наживаючись на величезних воєнних поставках, надаючи Англії і Франції великі фінансові позики, Сполучені Штати тісно зв'язали своє майбутнє у війні з долею Антанти. До того ж бурхливе зростання промислового потенціалу німецького імперіалізму і його експансія на початку XX ст. становили для США на той час далеко більшу загрозу, ніж уповільнений індустріальний розвиток старих капіталістичних країн — Англії та Франції.

Це визначало зростання проантантівської орієнтації правлячих кіл США, яка в міру розвитку воєнних дій ставала дедалі виразнішою. Проте Сполучені Штати не поспішали із вступом у війну. Навпаки, вони були зацікавлені в тому, щоб війна тягнулася якомога довше. США чекали слушного моменту, сподіваючись кинути свої колосальні резерви й індустріальні потужності на важіль війни лише тоді, коли воюючі сторони настільки виснажать одна одну, що, по-перше, досягнення перемоги буде дуже легкою справою, а по-друге, одразу ж вдасться продиктувати американські умови миру.

Однак справи розгортались інакше. Німеччина, яка задихалась в лабетах двох фронтів, вже в другій половині 1916 р. приступила до ведення жорстокої підводної війни, що завдала серйозного удару Антанті і великої матеріальної шкоди Сполученим Штатам.

Це створювало можливість легко знайти привід, щоб у слушний момент вступити у війну. Посол Росії у Вашингтоні Бахметьєв 26 лютого 1917 р. телеграфував у Петроград: «Лишається тільки чекати потоплення американського судна або американського громадянина з порушенням міжнародного права, коли доведеться виступити більш одверто»¹.

¹ Архів зовнішньої політики Росії (далі—АЗПР), ф. Канцелярія, спр. 61, арк. 23.

Ще одним, зовсім непередбаченим фактором, що мав вирішальне значення для прискорення вступу США у війну, було наростання міжнародного революційного руху, вищим проявом якого була тоді перемога Лютневої революції і повалення ненависного народів самодержавства в Росії.

В зв'язку з перемогою Лютневої революції, американських імперіалістів непокоїли три обставини. По-перше, правлячі кола Сполучених Штатів боялися, що розвиток російської революції приведе до виходу Росії з війни, а це змінить співвідношення сил воюючих сторін на користь держав «Четверного союзу».

По-друге, Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, яким у перші дні Лютневої революції фактично належала влада в Росії, та їх антивоєнні заяви відразу ж привернули до себе увагу народів і передової громадськості всього світу. Лжепацифістські заклики Вільсона не витримували ніякого порівняння із щирими вимогами трудящих Росії, близькими й зрозумілими сотням мільйонів людей за її межами. А це зразу ж завдало серйозного удару нібито миротворницькій позиції Сполучених Штатів, на яку так претендували і про яку так багато говорили американські політики.

По-третє, дальший розвиток революції в Росії загрожував самому існуванню найманого рабства на одній шостій земної кулі. Тому американські монополісти вважали необхідним згуртувати сили міжнародного імперіалізму для боротьби проти російського пролетаріату.

Отже, США вступили у війну не тільки для того, щоб посилити Антанту у боротьбі проти німецько-австрійського імперіалістичного угруповання, а й для того, щоб придушити російську революцію, що розвивалась. Саме так оцінював цю подію VI з'їзд РСДРП(б). «Вступ у війну Америки,— говорилось у «Маніфесті» з'їзду,— ще більше окрилив союзних імперіалістів. Вони чудово знали ціну цій «великій демократії», яка страчує електрикою своїх соціалістів, із зброєю в руках душить маленькі народи і устами своїх незрівнянних щодо зухвалого цинізму дипломатів базикає про вічний мир. Американські мільярдери, що наповнили свої льохи золотом, перекарбованим з крові вмираючих на полях спустошеної Європи, приєднали свою зброю, свої фінанси, свою контррозвідку і своїх дипломатів не тільки для того, щоб розгромити своїх німецьких колег по міжнародному грабежу, але й затягнути тугіше удавну петлю на шиї російської революції»¹.

Із вступом у війну американські правлячі кола зв'язували також свої авантюристичні мрії про світове панування. «Знову,— писав видавець ліберального журналу «Нейшн» Освальд Гаррісон Віллард,— мрії про імперію, про позицію панівної світової держави охопили нас (тобто американські монополії.—Р. С.). Президент Вільсон більше, ніж коли-небудь доти бачив себе диктатором світу»².

Отже, вступ США у війну був зумовлений всім розвитком світового імперіалізму в період війни 1914—1918 рр., активною боротьбою імперіалістичних хижаків за переділ світу. В листівці, яка вийшла до десятиріччя першої світової війни за підписами голови Робітничої (Комуністичної) партії Америки У. Фостера та секретаря виконкому партії Ч. Рутенберга, давалась така оцінка участі США у війні: «Саме тому, що ненажерливі капіталісти Сполучених Штатів надали позику в розмірі сотень мільйонів

¹ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 363—364.

² O. G. Villard, Fighting Years. Memoirs of a Liberal Editor, New York, 1939, стор. 326.

та продали Антанті військових матеріалів на мільярди доларів, виплата яких опинилась під загрозою, наша країна була втягнута у війну.

Це була імперіалістична війна гнобителів та експлуататорів робітничого класу.

Саме в цій війні за капіталістичні прибутки робітників примушували вбивати один одного. Вони були призвані в армію та кинуті на фронті битв, щоб вирішувати, хто саме — англійські, американські, французькі та італійські чи німецькі та австрійські капіталісти — будуть одержувати найбільші прибутки¹.

Після вступу у війну, як і раніше, головним водорозділом між прогресивними і реакційними силами в самих Сполучених Штатах Америки були внутрішні проблеми, що виникали у ході історичного розвитку цієї країни. До їх числа належали насамперед боротьба проти наступу монополій на життєві права й інтереси трудящих, проти політики мілітаризації країни та придушення демократичних свобод американського народу, проти розгнужданого расистського терору, що з найбільшою жорстокістю провадився у відношенні до негрівського населення.

Проте на розвиток політичної боротьби в США дедалі більший вплив мали революційні події, що відбувались в Росії.

Американський народ, який завжди жив у дружбі й мирі з народами Росії, гаряче вітав другу російську революцію. Є багато свідчень, що підтверджують це. Ось що писав, наприклад, видатний діяч американського революційного руху Уільям Хейвуд: «Коли в березні 1917 р. по всіх США рознеслась звістка про російську революцію, вся країна тріумфувала. Здавалось, що всі, як один, радіють з приводу повалення жорстокого монарха, — російського царя...»².

Про настрої, які охопили американських трудящих в зв'язку з революційними подіями в Росії, свідчав виступ одного з представників профспілок на масовому мітингу, що відбувся в зв'язку з організованою в Сан-Франціско провокацією проти активного профспілкового діяча Тома Муні. Оратор, протестуючи проти участі США у війні, запропонував такий спосіб закінчити війну, про який, за його словами, вже давно говорили в Росії: солдати повинні перестріляти своїх офіцерів і розійтись по домівках.

Показовими щодо цього є й номери газети «Едванс» — органу об'єднаної незалежної профспілки робітників швейної промисловості. В коментарі до промови Вільсона, де мотивувались «благородні цілі» проголошеної війни Сполученими Штатами і містилось звернення до німецького народу, газета писала: «Президент Вільсон прекрасно володіє англійською мовою і не може бути сумніву, що він старанно використав це в роботі над посланням.

Проте ми висловлюємо скромне припущення, що коли слово «німецький», замінити словом «американський», а слово «династія» — словом «капіталізм», німецький народ може з усіма підставами адресувати це звернення американському народові»³.

В наступному номері газети «Едванс» реакційна політика правлячих кіл Сполучених Штатів протиставлялася зовнішньополітичній програмі російської революції — програмі негайного припинення військових дій і укладення справедливого демократичного миру. Першотравневе звернення

¹ Архівний фонд Музею Революції СРСР, док. № 16856/2, арк. 784—1113.

² Книга Билля Хейвуда, М., 1932, стор. 303.

³ Revolutionary Radicalism. Its History. Purpose and Tactics. Report of the Joint Legislative Commission Investigating Seditio, Activities. Filed April 24, 1920. In the Senate of the State New York (далі: Revolutionary Radicalism...), т. I, стор. 945—946.

профспілки швейників закликали робітників до «рішучого протесту проти воєн в день 1 Травня»¹.

Передові елементи американського робітничого руху приходили до більш точного й правильного розуміння справжнього змісту імперіалістичної політики Вільсона, до яснішого усвідомлення значення революційних перемог російських робітників і селян над експлуаторами. Надзвичайно посилилась і стала більш цілеспрямованою широка антивоєнна діяльність, яку провадили передові елементи американського робітничого руху. Навіть всередині самої Американської федерації праці профбюрократичній верхівці далеко не всюди вдалося послабити зростання антивоєнних настроїв і обурення з приводу шовіністичної позиції гомперсівського керівництва.

Незважаючи на деякі помилки, бойовою профспілковою організацією була чикагська федерація АФП. Напередодні війни вона пропонувала застосувати «загальний революційний страйк» в разі вступу Сполучених Штатів в імперіалістичну бойню. На необхідності організації страйку особливо наполягали колишні діячі «Інтернаціональної профспілкової освітньої ліги» на чолі з У. Фостером².

Викриттю зрадницької політики лідерів АФП багато сприяла революційна діяльність організації «Індустріальних робітників світу», яка успішно поєднувала в перші місяці війни страйкову боротьбу з активною антивоєнною пропагандою. Широкою популярністю користувалась така відозва ІРС, що розповсюджувалась у тисячах екземплярів: «Не будь солдатом, будь людиною. Приєднуйся до ІРС та борись за роботу для себе і для свого класу».

Уільям Хейвуд — талановитий агітатор і вождь мас — видав листівку, яку назвали «Убивча паралель». На одній і тій же сторінці листівки було поряд надруковано дві резолюції про війну — одна у червоній рамці належала десятому з'їзду «Індустріальних робітників світу», друга — у чорній рамці — була прийнята на гомперсівській конференції, що відбулась у березні 1917 р.

Ця листівка користувалась надзвичайним успіхом. Вона розійшлась по всій країні³.

В антивоєнній та антимілітаристській боротьбі перед вело ліве крило соціалістів США, яке все більш рішуче виступало проти соціал-шовінізму. Різке розмежування в робітничому та соціалістичному русі, яке відбулося в усьому світі під впливом подій першої світової війни, з великою силою проявилось і в Сполучених Штатах. «Навіть в Сполучених Штатах Америки, — писав В. І. Ленін, — на ділі повний розкол. Бо одні соціалісти стоять там за армію, за «підготовку» («preparedness»), за війну. Інші, в тому числі найпопулярніший вождь робітників Євген Дебс (Debs), кандидат соціалістичної партії на пост президента республіки, проповідують громадянську війну проти війни народів»⁴.

Перші серйозні успіхи лівих в Американській соціалістичній партії були досягнуті на її надзвичайному з'їзді в Сен-Луї, робота якого збі-

¹ Рішучі антивоєнні виступи профспілок, що входили до об'єднання «Індустріальні робітники світу», зустрічали запеклий опір з боку агентів буржуазії в американському робітничому русі — С. Гомперса та всієї верхівки Американської федерації праці. (Revolutionary Radicalism..., т. I, стор 944—945). Але, незважаючи на сильний вплив синдикалістських елементів АМ, які гальмували розвиток революційної боротьби ІРС, ця спілка відіграла велику роль, становлячи на той час бойову професійну організацію пролетаріату США.

² W. Z. Foster, History of the Communist Party of the United States, № 4. (далі—W. Z. Foster, History...), 1952, стор. 137—138.

³ Книга Билля Хейвуда, стор. 292—293.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 112—113.

галась із вступом Сполучених Штатів Америки у світову війну. На роботі з'їзду в Сен-Луї вже позначились важливі риси нового етапу в розвитку як американського робітничого руху (в зв'язку з тим, що Сполучені Штати стали воюючою країною), так і міжнародної революційної боротьби (в зв'язку з перемогою другої російської революції і поваленням царизму в Росії).

Аналізуючи причини успішної роботи з'їзду АСП, Уільям Фостер писав: «З'їзд в Сен-Луї мав виразну антивоєнну спрямованість. Це трапилось, головним чином, завдяки трагічним урокам зрадництва європейських соціалістів, в впливу російської революції, що розвивалась далі, антивоєнним настроєм нових, пролетарських елементів, які прийшли до партії. Тому крайні праві, провоєнні настроєні соціалісти були розбиті, а центристи типу Хілквіта також змушені були відступити перед антивоєнною хвилею»¹.

Визначну роль у роботі з'їзду відіграв Чарльз Рутенберг — у майбутньому один із засновників та керівників Комуністичної партії Сполучених Штатів. Ч. Рутенберг був найвидатнішим і найпоследовнішим борцем за рішучу антивоєнну позицію з'їзду. Займаючи ключову посаду секретаря підкомітету, що працював над проектом резолюції більшості, Ч. Рутенберг вніс до нього всі основні положення, схвалені з'їздом. Лише завдяки цьому невизначний первинний проект Хілквіта, аморфний і беззубий, від якого так і тхнуло звичайнісіньким ліберальним паціфізмом, перетворився на гнівний протест і бойову програму антивоєнних дій американського робітничого класу².

«Соціалістична партія Сполучених Штатів,— говорилося у резолюції з'їзду,— в період сучасної кризи урочисто підтверджує свою відданість принципам інтернаціоналізму й пролетарської солідарності та заявляє про свою незмінну негативну позицію щодо війни, щойно проголошеної урядом Сполучених Штатів». З'їзд американських соціалістів закликав «робітників усіх країн відмовитись від підтримки своїх урядів у їх війнах».

Надзвичайно велике значення мала також заява з'їзду про те, що «всупереч фальшивій доктрині національного патріотизму (резолюція приймалась, коли йшла імперіалістична війна.— Р. С.) ми висуваємо і захищаємо ідеал міжнародної солідарності робітничого класу»³. З'їзд прийняв звернення до революційних робітників і солдатів Росії, в якому віват їх з історичними успіхами.

Основні резолюції з'їзду були майже одностайно підтримані рядовими членами партії. Винесені на загальний референдум членів партії, вони зібрали 21000 голосів. Лише 350 чоловік голосували проти них⁴. Переважна більшість членів партії схвалила також рішення з'їзду про виключення з лав соціалістичної партії кожного, хто голосуватиме за воєнні кредити.

Проте рішучий виступ надзвичайного з'їзду в Сен-Луї проти війни не означав, що АСП повністю звільнилась від важкого тягару опортуністичних помилок минулого, що вона вже виробила чітку програму й тактику і стала на позиції революційного марксизму. В партії все ще був сильним вплив М. Хілквіта та інших центрисів. Змушені під рішучим тиском мас та з огляду на важливі світові події погодитись на прийняття виразної антивоєнної програми, вони зовсім не збирались последовно проводити її в життя. Як відзначав У. Фостер, «центризм був пануючою формою опортуністичного керівництва в соціалістичній партії в 1916—

¹ W. Z. Foster, History..., стор. 134 (підкреслення наше.— Р. С.).

² Там же, стор. 134—135.

³ A. Trachtenberg, American Socialists and the War, N. Y., 1917, стор. 27.

⁴ W. Z. Foster, History..., стор. 135.

1917 рр., тому що війна тягнулась уже два роки, революційні настрої ширились в рядах робітників і солдатів Європи і цей бойовий рух відбивався в Америці. Радикалізм центрizmu був спрямований на те, щоб обдурити настроєних по-бойовому робітників»¹.

Але в міру дальшого розвитку подій, коли Сполучені Штати Америки вступили в імперіалістичну війну, а робітники і селяни Росії, борючись під керівництвом більшовицької партії, першими в світі прокладали шлях до знищення експлуататорського ладу і виходу з кривавої бойні, — обманювати американських трудящих ставало дедалі важче. Дальший хід політичної боротьби робітничого класу США приводив до посилення розколу в соціалістичному русі, до викриття опортуністичної політики центрizmu.

Хоч розкол в соціалістичній партії зовні відбувався лише в питаннях ставлення до участі США у війні, проте дійсні причини його були значно ширші. Навіть сучасний буржуазний історик американського соціалістичного руху П. Андерсон змушений визнати, що ліве крило АСП не лише рішуче виступало проти мілітаризму Сполучених Штатів, а й вимагало підвищення активності американських соціалістів у класовій боротьбі всередині країни². Рутенберг та його соратники висували широку програму боротьби за вплив на маси, за встановлення найтісніших зв'язків з трудящими, за те, щоб АСП вивчала й рішуче відстоювала їх корінні інтереси. «Соціалістична партія, — говорилось у резолюції, прийнятій на з'їзді, — з усією рішучістю відкидає пропозицію про те, що в період війни робітники повинні припинити свою боротьбу за кращі умови життя. Навпаки, надзвичайно гостре становище, яке створилось внаслідок війни, ставить питання про необхідність ведення ще більш напруженої класової боротьби...»³

Така позиція передових діячів американського соціалістичного руху створювалась, безперечно, під могутнім впливом революційних подій у Росії.

Перемога Лютневої революції і дальша самовіддана боротьба робітничого класу й селянства Росії за мир, хліб, землю і волю не лише дали поштовх класовій боротьбі американського пролетаріату, не тільки піднесли його класову свідомість, а й безпосередньо вплинули на форми й методи революційного і прогресивного руху в США.

Революційні синдикалістські елементи ІРС та деяких інших профспілкових об'єднань бачили в Радах, створених трудящими масами Росії, реалізацію їх давніх прагнень до створення «індустріальної демократії». Ідея Рад депутатів трудящих була близька і зрозуміла американським революціонерам, які перебували під великим впливом праць відомого, але недосить послідовного американського марксиста кінця XIX — початку XX ст. де Леона. Ці настрої визначили позицію багатьох прогресивних елементів американської громадськості на Першій американській конференції за демократію і мир, що відбулась у травні 1917 р.

Організатори конференції належали до різних угруповань американської громадськості. Серед них були і Джон Рід — один з перших американських комуністів, і Скотт Нірінг — переконаний послідовний демократ та вояволицький антиімперіаліст і центрист М. Хілквіт, і такий «лояльний» до буржуазної влади соціаліст, як Віктор Бергер. Були тут і особи, які спочатку примкнули до революційного руху, а потім зрадили його, духовні особи тощо.

¹ W. Z. Foster, History..., стор. 135.

² P. H. Anderson, The Attitude of the American Leftist Leaders Towards the Russian Revolution, Notre Dame, 1942, стор. 9—10.

³ Revolutionary Radicalism, т. 1, стор. 516.

С. Нірінг пропонував, щоб конференція об'єднала сили «Жіночої партії миру», «Американської ліги охорони прав», «Американської спілки боротьби проти милітаризму», «Надзвичайної федерації миру», «Американської асоціації боротьби за робітничі законодавство», профспілок, соціалістичної партії та соціалістичної робітничої партії. Велику увагу С. Нірінг надавав саме участі в конференції робітничих організацій та їх згуртуванню. «Робітничий рух, — писав він, — буде докладати зусиль, щоб встановити індустріальну демократію в Сполучених Штатах після війни»¹.

Ніколи раніше в історії політичного життя Сполучених Штатів періоду імперіалізму такі широкі кола представників громадськості не збирались разом, як це мало місце в травні 1917 р. В центрі уваги Першої американської конференції за демократію і мир стояло питання про ставлення до різних сторін другої російської революції. Приклад лютнево-березневих перемог трудящих Росії весь час був перед очима делегатів. Вносячи ту чи іншу пропозицію, розглядаючи кожний висунутий проект, вони звертались до історичного досвіду революційної Росії.

Конференція закликала до створення організації прогресивних сил США. «Російська революція, — зазначалось у звіті про роботу Першої американської конференції за демократію й мир, — з великою силою підтвердила необхідність створення такої організації»².

Звіт Першої американської конференції за демократію й мир починався із заяви про ставлення американського народу до російської революції. І тут ми вперше зустрічаємось з оцінкою, яка виходить з американських джерел і проводить різку грань між офіційною політикою уряду Вільсона щодо Росії і ставленням американського народу до революційної боротьби трудящих нашої країни.

«Вони (американці.—Р. С.) прагнуть, щоб вільний народ Росії знав, що почуття тих, хто живе в Америці, не відповідають шовіністичним та антидемократичним діям офіційального уряду, обраного, щоб виступати від їхнього імені. Вони бажають заявити, що вони рішуче підтримують російську демократію і готові працювати спільно з нею, поки автократія всього світу не буде повалена. Ясніше кажучи, соціалісти та їх пацифістські союзники в цій країні, палко підтримуючи соціалістичну програму Росії, готові приєднатись до неї в боротьбі за повалення так званих автократій світу (до яких, як ми зараз бачимо, відноситься і наш власний уряд)»³.

Підсумовуючи роботу свого першого комітету, яка була присвячена обговоренню питання про війну, конференція висловились за негайне укладення миру на демократичних засадах.

Робота другого комітету, до складу якого входили відомий ліберальний професор Г. Дана і один з найстаріших нині діячів комуністичного руху в США Олександр Трахтенберг, була присвячена питанню про американські свободи. У відповідному розділі рішення конференції містився протест проти «привозу до армії, примусового військового навчання» тощо. Крім цього, конференція вимагала встановлення «демократичного контролю над нашою зовнішньою політикою»⁴.

Головою третього комітету, який розглядав питання соціальних взаємовідносин в американському суспільстві, був С. Нірінг. На основі пропозицій комітету конференція заявила, що «американський народ

¹ Revolutionary Radicalism, т. I, стор. 1037.

² Там же, стор. 1010.

³ Там же, стор. 1039—1040.

⁴ Там же, стор. 1040—1041.

пліч-о-пліч з новою демократією Росії повинен забезпечити основу постійного миру встановленням індустріальної демократії»¹.

Тут хоч ще невиразно, але вже ставиться питання про зв'язок між забезпеченням тривалого миру і необхідністю соціальних перетворень у світі. Незважаючи на досить різношерстий склад учасників першої американської конференції за демократію й мир, прогресивна й соціалістична тенденція позначилась на всьому ході її роботи. На підтвердження цієї думки, знову звернемося до питань, зв'язаних з оцінкою і розумінням прогресивною громадськістю США самої суті революційних подій в Росії.

Представники лівого прогресивного крила американських соціалістів, які брали активну участь у роботі конференції, виявили правильне розуміння рушійних сил Лютневої революції. В своєму виступі 30 травня 1917 р., спеціально присвяченому революційній боротьбі народів Росії, Олександр Трахтенберг наголошував на тому, що «революція в Росії була здійснена скоріше робітниками й солдатами, а не лібералами». Він підкреслював виразну інтернаціоналістичну позицію революційної Росії, закликаючи до надання їй всілякої допомоги².

Але з найбільшою силою вплив революційної творчості, революційного прикладу російських робітників та селян позначився на останньому рішенні першої американської конференції за демократію й мир, яке учасники цієї значної події у політичному житті Сполучених Штатів вважали найважливішим. У заключний день роботи конференції — 31 травня — була внесена пропозиція про створення Народної Ради Америки. Ребека Шелі, яка висунула цю пропозицію, заявила: «Теперішній склад конгресу не є виразником волі американського народу... Ми пропонуємо, тому, щоб конференція вжила негайних заходів до організації Народної Ради, побудованої за зразком Ради робітничих та солдатських депутатів, які сьогодні є носієм суверенної влади в Росії... Більшість депутатів (Народної Ради Америки.— *Р. С.*) повинні становити представники прогресивних місцевих профспілкових організацій, бойових місцевих відділень соціалістичної партії, фермерської і сільськогосподарської кооперативної спілок та інших фермерських організацій»³.

Досить виразно висловивши своє ставлення до складу Народної Ради Америки Ребека Шелі так сформулювала її першочергові завдання: «Перша сесія Народної Ради має почати свою роботу... з вирішення невідкладного питання «Обговорення шляхів і засобів відновлення представницького уряду в Америці та діяльності, спрямованої до встановлення негайного й тривалого миру». За задумом делегатів першої американської конференції за демократію й мир, Народна Рада повинна була встановити тісний зв'язок «з демократичними лідерами й організаціями в Європі»⁴.

Делегати конференції одностайно схвалили і підтримали ідею організації Народної Ради Америки. «Ми повинні підкреслити ту обставину,— заявив один з учасників,— що в той час як свобода народжується в Росії, вона не повинна придушуватись тут»⁵.

Як бачимо, революційні події в Росії в лютому—березні 1917 року мали значний вплив на розгортання широкого антивоєнного прогресивного руху в Сполучених Штатах Америки. Вони розвіяли лицемірну

¹ Report of the First American Conference for Democracy and Terms of Peace, стор. 9.

² Revolutionary Radicalism, т. I, стор. 1043.

³ Report of the First American Conference for Democracy and Terms of Peace, Wash., 1917, стор. 77—78.

⁴ Revolutionary Radicalism, т. I, стор. 1050.

⁵ Там же.

легенду вільсоністів про те, що війна ведеться в «демократичних цілях». «Нам говорили,— заявив делегат конференції Даніель Кіфер,— що ця війна є війною за демократію.... Але коли російський народ рішуче вирішив скинути царя, він не став чекати перемоги над Німеччиною, щоб здійснити свої наміри. Він просто скинув його»¹.

Успіхи революційної боротьби трудящих Росії показали передовим діячам Сполучених Штатів, що Америці загрожують внутрішні реакційні сили — монополії й фінансові магнати, президент Вільсон і вся державна машина американського капіталізму. Отже, боротьба проти війни повинна найтісніше пов'язуватись з боротьбою за демократію у самих США,— такий висновок з подій в Росії був зроблений на Першій американській конференції за демократію й мир.

Революційна творчість російських робітників і селян, які створили в ході боротьби за мир, свободу і хліб Ради робітничих і селянських депутатів, розкрила перед передовими елементами американського соціалістичного, робітничого, фермерського й прогресивного рухів нові шляхи боротьби, повернула їх обличчям до народу, до трудящих мас.

Після Першої американської конференції за демократію й мир в США було проведено велику підготовчу й організаційну роботу по створенню Народної Ради Америки. Влітку 1917 р. місцеві Народні Ради були створені у багатьох місцях країни. В штаті Каліфорнія місцеві відділи Народної Ради, крім Лос-Анжелоса, були створені в Пасадені, Санта Ана, Анахеймі, Оранжі, Лонг Біч, Санта Моніка, Сауз Пасадена, Санта Барбара, Сан Дієго та Помона, в штаті Колорадо—в Нампа, в штаті Айова—в Поствіллі. Швидко зростала кількість громадян, які підтримували діяльність відділення Народної Ради в Бостоні (штат Массачузетс). В Сен-Полі (штат Міннесота) члени профспілки «Інтернаціонального об'єднання машиністів» вирішили підтримати заходи Народної Ради. В Патерсоні (штат Нью-Джерсі) конференція робітників, в якій взяли участь представники 12 профспілкових організацій, висловились за підтримку діяльності Народної Ради. В Мілуокі (штат Вісконсін) місцева Народна Рада, спираючись на підтримку прогресивних організацій міста, провела три великі мітинги, надрукувала й розповсюдила 50 тисяч екземплярів листівок².

Ідея створення Народної Ради особливо енергійно підтримувалась фермерами середньозахідних штатів, де активну діяльність розгорнула так звана «Non-Partisan League». Робота по створенню Народної Ради США захопила й членів Американської федерації праці, керівникам якої була ненависна навіть думка про будь-яку боротьбу за мир і демократію. Президент АФП у штаті Пенсільванія Джеймс Маурер взяв активну участь у боротьбі за цілі та завдання Народної Ради. Він виступив на 25 масових мітингах, де були присутні переважно робітники — члени профспілок. Маурер заявив, що поряд з все виразнішими виступами робітників проти війни зростає їх негативне ставлення до дій профбюрократичної чиновничої верхівки АФП³.

Відділення й організаційні центри Народної Ради були створені у великих промислових центрах — Детройті (штат Мічиган) та Піттсбурзі (штат Пенсільванія), Канзас Сіті (штат Міссурі), в Янгстауні й Кантоні (штат Огайо), в столиці штату Юта—Солт Лейк Сіті, у Вест Вудстоку (штат Вермонт) та в багатьох інших містах Сполучених Штатів.

Безпосередньою метою роботи місцевих відділень Народної Ради була підготовка до скликання всеамериканської конференції, яка повинна

¹ Report of the First American Conference for Democracy and Terms of Peace, стор. 64—65.

² Revolutionary Radicalism..., т. I, стор. 1050.

³ «Peoples Council Bulletin» від 27 серпня 1917 р.

була обрати Народну Раду Сполучених Штатів. Вважалось, що діяльність місцевих Народних Рад координується й спрямовується організаційним комітетом, утвореним на Першій американській конференції за демократію й мир. На початку червня 1917 р. Генрі Локнер, який був виконавчим секретарем організаційного комітету, запропонував скликати в перших числах липня в Сан-Франціско конференцію Народної Ради, «яка була б подібна, наскільки дозволять наші умови, до Ради робітничих і солдатських депутатів у Росії...».

Збентеження спеціально виділеної сенатом штату Нью-Йорк комісії Ласка, яка ретельно збирала й вивчала всі наявні матеріали про будь-який прогресивний рух, будь-яку прогресивну організацію, викликала та обставина, що і методи обрання, і форми представництва на загально-американську конференцію Народної Ради «планувались майже за радянським способом»¹ (мається на увазі досвід Рад у Росії.— Р. С.).

Згідно з планом, запропонованим Р. Шелі, Народна Рада мала бути створена з розрахунку один депутат від тисячі громадян, які готові боротися за основні цілі Народної Ради: справжню демократію на батьківщині та укладення негайного миру на основі умов, висунутих Радами робітничих та солдатських депутатів у Росії. В проекті підкреслювалась необхідність представництва «передусім... продуктивних трудящих класів, які, коли вони будуть... об'єднані, матимуть велику силу в Радах нації...»².

Зрозуміло, що ця програма, а також надзвичайна активізація антиімлітаристських сил та швидке зростання впливу революційних подій в Росії в перші місяці після вступу США у світову війну викликали не лише занепокоєння, а й активні реакційні заходи уряду Вільсона, спрямовані на придушення демократичних свобод американського народу. Перспективи проведення конференції Народної Ради Америки в Сан-Франціско зразу ж відпали. Нова хвиля переслідувань і поліцейської сваволі, що піднялась в США, примусила організаторів конференції відкласти її відкриття. Вирішено було розпочати роботу конференції в кінці серпня.

Тимчасом політичне становище в країні дедалі загострювалось. Репресії, криваві провокації та нальоти на приміщення робітничих організацій, на приватні квартири американських громадян почали перетворюватись на невід'ємний атрибут громадського життя Сполучених Штатів. Головний удар реакція спрямувала спочатку проти революційних робітничих організацій, щоб згодом перетворити його в загальний наступ проти демократичних сил.

Американські монополії вирішили, прикриваючись воєнним станом, знищити бойове профспілкове об'єднання робітничого класу США—«Індустріальні робітники світу». Реакція скористалась смертним вироком, який було винесено двом активним профспілковим організаторам Т. Муні та Білінгсу, щоб розпочати шалену кампанію проти ІРС. Фальсифіковані, брехливі свідчення платного провокатора Оксмена були лише початком небаченого потоку брехні і погроз, що його буржуазна преса обрушила на ІРС. Цим імперіалістична пропаганда прагнула відвернути увагу робітників США від революційної боротьби російських трудящих.

Але події розгорнулись у зовсім іншому напрямі. Звістка про переслідування прогресивних діячів робітничого руху і про смертний вирок Муні викликали рішучий протест трудящих Росії. Робітники Петрограда організували демонстрацію перед американським посольством³. Посол США у Росії Френсіс звернувся із спеціальним листом до Керенського,

¹ Revolutionary Radicalism..., т. 1, стор. 1052.

² Там же.

³ Газ. «Вестник Временного правительства» від 16 травня 1917 р.

бажаючи заручитись його підтримкою в «роз'ясненні справи Т. Муні»¹. Але спинити масовий рух братньої інтернаціональної солідарності трудящих Росії з американськими робітниками, які жорстоко переслідувались «демократичним» урядом Вільсона, виявилось неможливим.

Більше того, сміливі виступи російського пролетаріату на захист Т. Муні привернули увагу міжнародного робітничого руху до становища трудящих мас у США. «Добре відомо, — зазначається в протоколах американського конгресу, — що увага до становища на Заході була вперше виявлена в зв'язку з мітингами в Росії проти вироку в справі Муні. З Росії та західних штатів рух протесту поширився на всю країну»².

Рішучі виступи російського пролетаріату, який ішов в авангарді революційної боротьби народів світу, привели до зміцнення братніх інтернаціональних зв'язків між трудящими Росії і Сполучених Штатів Америки. Це сприяло правильному розумінню передовими елементами американського робітничого руху справжньої суті та розстановки класових сил в російській революції, яка невпинно розвивалась і поглиблювалась.

Дуже цікаве свідчення цього є в передмові до «Книги Билля Хейвуда», написаній відомим діячем ІРС, бойовим соратником Хейвуда — Георгієм Андрейчиним. Він наводить цитату з виступу «Великого Білля», (так звали Хейвуда), на мітингу-проводах робітників з Росії — членів ІРС, які збирались повернутись на батьківщину. «Товариші-робітники, — сказав У. Хейвуд, — тепер час не для триумфування, а для напруженої праці. Це ще не та революція, в ім'я якої російський робітничий клас зазнав таких жахливих жертв і боровся протягом десятиріч. Наша революція наступить тоді, коли буржуазія буде позбавлена влади, коли робітники візьмуть в свої руки контроль над усією промисловістю країни, а селяни — землю. В Росії боротьба ще не кінчилась: вона лише починається. Я не маю жодних сумнівів, що перемога близька, і я сподіваюсь, що всі ви — члени спілки Індустріальних робітників світу, які повертаються на батьківщину, будете боротись за справжню пролетарську революцію».

На запитання від'їжджаючих до Росії, «яку партію повинні ми підтримувати, повернувшись до Росії, — Хейвуд порадив боротись на стороні такої партії, яка виступає за владу робітників і селян, за мир, проти визнання царських боргів»³.

Очевидно, що тільки брак конкретних відомостей про хід політичної боротьби в нашій країні не дозволив У. Хейвуду назвати цю партію. Але зміст відповіді видатного вождя американських робітників незаперечно свідчить про те, що він мав на увазі партію більшовиків.

Передові елементи американського соціалістичного руху, незважаючи на сотні перешкод, безпосередньо звертались до більшовицької партії Росії, щоб висловити народам нашої країни справжнє почуття братерства

¹ Газета «Биржевые ведомости» від 15(2) травня 1917 р.

² Congressional Record, т. 56, част. 6, стор. 5399. 22 січня 1918 р. В. Вільсон звернувся до губернатора штату Каліфорнія В. Стефенса, пропонуючи відкласти виконання вироку над Т. Муні (Woodrow Wilson, Life and Letters, т. VII, N. Y. 1939, стор. 488). Широкі маси американського пролетаріату були дуже вдячні революційним робітникам Росії за допомогу в боротьбі за життя Т. Муні. Відомий американський комуніст Роберт Майнор в своїх спогадах «У Леніна» зазначає: «Я розповів йому (В. І. Леніну. — Р. С.), як передові кола робітників АФП розцінюють дії робітників і моряків Петрограда, які врятували життя Тому Муні, домігшись втручання президента Вільсона, примусивши замінити смертний вирок тюремним ув'язненням. Розповідаючи про це, я від імені профспілок, що входили до складу організації захисту Муні, передав Леніну, як главі більшовицької партії, офіціальну подяку за чудовий акт пролетарської солідарності. Ленін не промовив ані слова — в нього лише заблищали очі» («Воспоминания о В. И. Ленине», т. 2, М., 1957, стор. 328).

³ Книга Билля Хейвуда, стор. 27.

й дружби від трудящих США. 25 травня 1917 р. в більшовицькій «Правде» було надруковано привітання, підписане видатним діячем міжнародного робітничого руху Сен-Катаяма, який в період війни брав активну участь в діяльності лівого крила американських соціалістів¹, і одним з організаторів Ліги соціалістичної пропаганди в США—відомим голландським революціонером С. Рутгерсом.

«Користуючись рідкісною нагодою,— говорилося у посланні,— передаємо Вам наше гаряче захоплення мужніми революційними борцями Росії. Ми передаємо цей привіт через російських борців в Америці, які підтримували нас у нашій боротьбі проти самодержавної плутократії Сполучених Штатів.

Ми твердо впевнені, що Ваша перемога буде сигналом для нашої непримиренної боротьби в усьому світі проти нової імперіалістичної автократії, як в Сполучених Штатах, так і в Голландії і в усьому світі. Хай живе інтернаціональний рух мас»².

Братні інтернаціональні зв'язки російських та американських робітників з особливою силою виявилися в спільній боротьбі проти втручання монополій США у внутрішні справи нашої країни, проти підтримки російської контрреволюції урядом Вільсона. Тоді як Гомперс зразу ж після перемоги Лютневої революції почав звертатись до російських угодовців з посланнями, в яких закликав до продовження війни, до поміркованості в політичній боротьбі, до збереження буржуазного ладу, передові діячі робітничого й прогресивного руху постійно викривали справжнє обличчя мілітаристської верхівки АФП. Пересилаючи свої листи через державний департамент, Гомперс спочатку наполягав на тому, щоб їх передача лідерам дрібнобуржуазних партій була неофіційною³.

Гомперс і далі намагався маскувати свої контрреволюційні позиції. Коли після квітневих подій в Росії американські правлячі кола обговорювали питання про посилку для допомоги російській контрреволюції надзвичайної місії, він відхилив пропозицію про особисту участь в «місії Рута», запропонувавши до її складу кандидатуру віце-президента АФП Джеймса Дункана. Гомперс змушений був визнати, що його фігура є дуже одіозною у світовому робітничому русі⁴. При активній участі Гомперса Вільсон підібрав представника і від соціалістів до складу місії. Таким виявився Ч. Рассел, виключений за шовіністичну діяльність з рядів АСП.

Склад «місії Рута» зустрів рішучі протести американської громадськості⁵. 32 робітничі організації висловили протест проти цілей і складу «місії Рута», члени якої були охарактеризовані, як «реакційні агенти Уолл-стріту»⁶. Її діяльність в Росії викликала ще більше обурення серед трудящих Сполучених Штатів. Особливо підступною була поведінка Дж. Дункана і Ч. Рассела, про запопадливість яких Рут спеціально доповідав президенту⁷.

Віце-президент АФП вмістив, наприклад, статтю в органі великого

¹ Див. журн. «Историк-марксист», № 2—3, 1935, стор. 87, «Ленин и международное рабочее движение», Сборник воспоминаний, М., 1934, стор. 139.

² Газ. «Правда» від 24(11) травня 1917 р.

³ Див. «Красный архив», 1927, т. 5(24), стор. 138.

⁴ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers, 1914—1920, т. II, стор. 325.

⁵ S. Neering, The Great Madness. A Victory for the American Plutocracy, N. Y., 1917, стор. 40—41.

⁶ F. L. Shuman, American Policy Toward Russia since 1917, N. Y. 1928, стор. 39.

⁷ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1918, Russia, т. I, стор. 130.

російського промислового капіталу «Торгово-промышленная газета», де давав підприємцям поради «про правильне й справедливе вирішення конфліктів між робітниками й роботодавцями». Він різко виступав проти справедливої вимоги трудящих про підвищення заробітної плати. Незважаючи на мільярдні прибутки капіталістів під час війни та швидке зростання цін, Дункан знайшов можливим заявити промисловцям, що «заробітна плата й винагорода за будь-яку роботу й працю повинні залишитись на довоєнному рівні й не повинні підвищуватись»¹.

Обурливим був і виступ Дж. Дункана на Всеросійській конференції профспілок, де він проповідував класовий мир та лицемірно заявляв про безкорисливість Америки. Більшовицька газета «Правда» викарила на своїх сторінках справжній зміст цих заяв². «Правда» допомогла російському пролетаріату розпізнати справжнє обличчя й іншого ренегата — Ч. Рассела, який виступав з довгою і зухвалою промовою на I Всеросійському з'їзді Рад³.

Рассел дійшов навіть до того, що з'явився до редакції «Правды», видаючи себе за представника американських соціалістів. Проте, як повідомляв орган більшовицької партії, «товариш О. М. Коллонтай за проханням редакції, відхилила побачення редакторів з Расселом». Американському соціал-шовіністові, писалось в газеті, «вказали на двері». «Після його уходу, — зазначалось в «Правде», — тов. Стучка приніс нам телеграму з Бостона (Америка). Рассел та ще кілька (чоловік) виключені з партії»⁴.

Через кілька днів в «Правде» за підписами 19 членів Латиської федерації Американської соціалістичної партії був опублікований протест, в якому розкривався підступний характер контрреволюційних дій Рассела в Росії. «Товариші російські робітники й селяни, — закликали автори протесту, — остерігайтесь вовків, подібних до п. Рассела»⁵.

Провакаційна діяльність цього соціал-шовініста викликала загальне осудження соціалістів Сполучених Штатів. Рассел був виключений з рядів Американської соціалістичної партії саме за свої дії як члена «місії Рута»⁶.

Американські трудящі надсилали на адресу своїх російських товаришів листи, в яких вони гнівно таврували підступні дії американських соціал-шовіністів. А останні, в свою чергу, користуючись підтримкою монополій і буржуазної державної машини, з шкіри пнули, щоб виправдати довір'я своїх хазяїв. 14 червня 1917 р. тимчасовий повірений у справах Росії в Сполучених Штатах Ону повідомив у Петроград, що одного з агентів Тимчасового уряду в Америці Б. Шацького відвідали лідери шовінізму в АСП Вільям Лівшиць, Воллінг та Стокс. Вони заявили Шацькому, що «виключення члена комісії Рута Рассела з соціалістичної партії суперечить статуту партії». Американські шовіністи поспішили запевнити представника російської буржуазії, що вони вважають це виключення недійсним. «Повідомляю про це, — доповідав Ону, — в зв'язку з тим, що до Петрограда надіслано каблограму, яка компрометує місію Рассела»⁷.

У встановленні та налагодженні братніх міжнародних зв'язків між робітниками Росії та Сполучених Штатів Америки значна роль належала й революційним російським емігрантам, що повертались додому. Газета української соціал-демократії в Канаді і Сполучених Штатах

¹ «Торгово-промышленная газета» від 7 липня (24 червня) 1917 р.

² «Правда» від 8 липня 1917 р.

³ «Правда» від 1 липня 1917 р.

⁴ «Правда» від 28 червня 1917 р.

⁵ «Правда» від 1 липня (18 червня) 1917 р.

⁶ F. L. Shuman. American Policy toward Russia..., стор. 39.

⁷ АЗПР, ф. Канцелярія, спр. 61, 1917 р., арк. 21.

«Робочий народ» друкувала статті відомого згодом діяча Комуністичної партії України І. Ю. Кулика, який писав під псевдонімом Ролінато. Повернувшись на батьківщину, І. Ю. Кулик прислав до «Робочого народу» кореспонденції, в яких розкривав перед читачами газети — американськими пролетарями — правду про жорстокі класові бої, що велись на Україні. І. Ю. Кулик багато зробив для викриття політики українських дрібнобуржуазних партій — Української партії соціал-демократів і особливо Української партії соціалістів-революціонерів, — які він характеризував як «крайньо шовіністичні»¹. В цих статтях антинародній позиції українських націоналістів протиставлялась послідовна боротьба більшовиків за інтереси трудящих, за національне й соціальне визволення українського народу. І. Ю. Кулик, виступаючи на українському робітничому з'їзді в Києві, передав його делегатам справжнє почуття й побажання трудящих США, побажання успіхів у боротьбі за встановлення влади Рад. Виступ І. Ю. Кулика зустрів гаряче схвалення з'їзду.

Братерські інтернаціональні зв'язки й солідарність пролетарів Росії та Сполучених Штатів швидко зміцнювались в той час ще й тому, що в їх становищі було багато спільного. Влітку 1917 р. контрреволюція перейшла в брутальний наступ проти народу як у нашій країні, так і за океаном. На безпосередній зв'язок подій в обох країнах прямо вказувала «Правда» в статті про бостонський погром в Сполучених Штатах Америки.

Бостонський погром відбувся 1 липня 1917 р. В цей день на заклик 50 різних профспілкових та прогресивних організацій в місті проходила могутня антивоєнна демонстрація. Демонстранти несли лозунги: «Перші жертви війни — свобода зборів і слова», «Ми не прихильники миру. Ми визнаємо війну, але війну проти наших ворогів-капіталістів», «Воюйте з автократією тут, а не за 4000 миль від дому», «Хто вкрав Панаму?», «Хто розорив Гаїті?» тощо.

На демонстрантів напали озброєні бандити. Сотні учасників демонстрації були поранені; 56 чоловік заарештовані поліцією. Але на цьому шовіністи не вгамувались. В той же день вони організували напад на приміщення масачузетської організації соціалістичної партії. Юрба солдатів вдерлась у приміщення соціалістичної партії в Бостоні, знищуючи партійну бібліотеку, зриваючи з стін портрети і прапори. Все майно й книги були винесені на вулицю і спалені.

Погром у Бостоні захоплено зустріла капіталістична жовта преса. Але він викликав гнівну відповідь трудящих країни. Десятки тисяч робітників піднімали гнівний голос протесту проти юродствующих погромників. Американська соціалістична газета «Кова», яка видавалась литовською мовою, писала, що «відгос бостонського погрому дійде й до Росії». «Звістка про ці події, — вказувала «Кова», — ще ширше відкриє очі російським робітникам; вони ще краще побачать, в інтересах якої «демократії» вештається по Росії місія Рута... Після таких звісток Рада робітничих та солдатських депутатів, можливо, не зможе вже без протестів слухати більше балаканину Рута й К^о про бажання Америки підтримати «демократію Росії й усього світу»².

В статті, написаній з приводу заяви американської газети «Кова», більшовицька «Правда» вказувала на зв'язок звірств заокеанської реакції в Бостоні з діями російської контрреволюції в криваві липневі дні в Петрограді, які відбувались двома тижнями пізніше. На закінчення статті робився такий висновок: «Перед нами, які пережили липневі дні, при порівнянні наших подій з бостонськими, мимоволі постає питання: чи не

¹ Див. газ. «Український голос» (Вінніпег) від 17 жовтня 1917 р.

² Газ. «Робочий» («Правда») від 10 вересня 1917 р.

навчили наші «союзники» наших «революціонерів», як по-американському треба розправлятися з робітничим класом»¹.

Правомірність цього запитання цілком зумовлена розвитком історичних подій в період боротьби народів Росії за підготовку соціалістичної революції. Коли «Правда» вмістила на своїх сторінках статтю про бостонський погром, російським більшовикам були ще невідомі факти прямої участі американських місіонерів у кривавих липневих подіях. Але тим більш вражає своєю глибиною розкриття справжнього зв'язку дій російської й американської контрреволюції.

Як виявилось пізніше, факти цілком підтвердили оцінку стану речей, дану центральним органом більшовицької партії. Повернувшись до Америки, глава «надзвичайного посольства» США заявив, що це йому, Руту, належить план організації виступу озброєних козаків проти липневої демонстрації в Петрограді².

Бостонський погром у Сполучених Штатах означав, що американська реакція готується до широкого наступу на демократичні сили. Та жорстокі переслідування реакції не могли зупинити або залякати передових діячів і організаторів соціалістичного робітничого руху в США. Коли Чарльза Рутенберга притягнули в липні 1917 р. до суду за антивоєнну пропаганду, його відповідь суддям прозвучала палким заклик до посилення боротьби за мир і соціалізм. Ч. Рутенберг гнівно обрушився на реакційну політику уряду, яка була спрямована на придушення демократичних прав і свобод американського громадянина.

«Це не війна за свободу,— говорив Ч. Рутенберг про імперіалістичну війну.— Це не війна за невід'ємні права людства. Це війна за збереження інвестицій і прибутків правлячих класів цієї країни». Рутенберг у своїй полум'яній промові на суді закликав до зміцнення й розширення класової пролетарської солідарності трудящих. «Ви повинні боротися в одних рядах з тими,— говорив Чарльз Рутенберг,— хто проти війни...

Ми, соціалісти, ведемо таку боротьбу. Ми присутні тут, щоб продовжувати цю боротьбу. Ми прагнемо досягти такої цілі, коли з хаосу теперішньої війни виникне нове суспільство, новий світ, нова організація людей, яка викоринить причини воєн, покінчивши в промисловості з приватною власністю, що породжує війни...»³.

Організуючи переслідування «Індустріальних робітників світу» та діячів лівого крила соціалістичної партії, уряд США перейшов у наступ також і на інші прогресивні та демократичні організації, зокрема ті, які вели антивоєнну пропаганду. Особливе занепокоєння правлячих кіл Сполучених Штатів викликала підготовка до скликання Народної Ради Америки, яка посилилась у другій половині літа 1917 р.

Щоправда, в рядах організаційного комітету по скликанню Народної Ради в міру посилення наступу реакції виявились незгоди й хитання. Деякі ліберальні діячі пропонували навіть не допускати до участі в Народній Раді представників і членів ІРС⁴. В той же час розгортання антивоєнної боротьби свідчило, що рядові члени та місцеві організації цієї бойової спілки пролетаріату США, незважаючи на окремі хитання Головного виконкому ІРС, були найбільш надійною опорою Народної Ради.

Про це, зокрема, писали організатори Народної Ради, надіслані для розгортання антимілітаристської пропаганди в західні штати. Один з них наводив показовий приклад, що змальовував події, зв'язані з розгоном

¹ Газ. «Рабочий» («Правда») від 10 вересня 1917 р.

² E. R o o t, The United States and the War, Mission to Russia, Political Addresses, N. Y., 1918, стр. 175.

³ C h. R u t h e n b e r g, Speeches and Writings, N. Y., 1928, стр. 40—41.

⁴ Revolutionary Radicalism, т. I, стр. 1068.

митингу в Сіеттлі. Коли поліція заарештувала одного з промовців—організатора Народної Ради,— другий встиг розказати тим, що зібрались, «про завдання Народної Ради і дещо про російську демократію». Але в зал знову ж увійшли поліцейський полковник з 8 полісменами, які намагались заарештувати й другого представника Народної Ради. Поліцейські вже встигли схопити промовця, але присутні на мітингу вирвали його з рук поліції. «Охоронці закону» пішли ні з чим.

Бойовий настрій сіеттльського населення пояснювався тим, що саме тут вплив «Індустріальних робітників світу» був особливо сильним. «Становище ІРС тут таке, що з ним необхідно рахуватись,— повідомлялось у листі до організаційного комітету Народної Ради.— Вони мають тут дуже велику силу й вплив і наші мітинги збирали таку велику кількість присутніх в зв'язку з страйком у лісовій промисловості»¹.

Антивоєнна діяльність Народної Ради зустрічала підтримку не тільки серед значної частини пролетаріату Сполучених Штатів, а й серед широких мас американського фермерства. В іншому листі — звіті до організаційного комітету від 25 серпня 1917 р.— наводився такий характерний приклад: «В Діксоні (штат Іллінойс) позавчора була сформована Народна Рада, під програмою якої поставили свої підписи понад тисячу чоловік, більшість з яких — фермери. Вони обрали свого делегата та його заступника на з'їзді в Міннеаполіс та виявляють великий ентузіазм до нашого руху»².

Активну участь у боротьбі за створення Народної Ради брала й прогресивна частина американської молоді, об'єднана навколо Соціалістичної ліги молоді на чолі з відомим діячем лівого крила соціалістичної партії Вільямом Крюзе. Становище в Міннеаполісі загострювалось: буржуазна преса вороже ставилась до скликання Народної Ради, в місті дуже важко було знайти приміщення для роботи з'їзду. Зустрівшись з великими труднощами, Організаційний комітет звернувся до Вільяма Крюзе з проханням надати в його розпорядження помічників для організаційної роботи в Міннеаполісі. В листі, адресованому керівникові Соціалістичної ліги молоді, вказувалось на те, що реакційні сили докладають всіх зусиль, щоб зірвати роботу Народної Ради. 5 вересня — в день відкриття з'їзду — передбачалось прибуття до Міннеаполісу стовпів шовінізму в робітничому й соціалістичному русі — Гомперса, Рассела і Спарго³.

Але згодом виявилось, що реакція вирішила вдатися до ще більш грубих заходів, щоб протидіяти роботі Народної Ради. Губернатор Міннесоти Бернквіст 27 серпня заборонив роботу Народної Ради Америки в Міннеаполісі. Трохи згодом організаційний комітет одержав запрошення від громадських організацій Вісконсину й Північної Дакоти зібрати Народну Раду в цих штатах⁴. Однак зразу ж надійшла звістка про те, що делегати Народної Ради не будуть допущені на територію штату Вісконсін⁵.

Депутати Народної Ради переїхали до Чикаго. Але з'їзду вдалося працювати лише протягом двох днів. Вже ввечері 2 вересня робота першої Установчої асамблеї Народної Ради була перервана військами, надісланими губернатором штату Іллінойс. Проте Установча асамблея встигла, проводячи свої засідання надзвичайно прискореними темпами, обрати склад постійних комісій і державних делегатів Народної Ради.

Через два тижні, зібравшись на цей раз вже в Нью-Йорку, державні

¹ Revolutionary Radicalism, т. I, стор. 1062—1063, 1066.

² Там же.

³ Там же, стор. 1071.

⁴ Там же, стор. 1075.

⁵ American Labor Year Book 1919—1920, стор. 94.

делегати і члени постійних комісій обрали генеральний комітет і виконком Народної Ради, який складався з дев'яти чоловік. Тоді ж були розглянуті й деякі практичні питання роботи Народної Ради¹.

Проте наступ мілітаристів й жорстоки репресії не дали Народній Раді розгорнути свою роботу. До того ж наступ реакції посилив хитання серед значного прошарку американської громадськості, яка брала участь у діяльності Народної Ради. Звичайно, позиція цих кіл, хоч вони інколи й займали керівні пости в органах Народної Ради і виступали від її імені, не визначала настроїв широких народних мас. Трудящі Сполучених Штатів, відбиваючи наступ монополій на свої життєві права й свободи, з дедалі більшим інтересом і симпатією придивлялись до розгортання революційних подій в Росії. Більше того, передові елементи американського робітничого руху переймали і досвід боротьби російського пролетаріату, бачачи в його самовідданій битві за мир, хліб, землю й волю заперуку нових великих перемог людства.

Напередодні вирішальних революційних боїв народів нашої країни в жовтні 1917 р. міцніли й ширились братні інтернаціональні зв'язки між робітниками Росії й Сполучених Штатів. 4 жовтня (20 вересня) 1917 р. в харківській більшовицькій газеті «Пролетарий» була надрукована відозва «До соціалістичної молоді Росії», підписана В. Крюзе. В. Крюзе від імені соціалістичної молоді Сполучених Штатів передавав палкий привіт революційним робітникам і селянам Росії. У відозві розповідалось про важкий період в житті американського народу. «Дуже жаль, однак,— зазначалось в ній,— що в той час, коли проміння свободи засяли над російським народом, важка хмара реакції насувається над вашими американськими братами. Ми надзвичайно швидко наближаємось до самодержавної влади, від якої ви тільки що звільнилися. Залізна рука мілітаризму опускається всією своєю вагою на нашу молодь. Права народу щоденно зневажаються. Наші газети перестають існувати, наші збори розганяються, недоторканість наших жител і нашої особи розтоптується, Відкрито заявляють, що уряд готовий придушити будь-яке незадоволення як тільки воно виявиться»².

У відозві наводились факти жорстоких переслідувань руху трудящих, розгону їх мітингів, витончених прийомів боротьби американської буржуазії проти соціалістичного руху. «В тому місті, де я живу,— писав В. Крюзе про події в Чикаго, — багато членів нашої організації були підняті з своїх ліжок і кинуті в тюрму слугами американської охоранки. Таємне відділення департаменту юстиції з успіхом відновлює організацію, яку ви стерли з лиця землі... З усіх кінців країни надходять звістки, що всюди з членами нашої організації поведуться так само».

Дуже показовим є те, що американські трудящі все чіткіше усвідомлювали справжню мету реакції, яка намагалася душити будь-який опір своїм імперіалістичним, агресивним прагненням і ставила важливим завданням своєї антиробітничої політики нещадну боротьбу проти інтернаціональних зв'язків американських трудящих, всемірне насадження антипролетарської ідеології шовінізму.

«Але незважаючи на все це,— проголошувалось у відозві,— ми твердо стоїмо на ґрунті інтернаціоналізму... ми знаємо, що ворог живе не десь в іншій країні, а тут, у нас вдома, жиріючи на нашому поті і крові»³.

Революційний пролетаріат Росії, готуючись до вирішального бою проти капіталізму, уважно стежив за боротьбою своїх братів за океаном,

¹ Revolutionary Radicalism, стор. 81.

² Газ. «Пролетарий» від 4 жовтня 1917 р.

³ Там же.

піднімаючи гнівний голос протесту проти політичних злочинів американської реакції. З багатьох відгуків робітників Росії на жорстоку класову боротьбу в Сполучених Штатах наведемо лише один. Восени 1917 р. шахтарі рудника Суха Балка в Донбасі, піднімаючись на боротьбу проти корніловщини і вимагаючи виходу Росії з війни, передачі поміщицької землі селянам, звільнення заарештованих більшовиків та встановлення Радянської влади, виступили з протестом і проти контрреволюційного терору та переслідувань прогресивних елементів у США¹.

Цілком зрозумілим є тяжіння передових елементів американського робітничого й соціалістичного руху до революційного пролетаріату Росії в напружені переджовтневі дні 1917 р. Справа полягала не лише в тому, що трудящі Сполучених Штатів, протидіючи шаленому наступові реакції, природно, звертались до своїх російських братів за допомогою і підтримкою. Мова йшла про більше. Великі успіхи народів нашої країни у підготовці соціалістичної революції привели до того, що рядові маси міжнародного пролетаріату, не говорячи вже про його найбільш видатних керівників, все ясніше бачили, що вирішальні бої між трудом і капіталом в Росії є справою найближчого майбутнього. Тому розвиток революційних подій у Росії був питанням, яке стосувалось найжиттєвіших інтересів трудящих і від якого у значній мірі залежали перспективи класової боротьби в усьому світі. Саме цим пояснюється бажання передових елементів міжнародного робітничого й соціалістичного руху до зміцнення інтернаціональних зв'язків з революційними пролетарями Росії та їх бойовим авангардом — більшовицькою партією.

Відгуки на розвиток революційної боротьби народів Росії у США та в інших країнах значною мірою створили сприятливий ґрунт для впливу й поширення ідей Великої Жовтневої соціалістичної революції в усьому світі.

¹ Газ. «Пролетарий» від 5 жовтня 1917 р.

ПОВІДОМЛЕННЯ

Я. І. ШТЕРНБЕРГ

ДІЯЛЬНІСТЬ УГОРСЬКИХ КОМУНІСТІВ У КИЄВІ В 1919 р. ТА ЇХ ГАЗЕТА «VÖRÖS UJSÁG»

Десятки тисяч солдатів австро-угорської армії під час імперіалістичної війни опинилися в полоні і знаходились в Росії та на Україні. Угорські солдати були не тільки свідками, а й брали активну участь у боротьбі за перемогу Великого Жовтня, боролись на фронтах громадянської війни проти білогвардійців та інтервентів.

«Угорський народ гордиться тим, що у Великій Жовтневій соціалістичній революції брали участь кращі сини угорського народу; понад 70—80 тисяч угорських військовополонених боролись за перемогу соціалістичної революції»¹.

Велику роль у мобілізації цих колишніх військовополонених угорців на боротьбу за перемогу Жовтня відіграли комуністичні газети, які видавались у різних містах Росії угорською мовою.

Газета «Fogadalom» («Революція»), яка видавалася в Омську, 10 лютого 1918 р. писала: «Ми готові до того, щоб російську революцію, яка приносить всьому світу мир і братерство, захищати ціною нашого життя... Російська революція, як народно-визвольна революція трудящих, є і нашою революцією, угорських трудящих».

На початку 1913 р. в Петрограді видавалася угорська газета «Немзетке зі соціаліште» («Соціаліст-інтернаціоналіст») — орган міжнародного відділу Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих і селянських депутатів, редактором якої був Бела Кун.

З квітня 1918 р. у Москві за участю Тібора Самуелі почала виходити газета «Соціаліш Форрадалом» («Соціальна революція») — орган угорської групи Російської Комуністичної партії (більшовиків)².

Крім того, виходили газети угорською мовою: у Пензі — «Вілагсабодшаг», Самарі — «Єбреш», Пермі — «Форрадальмар», Красноярську — «Єнісей», Томську — «Непсава», Катеринбурзі — «Урالی форрадальмар», Царицині — «Інтернаціонал», Читі — «Байкалі форрадальмар», у Ташкенті — «Вілагсабадшаг».

У Києві в 1919 р. виходила щотижнева газета «Vörös ujság» («Вереш уйшаг»). В цьому короткому повідомленні по матеріалах цієї газети дається огляд діяльності, яку проводили угорські комуністи у Києві в 1919 р.

Газета «Вереш уйшаг» («Червона газета») була органом групи угорських комуністів, що перебували у Києві. Газета виходила протягом

¹ Газ. «Правда» від 29 березня 1957 р.

² Dokumentumok a magyar parttörténet Aanul many özäsahoz. II köt. 1917—1919, Budapest, 1954, стор. 24—25, 32—33.

трьох місяців, з середини травня до окупації Києва білогвардійцями в кінці серпня 1919 р. За цей час було випущено 13 номерів, або 14 випусків газети (3-й номер мав 2 випуски від 31 травня і 7 червня).

Комплект газети зберігається в Державній публічній бібліотеці АН УРСР у Києві.

Відомо, що до 1919 р. значна частина колишніх військовополонених угорців повернулася на батьківщину і брала активну участь в буржуазно-демократичній революції 1918 р., у створенні Угорської Комуністичної партії та в будівництві Угорської Радянської Республіки, яку було проголошено у березні 1919 р. Але на Україні на той час залишилась ще значна кількість колишніх військовополонених, яким петлюрівці і білополяки заважали повернутися в Радянську Угорщину.

Організаційний центр колишніх угорських військовополонених на Україні був створений у Києві. Тут 28 травня 1919 р. була організована Угорська група при Комуністичній партії більшовиків України¹.

Завданням групи було організувати колишніх угорських військовополонених, вести серед них політично-виховну роботу. Важливу роль в цьому повинен був відіграти друкований орган «Vörös újság», який широко розповсюджувався серед солдатів колишньої австро-угорської армії. Газету читали не тільки угорці, а й вихідці з Угорщини інших національностей, які знали угорську мову.

Редакція газети знаходилась на вул. Лютеранській, 23 (тепер вул. Енгельса). Задоволенням потреб колишніх військовополонених займалася Рада австро-угорських робітників і солдатів, яка знаходилась на вул. Крутлоуніверситетській, 7. Пізніше були створені філіали Ради в Жмеринці і Одесі. Метою Рад була організація колишніх військовополонених для боротьби проти контрреволюції, піклування про матеріальне забезпечення та лікування хворих і інвалідів, подання допомоги сім'ям фронтовиків.

Органи Радянської влади в Києві створили сприятливі умови для діяльності організацій колишніх військовополонених. У розпорядженні Ради були клуб і бібліотека; приют для інвалідів на 120 місць (вул. Горького, 27), лікарня ім. Бела Куна на 120 ліжок (вул. Маріїнсько-Благовещенська, 72, тепер вул. Саксаганського), будинок відпочинку (на Сирці)².

В той час на Україні велася жорстока боротьба з націоналістичною і з білогвардійською контрреволюцією; Угорська Радянська Республіка героїчно боролася за своє існування з інтервенцією імперіалістичних держав; угорські комуністи у Києві не були спостерігачами цих напружених подій.

У першому номері газети «Vörös újság» від 15 травня 1919 р. було опубліковано звернення до колишніх військовополонених, що проживали в Росії і на Україні, «організуватись для загального наступу і захисту Угорської Радянської Республіки»³. В наступному номері газети був опублікований, переданий по радіо і підписаний Народним комісаром іноземних справ Бела Куном мобілізаційний наказ до всіх угорців, що проживали в Росії і на Україні, стати до зброї, щоб «розбити контрреволюційне кільце, яким оточена Угорщина»⁴.

У відповідь на цей заклик уже в перший день до спеціальної військової комісії у Києві з'явилося понад 600 чоловік, які з червоним пра-

¹ Газ. «Vörös újság» від 29 травня 1919 р.

² Газ. «Vörös újság» від 28 червня 1919 р.

³ Газ. «Vörös újság» від 15 червня 1919 р.

⁴ Газ. «Vörös újság» від 24 травня 1919 р.

пором, з співом революційних пісень пішли в Печерські казарми¹. Успішно проходила мобілізація і в інших містах України.

Була створена Перша інтернаціональна бригада, яка брала активну участь у боях з петлюрівськими бандами.

21 травня 1919 р. у Київ прибув для «ведення важливих військових переговорів» нарком військових справ Угорської Радянської Республіки Тібор Самуелі. Він пролетів на літаку над ворожими позиціями, пробувши у повітрі 7 годин. Його літак приземлився у Вінниці, звідки Самуелі поїхав у Київ поїздом².

Приїзд Самуелі у Київ і Москву був зв'язаний з необхідністю координувати воєнні зусилля трьох радянських республік: Угорщини, України і Росії.

На початку травня створилося надзвичайно тяжке становище для Угорської Радянської Республіки. Чеські інтервенти захопили м. Мішкольц і загрожували кам'яновугільному басейну Шальготарена. На заклик Комуністичної партії 90 тисяч робітників пішло на фронт. Інтервенти були відкинуті, 15 травня командування Угорської Червоної Армії розпочало героїчний наступ на півночі з метою об'єднатися з Червоною Армією України, яка в той час наступала.

Про перебування Самуелі у Москві і про його переговори з Леніним відомо із літератури³, але про перебування його у Києві майже не згадується.

В той час на Український фронт було покладено важливе завдання — допомогти Радянській Угорщині. Про це свідчить нещодавно опублікована телеграма Леніна, в якій він писав, що перед Червоною Армією України стоїть завдання «встановити міцний зв'язок по залізницях з Радянською Угорщиною»⁴.

Під час перебування у Києві Самуелі вів переговори з комісаром у військових справах Української Радянської Республіки Подвойським. Одночасно він допоміг угорським комуністам налагодити роботу партійної групи у створенні Першої інтернаціональної бригади.

23 травня 1919 р. Самуелі видав наказ бійцям Першої інтернаціональної бригади, опублікований у газеті «Vörös újság», в якому, зокрема, зазначалося:

«Усі експлуататори, розбійники-капіталісти світу об'єдналися, щоб перешкодити визволенню трудящих. Об'єдналися в союз англійські, французькі, американські банкіри, румунські бояри, сербські генерали-кати, чеські фабриканти та угорські магнати. Проти цієї чорної катівської зграї на передній лінії вогню бореться визволений пролетаріат Угорщини. Сили угорського пролетаріату збільшує свідомість того, що тут, в далекій стороні, на революційній землі Росії вони готові подати допомогу проти усіх ворогів». Наказ підписано: «Тібор Самуелі, уповноважений військовий представник Угорської Радянської Республіки в Росії і на Україні»⁵.

30 травня Перша інтернаціональна бригада, яка на 85—90 процентів складалася з угорців і вихідців з Угорщини — словаків, хорватів, румунів, закарпатських українців, — вийшла з Києва і 2 червня 1919 р. у складі Червоної Армії України взяла участь у боях з петлюрівцями під Проскуровим.

¹ Газ. «Vörös újság» від 24 травня 1919 р.

² Там же.

³ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 342, Ласло Реті, Ленін и Венгерская Советская Республика, журн. «Вопросы истории», № 4, 1955, стор. 31—32.

⁴ В. І. Ленін, Телеграма Главкому Вацетісу і члену Реввійськради республіки Арапову, «Литературная газета» від 21 квітня 1957 р.

⁵ Газ. «Vörös újság» від 31 травня 1919 р.

Звітуючи 31 травня на засіданні Будапештської Ради робітничих та солдатських депутатів про свою поїздку в Радянську Росію, Самуелі детально розповів про боротьбу Першої інтернаціональної бригади проти петлюрівців. «Не тільки Червона Армія Росії і України готова до того, щоб завдати смертельного удару розбійникам-бандитам, — говорив він, — а підготовлена... й інтернаціональна Червона Армія, частини якої уже на фронті ведуть успішні бої (овація). Вчора я мав можливість говорити з однією такою бригадою, яка відправлялася на фронт. Бригада складається на 85—90 процентів з товаришів із Угорщини (тривалі оплески). Усі без винятку угорці, румуни, словаки, хорвати та інших національностей. Ці товариші прохали мене передати своє послання угорському пролетаріату (тривалі оплески). Ці товариші мені сказали, що поки існує хоч одна людина в Росії, яка загартувалась у пролетарській боротьбі в Росії або в Угорщині... не заспокоюється, поки не подадуть дійсно великої, міцної і дійової допомоги у визвольній боротьбі угорського пролетаріату (тривалі бурхливі оплески)»¹.

Інтернаціональна бригада не раз відзначалась у боях проти петлюрівських банд. Вона з успіхом вела бої під Проскуровим, і, як свідчить офіційне повідомлення, відзначилась в боях за визволення Жмеринки².

Газета «Vörös újság», виконуючи роль колективного агітатора і організатора, послідовно виховувала угорських бійців у дусі марксизму-ленінізму. Газета публікувала статті і виступи В. І. Леніна, знайомила читачів з марксистською теорією. В газеті друкувалася програма більшовицької партії, звернення Виконкому III Інтернаціоналу, вміщувалась інформація про міжнародні події.

Багато уваги газета приділяла подіям в Угорській Радянській Республіці. На її сторінках висвітлювалася внутрішня і зовнішня політика Угорського Радянського уряду, друкувалися виступи діячів Радянської влади, викривалась політика імперіалістичних держав, зокрема ставлення США до Радянської Угорщини. В статтях «Вільсон-демократ», «Програма Вільсона», «Америка усіх обманює» та інших викривалася справжня роль американських імперіалістів, які готували імперіалістичну змову, спрямовану на придушення Радянської влади в Угорщині.

В статті «Вільсон-демократ» підкреслювалось, що у боротьбі проти визвольного руху пролетаріату, в тому числі і в Угорщині, «повсюди провідну роль відіграє пан Вільсон і його компанія»³.

Цікава кореспонденція була вміщена в газеті 31 травня 1919 р. під назвою «Чекають нас дома», в якій розповідалося про становище в Закарпатті, що перебувало під чеською окупацією. Кореспонденцію написали комуністи Лукач і Єлен, які намагалися пробитись в Радянську Угорщину, але дійшли тільки до району Мукачева і Чопа. Вони розповіли про революційні настрої робітників і селян Закарпаття:

«Серед селян переважає комуністичний настрій, вони переконані, що при Радянській владі їм жилося б краще. Робітники також революційні і чекають на нас»⁴.

Газета виховувала своїх читачів у дусі дружби і поваги до інших народів.

На сторінках газети розповідалося про те, що експлуататорські класи держав, які брали участь в інтервенції, об'єдналися з угорськими магна-

¹ Dokumentumok, 169 old.

² Газ. «Vörös újság» від 21 липня 1919 р.

³ Газ. «Vörös újság» від 24 травня 1919 р.

⁴ Газ. «Vörös újság» від 31 травня 1919 р.

тами та реакційними офіцерами, щоб придушити Угорську Радянську Республіку. Одночасно газета друкувала матеріали про пролетарську солідарність трудящих мас. Через газету чеські та словацькі комуністи, що перебували на Україні, вітали I з'їзд Рад Угорщини. Вони писали: «Чеські та словацькі комуністи в Росії і на Україні докладуть усіх зусиль, щоб допомогти своїм угорським братам. Чехословацький пролетаріат скоро вижене банду Масаріка — Крамаржа, яка дала наказ вбивати угорських робітників і селян»¹.

Газета виховувала своїх читачів у дусі братерства і любові до російського і українського народів. Так, червоноармієць Іштван Банді в своїй статті, розміщеній в газеті, писав, що російський пролетаріат перший показав справжній шлях боротьби для всіх трудящих, і тому «це революція не тільки російських, а і усіх пригноблених світу»².

Братерські почуття угорських бійців-інтернаціоналістів до російського і українського народів, їх готовність боротися до кінця разом з російськими і українськими пролетарями проти спільних ворогів особливо яскраво проявились в червні і липні, коли становище на фронтах громадянської війни в Росії і на Україні стало ускладнюватися. В статті «Денікін», надрукованій після опублікування лєнінської статті «Всі на боротьбу з Денікіним», газета писала: «Угорський пролетар уже показав і ще покаже, що він поспішить на допомогу туди, де найбільша загроза, чи то під Карпатами, на Уралі, чи в степах України»³.

Збори бійців Першої інтернаціональної бригади з приводу наступу Денікіна прийняли таку резолюцію: «Інтернаціоналісти, які уже бились на сибірському, уральському, та кавказькому фронтах, тепер будуть боротися тут на Україні, за нашу спільну справу, за комунізм»⁴.

Угорські бійці-інтернаціоналісти розуміли серйозність становища, бачили, що білогвардійці загрожують «серцям Російської і Української Радянських Республік, гордості світового пролетаріату, червоній Москві та Києву». «Затримаємо, товариші, повідь, яка наближається, — закликала газета, — виступимо усі до одного, бо справа йде про наше загальне щастя»⁵.

Угорські трудящі були впевнені в тому, що авантюра Денікіна неминуче зазнає краху. «Наступ Денікіна хоч і набрав зараз загрозливого характеру, безперечно, повинен закінчитися крахом», — писала щодо цього газета.

Угорські робітники і селяни захоплювались героїзмом українського народу, який вів боротьбу з Денікіним і Петлюрою; це надавало їм нових сил у боротьбі.

«В цю критичну хвилину, — писала газета, — українські робітники та безземельні селяни показали, що нема такої сили, яка могла б повалити так тяжко завойовану владу»⁶. Газета висловлювала впевненість, що авантюра Денікіна розіб'ється, зустрівши непохитну рішучість пролетарів двох радянських республік, і закінчиться для нього страшною поразкою⁷.

Інтернаціональна бригада, як уже відзначалось, брала участь у боях з Петлюрою. Щоб розкласти бригаду, петлюрівське командування намагалось протиставити угорських бійців українським і російським. З цієї

¹ «Vörös újság» від 21 травня 1919 р.

² Т а м ж е.

³ Газ. «Vörös újság» від 22 липня 1919 р.

⁴ «Vörös újság» від 5 липня 1919 р.

⁵ Т а м ж е.

⁶ Газ. «Vörös újság» від 22 липня 1919 р.

⁷ Т а м ж е.

метою воно розповсюджувало на фронті провокаційні листівки угорською мовою. Газета опублікувала повний текст однієї з листівок і вмістила також лист-відповідь бійців інтернаціональної бригади Петлюри. Бійці писали: «Ми, інтернаціональні червоні бійці, добре знаємо, за що боремося, хто наші брати і хто наші вороги. Ти, Петлюра, є нашим ворогом... незважаючи на всі твої вигадки, ми жодному твоєму слову не віримо. Хто посміє підняти зброю проти вільної держави пролетаріату, проти Української Радянської Республіки, є ворогом... робітників усього світу. Наше завдання... знищити світову контрреволюцію, незалежно від того, чи виступає вона під керівництвом Гінденбурга, генерала Фоша, чи під проводом простого грабіжника-вбивці, яким є ти, Петлюра. Через твій нечистий труп йде наш шлях на батьківщину, в Радянську Угорщину, з нашої першої справжньої батьківщини — з Радянської Росії і Радянської України. Даремні усі твої старання, Петлюра, ми разом з нашими українськими пролетарськими братами скоро дамо тобі гідну відповідь ділом, у вигляді смертельного удару. Поки ж що прийми нашу словесну відповідь»¹.

Червона Армія, яка вела уперту боротьбу з білогвардійцями і націоналістичною контрреволюцією, не могла подати прямої допомоги Угорській Радянській Республіці. Вона не могла пробитись до Карпат, щоб об'єднатися з Угорською Червоною Армією. Міжнародному імперіалізму на початку серпня вдалося задушити Радянську владу в Угорщині.

«Vörös újság», аналізуючи причини падіння Угорської Радянської Республіки, правильно відзначила, що це є, насамперед, наслідок розбійницької політики Антанти².

Угорські бійці інтернаціональної бригади мужньо зустріли гірку звістку про падіння Радянської влади в Угорщині. З глибокою вірою у світле майбутнє комунізму, в братерську допомогу російського і українського народів вони поклялись ще наполегливіше боротися з ворогом. В радіозверненні до угорського пролетаріату вони запевняли:

«Ми, інтернаціональні бійці, що зі зброєю у руках стоїмо на території вільних Російської і Української радянських республік..., з сумом сприймаємо звістку про падіння передового форпоста світової пролетарської революції на Заході — Угорської Радянської Республіки, ...закликаємо пролетаріат Угорської Радянської Республіки не впадати у відчай і зброю, якою з таким чудовим героїзмом він володів у боротьбі проти наймитів міжнародної буржуазії, не випускати з своїх рук. Ми, непереможні борці світової революції, присягаємося, що з усією силою, ще більш стійко, рішуче і нещадно будемо боротися проти об'єднаної світової буржуазії»³.

В другій половині серпня газета «Vörös újság» припинила своє існування в зв'язку з евакуацією Києва і окупацією міста білогвардійцями. Але угорські інтернаціональні бійці і далі брали активну участь у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. Так, у 1920 р. при визволенні Києва від білополяків відзначились інтернаціональні бійці під командуванням легендарного Мате Залка⁴.

Участь угорських солдатів у боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні і діяльність угорських комуністів у Києві в 1919 р. є яскравим проявом інтернаціоналізму і дружби угорського і українського народів.

¹ Газ. «Vörös újság» від 26 липня 1919 р.

² «Vörös újság» від 9 серпня 1919 р.

³ Газ. «Vörös újság» від 9 серпня 1919 р.

⁴ Bekes István, Oktober magyar hősei, 1955, стор. 44.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ
БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

(ДО 300-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ)

Життя і діяльність Богдана Хмельницького проходили в дуже складних соціально-політичних умовах, коли український народ боровся проти гніту шляхетської Польщі, а в 1648 р. з новою силою піднявся на визвольну війну.

В епоху феодалізму війни велися звичайно в інтересах певних експлуататорських класів. Але тоді відбувалися і війни, які, можна сказати, мали загальнонародний характер, бо велися в інтересах всієї країни, в інтересах народу.

Про прогресивний, національно-визвольний характер війни українського народу 1648—1654 рр. свідчить те, що в ній брали найактивнішу участь кріпосні селяни, козаки і міські низи. Свій основний удар вони спрямували проти всякого феодального гніту і насамперед проти гніту польської шляхти. Проте всенародний виступ проти спільного ворога не ліквідував корінних класових суперечностей між різними соціальними групами. В ході війни ці суперечності поглиблювалися і ставали все більш напруженими.

Не можна забувати того, що на ґрунті так званих спільних завдань звичайно розгортається боротьба між класами за спосіб їх здійснення, що кожний клас, соціальна група завжди по-своєму підходять до розв'язання тих чи інших проблем. Особливо чітко необхідно розрізняти інтереси, прагнення експлуатованих трудящих мас і так звані загальні інтереси, які в класовому суспільстві часто означають інтереси пануючого класу.

В роки визвольної війни, в процесі складання української державності до політичної, адміністративної і воєнної діяльності прийшли люди з тих верств, які в умовах шляхетської Польщі не мали таких можливостей (козацька старшина) або мали їх тільки на папері (дрібна шляхта). Вони дуже швидко призвичаїлися до своєї нової ролі, але ще не мали достатнього досвіду щодо управління.

Перед козацькою старшиною, яка очолювала визвольну війну, поставили складні завдання в галузі державного будівництва — організація великої армії, створення адміністративного апарату, упорядкування фінансів, налагодження закордонних зв'язків. При цьому старшина докладала всіх зусиль, щоб зміцнити, захистити інтереси панівних класів, придушити протест експлуатованих.

Все це відбувалося не в мирних умовах, а під час війни, коли доводилося постійно відбивати напади ворога, знешкоджувати підіривні дії агентів іноземних країн, які намагалися прибрати Україну до своїх рук. У цих складних умовах не зразу можна було знайти вірний шлях до розв'язання багатьох проблем. Часто доводилося звертати з пройденої дороги і переходити на нові позиції, — а через деякий час виникали нові труднощі. Так і діяльність гетьмана Богдана Хмельницького, який у керівництві займав перше місце, не завжди була рівною, були в ній моменти високого піднесення і моменти спаду, були суперечності і непослідовність. Але завдання історика — не спрощувати невияснені питання, а розкрити їх справжню суть.

Хмельницький був людиною своєї епохи, вихідцем з панівного класу. Подібно до інших сучасників він уявляв собі феодальне суспільство як тривку організацію, складену з різних груп, різних станів. «Хто був шляхтич або козак і міщанин, і хто в якому чину раніше перебував, і які

маєтності для себе мав,— щоб все було по-давньому»,— говорив він Бутурліну¹. «Ми самі між собою будемо пильнувати, і хто козак, той буде мати козацьку вільність, а хто пашенний селянин, той буде віддавати його царській величності звичайну повинність, як і раніше»,— заявляли українські послы в Москві².

Сам Хмельницький, незважаючи на своє дрібношляхетське походження, вважав себе козаком і завжди підкреслював свою приналежність до козацтва, до Запорозького війська. З козацтвом єднали його військова професія та економічні інтереси. Хмельницький називав себе професіональним воїном, зараховував себе до тих, «які звикли шаблею шматок хліба собі добувати». «Все, що маю, я здобув своїми власними силами і своєю шаблею»,— говорив він про себе. Одночасно з цим, як видно не без бажання, займався він сільським господарством. Мав власний хутір і невелику «слобідку», сів хліб, держав табуни коней і отари овець, заводив пасіки, будував млини, рибні ставки, освоював незаселені «дикі поля»³. Було це типове господарство козацької старшини того часу. З Запорозьким військом Хмельницького тісно єднала боротьба за козацькі «вільності»: за звільнення від податків і данин, незалежність від королівської і шляхетської адміністрації, за козацьке самоврядування і суд.

Свою приналежність до козацтва Хмельницький не один раз відзначав у своїх заявах на початку визвольної війни, коли викривав насильство польських панів і відстоював інтереси козацтва. В цих заявах говорилось про те, як пани силою відбирали у козаків хутори, поля, сіножаті, ставки, млини; як вимагали десятин і чиншів; як грабували убогих добичників на Запорозжжі, забираючи у них зловленого звіра чи рибу; як зневажали козаків, били їх, ув'язнювали, убивали, з козаками, «рицарськими людьми» поводитися гірше, ніж з рабами⁴.

Завдяки перемогам у визвольній війні козацтво зросло не тільки кількісно, а й зайняло провідне становище серед інших станів на Україні. Сам Хмельницький у переговорах з російським урядом відстоював станові привілеї козацтва. Та козацтво як стан не було єдиним. Ще до війни воно ділилося на групи. Були серед козаків багаті, головним чином з числа старшини, дрібні виробники-землевласники, ремісники та люди, які займалися різними промислами, але були й такі, яких називали тоді «голоною». Хмельницький в основному орієнтувався на першу групу, відстоював її інтереси. Він не заперечував проти того, щоб козаки володіли млинами, хуторами, навіть селами; так, він повернув дітям полковника Миньківського батьківські маєтності, дозволяв козакам купувати землі, залишені шляхтою, сам надавав козакам двори, будинки та ін.⁵

Інакше Хмельницький ставився до великого панського, магнатського землеволодіння. Як під час війни, так і після воз'єднання України з Росією він не раз виступав проти відновлення магнатських маєтностей. Збагачена козацька старшина бажала зайняти на Україні місце польських панів, насамперед взяти в свої руки панські латифундії. Окремі старшини, обминаючи гетьмана, зверталися прямо до російського уряду, випрошуючи собі відразу по кілька маєтностей на Україні. Хмельницький ставився негативно до таких заходів старшини, розуміючи, яку реакцію

¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР), т. X, стор. 225.

² Там же, стор. 225, 450.

³ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, Вид-во АН УРСР, К., 1954. стор. 72, 92.

⁴ «Памятники Киевской комиссии для разбора древних актов (далі — «Памятники...»), т. I, К., 1898, № 27, 29.

⁵ Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 276—278.

викликало б в масах козацтва і селянства відновлення великопанського землеволодіння.

Шляхту Хмельницький вважав ворогом українського народу і особливо вороже ставився до магнатів, «которих ест много королями в землі нашой»¹, «які з гордості своєї хотіли нас викоренити»². У своїх розмовах з польськими послами в Переяславі в 1649 р. Хмельницький заявив: «Ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи. Дуків і князів туди загоно, а будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться тут нога жодного князя і шляхетки на Україні, а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорозькому війську...»³. Подібних поглядів Хмельницький додержувався і пізніше, не дозволяючи таким магнатам, як Потоцький, Калиновський, Вишневецький, повертатися до своїх маєтностей. І тільки внаслідок важких невдач 1651 р. і Білоцерківського миру Хмельницький погодився допустити панських адміністраторів на Лівобережжя. Проте народне повстання 1652 р. знову змусило цих панів тікати з України. Дрібній і середній шляхті Хмельницький дозволяв волсдіти її землею з умовою, що вона поступить на військову службу.

Ставлення Хмельницького до шляхти і магнатів змінилося в останні роки його гетьманства. Українські пани, напевно, склали якусь спільну заяву вірності Запорозькому війську, і, відповідаючи на неї, Хмельницький заявив: «Поневаж бог всемогучий наклонил шляхту до Войска Запорозького, ми их ласкаве принявши, их маєтностей і ґрунтов власних уживать, яко здавна уживали, дозволилісмо»⁴. Хмельницький в той час повертав землі навіть панам, які мали по десять і більше сіл, і почав прихильно ставитись до магнатів. На території, зайнятій Запорозьким військом, у Білорусії він залишив непорушними маєтності магната Стефана Четвертинського, княгині Олени Радзівілл, Богуслава Радзівілла. Окремою грамотою, складеною особливо урочисто, Хмельницький підтвердив маєтності і права шляхти Пінського повіту, яка піддалася під зверхність Запорозького війська⁵.

Вияснити основні причини в зміні політики Богдана Хмельницького по відношенню до шляхти поки що важко. Найбільш правдоподібно те, що тут основну роль відігравали політичні плани Богдана, який в той час провадив широкі заходи в справі приєднання Західної України і частини Білорусії до України. Щоб не піднімати проти себе місцевих феодалів, він зм'якшував своє ставлення до шляхти. Але, без сумніву, позначався тут також вплив групи Виговського, яка спиралася на шляхетсько-феодалні елементи і намагалася підняти їх роль на Україні.

Крім козацтва і шляхти, окрему соціальну групу становили міщани. Хмельницький формально не порушував давніх прав міст, допомагав їм добути підтвердження міських привілеїв, захищав міста від самовладності військових частин. Одночасно з цим він не забороняв того, щоб частина міського населення переходила до Запорозького війська, а в містах виникали козацькі сотні. Проте не завжди він виступав проти козаків, які забирали від міщан землю, захоплювали в свої руки монополні міські промисли, намагалися зайняти в містах панівне становище. Особливо це стосується козацької старшини. В багатьох менших містах

¹ «Воссоединение Украины с Россией», Документы и материалы в трех томах, т. II, М., 1953, стор. 32—33.

² «Лист султану Мугамеду від 27 листопада 1651 р.» (неопублікований).

³ «Памятники...», т. I, стор. 321.

⁴ Универсал К. Грязной, 23 июня 1657 г., Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка, № 138.

⁵ «Z. dziejów Ukrainy», Краків, 1912, стор. 561—562; Акты ЮЗР, т. III, № 378, «Археографический сборник», т. VII, № 81; «Памятники...», т. III, № 43.

і містечках все управління перейшло до рук козацької старшини. Тут міська адміністрація відігравала другорядну роль. Не маємо конкретних висловів Хмельницького з цього питання, але ясно, що, визначаючи в усьому пріоритет Війська Запорозького, гетьман схвалював також посилення козацького впливу в містах.

Окремою групою суспільства вважалось православне духовенство. Під владою шляхетської Польщі православна церква зазнавала жорстокого переслідування, а тому значна частина духовенства, особливо нижчого, брала активну участь у визвольній війні. Хмельницький взяв православну церкву під особливу опіку: «Поневаж всемогучою своєю рукою десною бог і створитель неба і землі сподобив мні неприятелей і гонителей всходной православной церкви, ляхов, з України в Польшу далеко прогнати, старане маю пильное околом благоліпія церквей божих і монастирев для розмноження хвали божой...»¹, — заявляв він в одному з своїх універсалів. Гетьман надав монастирям і церквам багато маєтностей, особливо з числа тих, які раніше належали католицьким монастирям.

Згадані чотири групи, або стани, — козаки, шляхта, міщани, духовенство — становили за тогочасними поглядами суспільство країни. Кожна група мала свої права і привілеї та виконувала їй визначені обов'язки.

Поза цими привілейованими групами залишалася більшість населення — маси селянства та незаможне населення міст. У тогочасній суспільній термінології вони звалися «черню», «поспільством». Ці маси ніколи не погоджувалися з своїм безправ'ям, а у визвольній війні піднялися проти експлуататорів незалежно від своєї релігійної чи національної приналежності.

Політика Хмельницького в його ставленні до селянства і незаможного населення міст не завжди йшла одним шляхом. В Хмельницькому боролися дві тенденції: з одного боку, він обурювався проти знущань іноземних загарбників над населенням і співчував поневоленим, а з другого, — він як представник експлуататорських класів діяв так, як йому підказував його класовий інстинкт, його інтереси.

Хмельницький називав себе «худобахолком», був близький з рядовими козаками, знав їх недолю і співчував їм. Характерне, наприклад, його оповідання про знущання польських полковників над «убогими» козаками, які «своїми плечима» мусять возити панам пограбовану ними степову здобич². Пригноблення незаможних козаків Хмельницький вважав рівнозначним посяганням на поневолення всього Запорозького війська.

Коли почалася визвольна війна і селяни спільно з козаками повстали проти шляхти, Хмельницький ще тісніше зв'язався з народними масами. Він рішуче заступався за селян, учасників визвольної боротьби, з яких польські пани по-варварському знущалися. Гетьман виступав проти Вишневецького, який «не по-християнськи і не по-рицарськи над народом нашим християнським, невинними душами, жорстоке тиранство вчинив»; так само засуджував князя Януша Радзівілла, що «людей невинних, християн нашої віри наказував на палі вбивати і мордувати»³.

Хмельницький високо оцінював роль народних мас, «черні» у визвольній війні, розуміючи, що тільки при допомозі селянства можна було здобути перемогу над шляхетськими арміями. Питання союзу козацтва з селянством Хмельницький обмірковував глибоко, підкреслюючи його значення. Він розумів, що козацько-селянські війни раніше закінчувалися невдало через те, що польським панам вдалося відірвати козацтво від

¹ Універсал Богоявленському Братському монастирю, Акты, относящиеся к истории Западной России, т. V, № 28.

² J. Michałowski, Księga pamiętnicza, Краків, 1864, № 40.

³ «Пам'ятники...», т. I, № 46; «Z dziejów Ukrainy...», стор. 418.

народних мас. У листі до шляхти під Замостям 1648 р. він писав: «Зле було з нами, що ви перше обманули нас, тобто старшину Запорозького війська, своїми подарунками, щоб ми відлучилися від черні; і ми на ваші слова це зробили; але зараз ми разом, і чей же не допоможе вам бог більше по нас їздити»¹. В розмовах з польськими послами у Переяславі 1649 р. Хмельницький так висловився про перспективи війни з Польщею: «Поможе мені вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша,— щоб ви, розбивши селян, не ударили на козаків»².

Це були не випадкові висловлення гетьмана, а справжня політична програма — ствердження необхідності союзу козацтва з селянством. В цьому виявилася політична далекоглядність Хмельницького. Саме цей союз дав можливість вести шестирічну визвольну війну і здійснити воз'єднання України з Росією.

В ході війни величезна маса селянства ввійшла до складу Запорозького війська. Хто тільки міг держати зброю в руках, той йшов до війська. За даними перепису 1654 р., половина населення Наддніпрянщини вважалася козаками. Хто ввійшов до Запорозького війська, того козаки «до вільностей своїх приймали»,— він одержував землю, звільнявся від різних повинностей, підлягав козацькій владі і козацькому судові. Хмельницький взяв під свою опіку селян, які були включені до військового реєстру, але перебували поза козацькою територією (за договором з Польщею, їм забезпечувався вільний вихід з майном)³. Хмельницький намагався також уберегти від панської помсти і знущання селян, які брали участь у визвольній війні, але знову опинилися під шляхетською владою. В універсалі від 12 грудня 1648 р., повідомляючи шляхту про перемир'я, Хмельницький заявив: «Вимагаємо, щоб ваша милость вже також... не задумували ніякої злоби, ані до своїх підданих, ані до нашої руської релігії... А якщо мав би який упертий і злобний вдатися до пролиття нашої християнської крові або до мордування убогих людей,— коли до нас дійшла б така відомість, той сам розірве спокій і мир»⁴. У записці до короля, написаній у листопаді 1650 р., Хмельницький заявляв: «Це також до ушей вашої королівської милості передаємо, що руський народ зазнає великих переслідувань від панів як духовних, так і світських. Низько просимо, щоб не чинили ніякої помсти»⁵. В 1652 р. Хмельницький знову повідомляв короля, що польське військо «не тільки селянам, але й реєстровим по-давньому дошкуляє — тим дає причину до бунтів»⁶.

Хмельницький співчував масам селянства і козацтва, які внаслідок Білоцерківського миру попали під владу польської шляхти. В універсалі від 24 березня 1652 р. він відзначав, що на протязі довгого часу «майже кожний чоловік на всій Україні користувався вільностями, і трудно буде йому про це забути, що був паном над своїм паном і на війні велів панові рівнятися з собою» та що тепер знову йти у підданство йому «не пристойть»⁷.

Хмельницький розумів, що без задоволення прагнень селянства неможливо зберегти козацько-селянський союз і що незадоволені селяни можуть повернутися проти козацтва й проти самого гетьмана. «А хоч я

¹ «Жерела до історії України-Русі», т. VI, стор. 132—133.

² «Памятники...», т. I, стор. 320—321.

³ A. G r a b o w s k i, Ojczyście spominki..., т. II, Kraków Nakt. T. Сурсера, 1845, стор. 120—122.

⁴ «Дополнения к Актам историческим, относящимся к истории России, СПб, 1848, стор. 187—188.

⁵ J. M i c h a ł o w s k i, Księga pamiętnicza, стор. 595.

⁶ Лист Яну Қазіміру від 25 лютого 1652 р. Матеріали, надіслані з архівів Польської Народної Республіки.

⁷ A. G r a b o w s k i, Ojczyście spominki..., т. II, стор. 131—132.

відступлю від черні, не припушу її до себе і не дозволю сваволі, боюся, щоб іншого гетьмана не обрали, а потім з татарами накладати не схотіли»,— писав він в одному з своїх листів¹. Будучи представником пануючого класу, Богдан Хмельницький умів, проте, підніматися над вузько-класовими інтересами до усвідомлення загальнонародних, загальнодержавних інтересів.

Заходи Хмельницького, спрямовані на поліпшення становища селянства, зустрічали опір козацької старшини, шляхти, вищого духовенства — всіх тих груп, господарство яких ґрунтувалося на праці «підданих». Адам Кісіль, виступаючи від імені шляхти, вимагав, щоб гетьман розірвав союз з селянством і відновив давні порядки, коли «мужики орали, а козаки воювали»². Прихильники таких поглядів були й серед козацької старшини. Ще літом 1649 р. один з козацьких полковників Головацький заявляв селянам, які перебували у війську, що «вже досить їм воювати з панами, пора і гречку сіяти»³.

Виходячи з загальнополітичних міркувань, з необхідності об'єднати всі соціальні групи до боротьби проти шляхетської Польщі, Хмельницький намагався не загострювати цих суперечностей, а зм'якшувати їх. Він закликав панів «простим людям занадто не докучати», лагідно поводитися з селянами. Насамперед мова йшла про те, щоб пани не вимагали від «підданих» панцизняних робіт, а повинності переводили на чинші. Такий засіб був досить поширений⁴. Проте це були тільки паліативи, що діяли короткий час і не могли стримати посилення феодального гніту та припинити класову боротьбу. Збереглося багато універсалів Хмельницького, в яких він, надаючи маєтності православним монастирям та шляхті, наказував селянам, щоб «послушними були і роботи всякіе отпраляли». В цьому Хмельницький ішов по лінії захисту інтересів феодального класу.

Визволення українського народу з-під іноземного гніту Хмельницький вважав основною метою війни. В одному з своїх листів він писав: «Бачу, що це сама божа воля, щоб руський народ став вільним від польської неволі»⁵. Вже в перші місяці війни виникли чутки про те, що Хмельницький має намір заснувати «вільне козацьке князівство», «незалежну і відокремлену державу», «руську монархію». Про свої державні плани Хмельницький сам висловився перед польськими послами в Переяславі в 1649 р. так: «Правда це, що я мала і незначна людина, але бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... Я вже доказав, про що ніколи не думав, далі докажу, що задумав. Виб'ю з лядської неволі весь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі і Волині, досить вигоди, достатку і пожитку в землі і князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич»⁶.

Хмельницький багато разів повторював заяву про необхідність визволення України з-під гніту Польщі і про об'єднання всіх українських земель. Російським послам він заявив, що Запорозьке військо не складало присяги новому королю «и мы волею божиею тем от них стали свободны». Говорив він і про територію України «по тем границам, как владели благочестивые великие князи»⁷ в давні часи.

Державна територія поширювалася в міру того, як козацьке військо

¹ Лист Яну Казіміру від 25 лютого 1652 р.

² «Памятники...», т. I, стор. 320.

³ A. G r a b o w s k i, *Ojczyście spominki...*, т. II, стор. 58.

⁴ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 329, 332—333.

⁵ Лист султану Мугамеду від 27 листопада 1651 р.

⁶ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 335—337.

⁷ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 152, 154.

посувалося вперед. «Що нам бог допоміг України своєї руської заїхати, при тому стою»,— заявив гетьман під Львовом в 1655 р.¹. Де тільки закріплювалося Запорозьке військо, там зараз же організовувалося нове козацьке управління.

На Україні виникла державність, в якій провідна роль належала козацькому стану, у ній продовжувались традиції соціально-політичного ладу, який існував на Запорозжжі. Хмельницький, як гетьман Запорозького війська, повністю визнавав цей лад і бажав зберегти «права і вільності наші військові, як від віків було у Запорозькому війську, що своїми правами судилися і вільності мали в добрах і судах»². Але в нових обставинах ці традиції зазнавали відповідних змін.

За давніми традиціями влада на Січі належала всьому війську і органом війська була «повна» рада, яка обирала старшину і розв'язувала головні справи. Хмельницький, шануючи ці звичаї, у перші місяці війни скликав загальнонародну раду, в якій брали участь тисячі козаків. Але така багатолюдна рада не могла приймати одностайних рішень, і притому на ній часто виступала опозиція проти старшини. Тому далі гетьман все рідше збирав народні ради, а всі важливі питання передавав на розгляд старшинської ради, яка була виразником класових інтересів заможного козацтва. Хмельницький визнавав значення цієї ради і не раз завляв, що без полковників не може розв'язувати справ.

Але під час безперервної війни багато питань доводилося вирішувати невідкладно, і це робив сам гетьман як полководець всього війська і голова виконавчої влади. В його руках зосереджувалась велика сила, а особистий авторитет і твердість давали підстави іноземцям називати Богдана Хмельницького «справжнім государем»³.

Богдан Хмельницький був прихильником сильної влади і розумів, що держава може розвиватися успішно тільки при високому авторитеті влади. Було це однією з причин його симпатії до Російської централізованої держави. Причину занепаду Польщі він вбачав у слабості влади короля, а тому в листах до Яна Казіміра підкреслював, що польські королі перебували в неволі у магнатів, і закликав його, щоб «більше тих побічних короліків не було» і щоб король «став самодержцем, як інші королі»⁴.

Як поборник міцної державної влади, Хмельницький виступав проти надто широких прагнень окремих станів, намагався підпорядкувати їх одному державному апарату. Так, незважаючи на привілей, який шляхта одержала внаслідок переговорів у Москві в 1654 р., він не дозволив шляхті збиратися на сеймики і заборонив відновлювати шляхетські суди. Хоч містам було залишено самоврядування і всякі «вільності», та вони фактично перебували під контролем полковників і не могли без дозволу гетьмана вести переговори з російським урядом. Православна церква набула широких прав, але Хмельницький не дозволяв духовенству вести свою окрему політику. Київському митрополитові Косову він заявив: «Ти, отче митрополите, якщо в доручених нами справах не будеш стояти проти ляхів і якщо задумав би інакше нашу раду перемінити і що нове дозволити понад нашу волю,— то напевно будеш у Дніпрі»⁵. Вимогам держави мусила підкорятися навіть старшина Запорозького війська. Незважаючи на свої «вільності», вона повинна була платити деякі податки (наприклад,

¹ Львівський філіал Центрального державного історичного архіву УРСР, ф. 132, спр. 11.

² Акты ЮЗР, т. X, стор. 446.

³ Н. Молчановский, Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б. Хмельницком (1656 г.), «Киевская старина», кн. I, 1900, стор. 75.

⁴ «Памятники...», т. I, № 27, 92; Zv. Rawita — Gawroński, Sprawy i rzeczy ukraińskie, Львів, 1914, стор. 98—100.

⁵ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 378.

показанщину від винокурень). Втратила своє давнє провідне становище і Запорозька Січ: вона перетворилася в один із звичайних прикордонних укріплених пунктів під управлінням кошового отамана, якого призначав гетьман. Хмельницький, згідно з запорозькими звичаями, визнавав для кожного право вільного приходу і відходу з України. Проте він рішуче заперечував проти масових переселень козаків і селян за кордон, розуміючи, що така еміграція в самому корені підривала б силу країни.

Хмельницький звертав велику увагу на організацію війська, вважаючи військові сили найкращим захистом держави. «Не маю я багатой держави, як інші, угорський і мунтянський (князі), — маю тільки военний люд», — говорив він. Основою української армії стали козацькі полки. За їх зразком було реорганізовано народні загопи, що виникли в ході війни. Військова служба була зв'язана з землею і козацькими «вільностями»: хто не виконував військових обов'язків, той втрачав козацькі права. «Нових козаків» з монастирського села Підгірці на Київщині гетьман виключив з війська за те, що вони не взяли участі у визвольній боротьбі¹.

Сільське господарство відривало козаків від військової справи, а тому поряд з полками Запорозького війська створювалися окремі наймані частини, які були в постійній бойовій готовності. Та одночасно виникнення таких частин було свідченням перетворення армії в апарат насильства в руках панівного класу.

Не збереглися вислови Хмельницького про принципи організації державних фінансів. Але різні дані показують, що, як це було природним у країні з феодальним ладом, головний тягар податків лежав на плечах «посполитих», тобто селян і міщан. Проте, бажаючи зберегти прихильність народних мас, Хмельницький дбав про те, щоб не обтяжувати їх надмірно, і забезпечував військовий скарб доходами від продажу маєностей, залишених шляхтою, від оренд, мит та ін. Така система виправдовувала себе в той час, і військовий скарб мав необхідні кошти.

Хмельницький був глибоким знавцем польсько-українських відносин того часу. Шляхетсько-польську політику на Україні він мав можливість спостерігати власними очима, причому сам став жертвою сваволі польських магнатів. Як представник козацької старшини він ще до 1648 р. познайомився з політичними діячами Речі Посполитої під час різних воєнних нарад з королем і магнатами у Варшаві. Хмельницький прийшов до переконання про неможливість порозумітися з польсько-шляхетським урядом. Він бачив слабкість королівської влади, при якій «кожний пан вважає себе королем», анархію шляхти, чванливість магнатів, брехливість і зрадництво польських політиків. «Справді, я інакше собі і полякам бажав і обіцяв, але коли бачу такі гордощі і часті погрози, мушу шукати таких засобів, які могли б мене спасти», — заявляв Хмельницький, в одному з своїх листів².

Відомо, що визвольна війна українського народу, ім'я Богдана Хмельницького користувалися великою популярністю серед польського народу. І коли гетьман в своїх листах говорив про Польщу та її ворожі дії, то розумів під цим шляхту і магнатів.

Хмельницький поставив собі першочерговим завданням визволити український народ з-під гніту шляхетської Польщі і на цю мету спрямував усі військові і дипломатичні заходи. Так, він уклав союз з Кримом, щоб мати військову допомогу і забезпечений мир на південному кордоні; зв'язався з Молдавією, щоб не дозволити шляхетській Польщі влаштувати там свій плацдарм; докладав багато зусиль для створення

¹ «Історія України в документах і матеріалах», т. III, Вид-во АН УРСР, К., 1941, № 124.

² A. G r a b o w s k i, Ojczyste spominki..., т. II, стор. 129.

українсько-семиградського союзу, щоб схилити Юрія Ракоці до воєнного виступу проти Польщі; намагався ввійти у тісний союз з Швецією, щоб завдати остаточного удару Речі Посполитій; з Туреччиною вів переговори, щоб схилити султана до війни проти Польщі. Проте основні свої зусилля Хмельницький повернув у напрямі Росії, бо в ній бачив ту справжню силу, яка могла забезпечити перемогу над шляхетською Польщею.

У відносинах з Російською державою Хмельницький здійснював віковічні прагнення всього українського народу. У своєму ставленні до Росії він виявив незвичайну далекозорість, рішучість і енергію. З Росією він був ознайомлений краще, ніж будь-хто на Україні. Навіть з випадкових даних, що дійшли до нас, видно, що він постійно збирав інформації про російські справи. Хмельницький не тільки цікавився історією, але й уміло використовував історичні традиції у відносинах з російським урядом. Був він обізнаний з подіями в Росії, які відбувалися в XVII ст., дуже цікавився організацією російської армії. Немає сумніву в тому, що він зустрічався з людьми, які бували в Москві,— з купцями, духовенством, діячами культури. Напевно, Хмельницький знав про зносини керівників повстання 1637—1638 рр. з російським урядом. Є дані, що сам Хмельницький при невідомі нам обставинах ще до повстання 1648 р. зв'язувався з Росією¹.

Всі дані, зібрані з різних джерел, Хмельницький використав для однієї мети — для возз'єднання України з Росією. Це питання порушували раніше також і інші політичні діячі України, але Хмельницький перший поставив його як основну мету української політики і на здійснення її спрямував усю свою величезну енергію. Щоб здійснити возз'єднання, необхідно було насамперед умовити російський уряд вступити у війну з Польщею. Справа спочатку здавалася безнадійною, бо між Росією і Польщею був складений «вічний мир». Але Хмельницький був так глибоко переконаний у правильності своїх планів, так наполегливо їх пропагував, стільки знаходив аргументів, стільки людей залучив до здійснення цього важливого завдання,— що, нарешті, російський уряд прискорив розв'язання цього питання.

Здійснивши на Переяславській раді возз'єднання, Хмельницький залишився йому вірний до кінця своєї діяльності. В заяві до шведського короля 1655 р. він стверджував: «Ми одержали від них (росіян) велику допомогу, коли мали багато ворогів — поляків, татар, молдаван, волохів, трансільванців і турків,— тому союз з ними виявився дуже корисний»².

В заяві Юрію Ракоці від 29 липня 1656 р. Хмельницький застерігав, що готовий скласти договір з Трансільванією, але «не без користі його царської величності»³. В листі гетьману Литовського князівства Павлу Сапезі від 24 квітня 1657 р. Хмельницький заявив, що про польські пропозиції він може домовлятися тільки після попередньої згоди царя: «Як у всіх справах його повідомляємо, шукаючи взаємної поради, так і в цьому не можна ухилитися, щоб його не сповістити, питаючись, які його наміри»⁴. Такі заяви Хмельницького, зроблені представникам іноземних держав, свідчать про те, як твердо він захищав дружбу з Росією.

Зрештою, Хмельницький був прихильником мирних зв'язків з усіма державами: «Нам не годиться відганяти від себе тих, що до нас здавна з своєю приязню прихилиються, а навпаки, треба таких шукати»⁵. «Нам ліпше буде, коли тут менше буде неприятелів»⁶,— твердив він.

¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 84—85.

² Архів Юго-Западної Росії (далі — Архів ЮЗР), ч. III, т. 6, стор. 88.

³ Szilagyi S., Transylvania et bellum boreo-orientale, т. II, стор. 107—109.

⁴ «Киевская старина», 1885, січень, стор. 196—198.

⁵ Центральний державний архів древніх актів (далі — ЦДАДА), Сибирський приказ, стовп. 1564, арк. 5—8.

⁶ Архів ЮЗР, ч. III, т. 4, стор. 814—816.

Переглядаючи висловлення Богдана Хмельницького з соціально-політичних питань, необхідно відзначити велику різноманітність цих питань. Високе становище гетьмана Війська Запорозького і керівника держави ставило перед ним найважливіші проблеми життя України, які він мусив розв'язувати. Треба було мати великий життєвий досвід, широкий кругозір, сміливість думки, щоб охопити такі різноманітні справи.

Аналіз окремих висловлювань Хмельницького показує джерела, з яких він черпав відповіді на основні соціально-політичні питання. Його погляди в значній своїй частині виходили з прагнень народних мас. Палкі, сповнені ненависті слова Богдана, спрямовані проти польсько-шляхетського гніту,— це ті самі заяви, з якими виступали учасники визвольної війни. Так, подільські опришки заявили, що взяли за зброю «самі добровільно, з ненависті до неволі і не можучи стерпіти польського панування». Козак Федина з Рашкова заявив: «Перше язика людські назад обернуться, ніж ляхи над нами будуть панувати»¹.

Заклик до захисту «вільностей», який проголосив Хмельницький, був співзвучний з визвольними прагненнями різних груп населення. За свої вільності вели боротьбу запорозькі козаки, міські жителі і духовенство. Селяни також вимагали вільностей для себе. Кожна група розуміла «вільності» по-своєму, але заклик Богдана еднав усіх до спільного виступу проти іноземного гніту, що був великим гальмом у розвитку України.

Національний гніт польських загарбників на Україні викликав у народних мас гострий протест. Зовні ця боротьба набула релігійного характеру. «Виступ політичного протесту під релігійною оболонкою,— писав В. І. Ленін,— є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...»². Заклик боротьби «за віру», який висував Хмельницький, був зрозумілим для різних станів.

Хмельницький засуджував жорстокість шляхетських військ, які вели війну «не по-рицарському», і в цьому він висловлював погляди запорозьких козаків, які звали себе рицарством: «Ми тепер не прості, але ми є рицарі Запорозького війська»³.

Знання історії Хмельницький здобув, мабуть, від київських учених, таких, як Феодосій Сафонович та Інокентій Гізель, що в той час почали вивчення стародавніх літописів.

В цілому світогляд Богдана Хмельницького був тісно зв'язаний з поглядами, які або виникали стихійно в народних масах, або розроблювалися освіченими людьми того часу. Але для Хмельницького характерним є те, що ці різноманітні погляди кристалізувались у ньому в одну суцільну систему.

Коли Богдан Хмельницький очолив визвольну боротьбу українського народу, він був уже літньою людиною, пройшов складний життєвий шлях. У ході визвольної війни, серед важких переживань багато положень було глибоко продумано ним і перевірено на досвіді. Саме життя підказувало шляхи їх розв'язання. З різних питань Хмельницький висловлювався не один раз, часто їх обмірковував і обговорював у своєму оточенні, прислухаючись до поглядів різних груп українського народу.

Існування української народності в XVI—XVII ст. є незаперечним фактом. Прогресивним є процес національного самопізнання українського народу, його боротьба за свої права. Ці явища і стремління народу посилювались в ході визвольної війни 1648—1654 рр. Різні сучасники відзначали національно-визвольний характер цієї війни, який добре розумів і Богдан Хмельницький.

¹ І. П. Крип'якевич, Богдан Хмельницький, стор. 199.

² В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 216.

³ ЦДАДА, Польские дела, 1653, стовп. I, стор. 134. Лист сотника Пилипа Уманця.

В своїх листах і промовах Хмельницький постійно говорив про визвольну боротьбу всього українського народу (за тогочасним виразом «руського народу»). В листі до польського короля 1649 р. він писав про «неволю, якої зазнає народ наш руський, гірше турецької»; у своїх промовах перед польськими послами в Переяславі того ж року заявляв: «Виб'ю з лядської неволі весь руський народ»; в 1650 р. вимагав, щоб усі церковні землі «були передані народові руському православному»; в 1651 р. висловлював прагнення, «щоб руський народ став вільний від польської неволі» та ін.¹ Це вперше в історії України політичний діяч заговорив про український народ як одне ціле і про необхідність його визволення від іноземного ярма.

Бурхливі воєнні події сколихнули все населення України — від кордону Російської держави до Карпат. Постійні пересування народних армій сприяли переміщуванню населення: лівобережці доходили до Галичини і Холмщини, галичани оселялися на Запорозжжі і за Дніпром. Зростали економічні зв'язки між різними районами України, склався один національний ринок. Створювалася єдина загальнонаціональна українська мова. Яскраво виявлялися риси оригінальної народної культури — в архітектурі, образотворчому мистецтві, одязі, пісні. Іноземці, які перебували на Україні, такі, як сірієць Павло Алепський або венеціанець Віміна, звертали увагу на значні культурні зрушення в країні, що тільки-но визволилася з неволі.

Очолюючи визвольну війну, Хмельницький краще, ніж будь-хто з його сучасників, спостерігав і розумів великі зміни, що відбувалися на Україні. Він підкреслював велич перемоги українського народу над польською шляхтою і вірив, що «Русь буде панувати дуже скоро»². Він порушив справу з'єднання всієї території українського народу, доводив «права на всю стару Україну, або Русь, де грецька віра існувала і мова ще існує»³. Хмельницький перший впровадив до офіціальних документів нову народну назву — Україна⁴. Ніхто до цього переконливіше не захищав необхідності російсько-української дружби. Прагнення, що стихійно виникали в широким масах, Хмельницький умів передавати в доступній, завершеній формі.

Видатна особа тим і велика, що вона не відривається від народу, живе його основними інтересами, весь свій талант, свої уміння і енергію віддає народові. Великі люди варті чогось лише тоді, коли вони розуміють умови життя мас, знають, як їх можна змінити на краще. Такі діячі користуються заслуженим авторитетом і повагою серед народу.

Народні маси з надзвичайним довір'ям і любов'ю ставилися до Богдана Хмельницького. З оцінкою, яку давали сучасники його діям і ролі у визвольній війні, не можуть не рахуватися історики.

Російський посол Ункоський в 1649 р. у своєму статейному списку зазначав, що всі жителі України «во всем полагаютца на гетмана, а говорят: господь бог дал нам ныне христьянской вере оборонителя и от проклятой веры свободителя гетмана Богдана Хмельницкого: как ево воля на такое дело будет, а они от него отставать не будут»⁵. Альбрехт Радзівілл у своїх записках відзначав у 1650 р., що Хмельницький «має всіх русинів в такому послусі, що все готові зробити на один його рух»⁶. Під

¹ «Памятники...», т. I, № 66, 68; «Z dziejów Ukrainy», стор. 543—545; Лист султану Мугамеду від 27 липня 1651 р.

² «Памятники...», т. I, стор. 319.

³ Архив ЮЗР, ч. III, т. 6, стор. 92—94.

⁴ «Памятники...», т. II, № 22; Акты ЮЗР, т. X, стор. 562; т. XI, стор. 715, 755 та ін.

⁵ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 160.

⁶ «Воссоединение Украины с Россией», т. I, стор. 252.

час походу на Берестечко військо на раді заявило: «Пане гетьмане, бог і військо так хоче, щоб ми ніяким способом з королем не складали угоди. На це ми відважилися і на те сюди прийшли, що хоч би орда нас покинула, то ми при достоїнстві твоїм всі готові загинути, і або всі поляжемо, або ляхів знищимо»¹. Під Білою Церквою в 1651 р. козаки, побоюючись зрадливої шляхти, не хотіли пустити Хмельницького до польського табору на переговори; коли він вже сидів на коні, вони стримували коня за вуздечку, прохаючи: «Добродію наш, господарю наш, не їдь до ляхів». Коли ж польські пани заявляли готовність дати в заставу значних панів, козаки відповіли: «І триста Потоцьких та Собеських не варті добродія нашого, пана гетьмана»².

Даючи в зв'язку з трьохсотріччям з дня смерті Богдана Хмельницького короткий аналіз його поглядів, виходимо з потреби об'єктивно відзначити заслуги людини, яка вважала себе «малою і незначною», але внесла свій великий вклад у визвольну боротьбу українського народу.

¹ «Воссоединение Украины с Россией», т. II, стор. 72.

² Д і а р і й, 8 вересня — 14 жовтня 1651 р. Збірник матеріалів з польських архівів, підготовлений до друку Інститутом історії АН УРСР.

ДОКУМЕНТИ

ДО ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО РУХУ НА УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ 1917 р.

Боротьба робітничого класу України під керівництвом більшовиків на початку 1917 р. (січень—березень) в історичній літературі досі ще не знайшла належного висвітлення. Зокрема дуже мало опубліковано документів про революційну боротьбу в Катеринославі, Харкові, Києві, в містах і робітничих селищах Донбасу.

Незважаючи на терор царського уряду, робітничий рух на Україні на початку 1917 р. набрав все більшої сили. Більшовики спрямовували його проти імперіалістичної війни і самодержавства. Настанови В. І. Леніна, заклики більшовиків Петрограда були відомі партійним організаціям великих промислових центрів Росії та України і провадилися в життя.

Пролетаріат України, що налічував на початку 1917 р. більше як 815 тис. чоловік, з яких понад 300 тис. чоловік становили промислові робітники, був великим загоном робітничого класу всієї Росії; ним керували більшовицькі комітети, що мали великий досвід роботи. Виконуючи рішення Російського бюро ЦК РСДРП, прийняте спільно з Петроградським комітетом партії в кінці 1916 р., більшовицькі організації найбільших пролетарських центрів України — Харкова, Катеринослава, Києва, Горлівки та ін. активно готувалися очолити масові виступи робітників проти самодержавства. В Харкові, Катеринославі, Києві були утворені більшовицькі військові організації. Листівка Катеринославського комітету РСДРП, яка з кінця грудня 1916 р. почала розповсюджуватися в значній частині України, закликала: «Геть війну! Геть царську монархію! Хай живе демократична республіка! Хай живе соціалізм!»¹. «Хай живе велика російська революція»², — говориться в іншій листівці комітету, яка була видана на початку січня 1917 р. До революції закликала і листівка комітету РСДРП Донецького басейну². Більшовицькі комітети закликали робітників масовими виступами відзначити день 9 січня. Комітети РСДРП Катеринослава, Донбасу, Харкова проводили велику агітаційну роботу серед робітничих мас, видавали багато листівок, розповсюджували більшовицькі газети — «Правда», «Пролетарини», «Голос социал-демократа» та ін.

Страйки, що почались в Донбасі 3 січня 1917 р. і мали економічний характер, переросли 9 січня в грізні виступи робітників майже на всіх великих підприємствах Катеринослава, Харкова, Донбаса, Одеси і проходили під політичними лозунгами.

Виступи робітників Путиловського та інших заводів Петрограда мали великий вплив на розвиток боротьби робітників України. В лютому 1917 р. страйкова хвиля піднялась і охопила нові підприємства. В боротьбу включилися залізничники Донбасу, Києва, великих залізничних вузлів. ЦК партії спрямовував робітничий рух на повалення самодержавства і встановлення демократичної республіки.

Під керівництвом більшовицької партії робітники Петрограда і революційні солдати Петроградського гарнізону в лютому 1917 р. повалили самодержавство.

Звістка про це швидко поширилась в містах і селах України. Вже 28 лютого харківський поліцеймейстер доповідав губернатору про реагування робітників заводу ВЕК, які одні із перших довідалися про події в Петрограді. «Настрій серед робітників надто збуджений», — читаємо в рапорті поліцеймейстера, — і завтра вранці слід чекати виступів робітників, про що сьогодні перед виходом робітників говорилося в деяких цехах, далі вирішено всіма силами рушити в місто, розброїти поліцію, звільнити затриманих робітників і намагатися захопити владу в свої руки»³.

Наступного дня про революцію в Петрограді вже знали робітники всієї України. «Настали довгождані дні другої Російської революції», — писав у своїй листівці Київ-

¹ «Большевики в годы империалистической войны», М., 1939, стор. 154.

² Там же, стор. 164.

³ Державний архів Харківської області, ф. 3, спр. 6050, арк. 7.

ський комітет РСДРП, 2 березня, — ...війна імперіалістична, війна за панування над світом перетворилася у війну громадянську, війну робітничого класу проти поневолювачів». Листівка закликала робітників вести боротьбу до повного повалення самодержавного ладу, до повної перемоги справи революційного пролетаріату. Боротьба робітників у січні — на початку лютого 1917 р. була безпосереднім прологом Лютневої буржуазно-демократичної революції.

Величезний страйковий рух, що розгорнувся в січні — лютому 1917 р. у Петрограді, був підтриманий робітничим класом промислових центрів Росії і України.

Після перемоги Лютневої революції по всій країні почали утворюватись Ради робітничих і солдатських депутатів. Так, 2 березня утворилась Рада в Харкові. 3 березня на зборах представників від робітників підприємств було обрано Раду робітничих депутатів у Києві. На початку березня утворилися Ради також у Катеринославі, Луганську, Одесі, Краматорську та інших містах України.

В даній публікації робиться спроба хоча б частково висвітлити боротьбу пролетаріату України напередодні і під час другої російської революції, ввести в науковий обіг деякі документи, в яких знайшла своє відображення ця боротьба.

Хоча майже всі документи публікації взяті з фондів царських установ і вийшли з-під пера чиновників, які захищали інтереси експлуататорських класів і самодержавства, в них (документах) зосереджено важливий фактичний матеріал, що допоможе дослідникам у вясненні окремих питань революційної боротьби робітників Донбасу, Катеринослава, Харкова та інших промислових центрів України.

Найбільш повно в публікації відображено страйкову, переважно економічну боротьбу робітників. Крім того, в публікації є документи, що характеризують політичний настрій пролетаріату, виступи проти імперіалістичної війни, проти участі у військово-промислових комітетах і т. п.

В публікації подається листівка Київського комітету РСДРП і деякі документи, в яких дослідник знайде матеріал про керівну і спрямовуючу роль більшовиків у робітничому русі на Україні. Ряд документів характеризує стан і діяльність більшовицьких організацій, а також показує занепокоєння царських властей в зв'язку з активізацією більшовицького підпілля.

Всі документи, за винятком одного, публікуються вперше. Вони виявлені в Центральному державному історичному архіві СРСР у Москві (ЦДІАМ), Центральному державному історичному архіві СРСР у Ленінграді (ЦДІАЛ), Центральному державному історичному архіві УРСР, Державному архіві Дніпропетровської області. У виявленні документів брала участь Т. Б. Слюдікова.

Всі дати в публікації наводяться за старим стилем.

В. І. ШЕЛУДЧЕНКО

Донесення начальника Катеринославського губернського жандармського управління в департамент поліції про зрив виборів у робітничу групу «Катеринославського військово-промислового комітету» і арешт членів місцевої організації РСДРП

2 січня 1917 р.

Вследствие телеграммы от 24 минувшего декабря за № 1648 доношу департаменту полиции, что выборы от рабочих местных заводов в состав местного областного военно-промышленного комитета не состоялись!

30 октября 1916 г. в Екатеринославе было назначено первое собрание выборщиков для избрания выборных в названный комитет, причем по открытии собрания председателем комитета Дмитриевым, по настоятельному требованию некоторых членов собрания в первую голову был поставлен на обсуждение вопрос о том, считает ли собрание возможным обсуждать вопросы, связанные с выборами представителей от рабочих в военно-промышленный комитет в присутствии представителя администрации.

Так как по выяснению результатов голосования этого вопроса открытой баллотировкой выяснилось, что 15 из 31 присутствовавших не находили возможным продолжать собрание в присутствии председателя администрации и немедленно покинули собрание, таковое должно было прекратиться, причем 11-ю присутствовавшими на собрании было составлено и подано в военно-промышленный комитет заявление о желательности

вторичного собрания с участием в нем недоизбранных выборщиков на заводах, на коих выборы выборщиков от рабочих еще не состоялись.

Из участвовавших на собрании 30 октября лиц был обыскан в ликвидации членов местной с.-д. организации в ночь на 26 апреля 1916 г. рабочий Примаченко, избранный секретарем собрания, который по результатам обыска был оставлен на свободе, а из лиц арестованных в эту ликвидацию, по агентурным сведениям, намечались в число выборщиков от рабочих Бласенко и Соломченко (представления мои от 28 апреля и 27 июня 1916 г. за № 4460 и 6527).

Указанная ликвидация была произведена исключительно с целью изъятия из рабочей среды наиболее опасного партийного элемента в связи с проявлением среди рабочих преступной пропаганды, грозившей оставкой заводов, работающих на нужды обороны, а также в целях пресечения развивавшейся в то время партийной деятельности местных с.-д., причем ликвидация эта никакого отношения к начавшимся выборам в военно-промышленный комитет не имела и лишь совпала с этими выборами по времени.

Что касается гор. Луганска, то в таком выборе уполномоченных от рабочих в военно-промышленный комитет состоялись лишь на патронном заводе, где избранными оказались рабочие Кочергин, Сергеевко, Колченко и Поляков (представление мое от 9 ноября 1915 г. за № 7776), причем в связи с упомянутыми выборами среди служащих больничных касс и их членов обысков и арестов не производилось. К сему присовокупляю, что в гор. Луганске в минувшем году была произведена ликвидация наиболее активных членов местной с.-д. организации в ночь на 28 января и 6 июля, о чем подробно донесено департаменту полиции 4 февраля, 20 марта, 12 июля и 1 сентября за № 1330, 3058, 7210 и 8779.

Н а ч а л ь н и к Т е р е н ь е в

Держархів Дніпропетровської області, ф. 9, оп. 2, спр. 3337, арк. 325.

Повідомлення пристава Петровських заводів Російсько-Бельгійського товариства в Єнакієвому начальнику Катеринославського губернського жандармського управління про страйк робітників котельного цеху заводів

5 січня 1917 р.

С е к р е т н о

В дополнение к сообщению моему от 3 января сего года за № 3 сообщаю вашему высокоблагородию, что 4 сего января, около 2 часов дня, после обеденной смены рабочие котельного цеха Петровских заводов Русско-Бельгийского общества прекратили работы и предъявили требование начальнику означенного цеха Жерару о повышении им заработной платы, ввиду дороговизны жизни, в размере 30% ныне получаемого ими заработка. Начальник цеха Жерар заявил рабочим, что ответ на их требование он даст утром 5 января, после чего рабочие приступили к работам. Администрация завода, рассмотрев заработок рабочих котельного цеха, нашла, что средний заработок с начала войны увеличился на 100%. Так, например, котельщик, получавший до войны 1 р. 80 коп. среднего заработка, теперь получает 3 р. 40 к., молотобоец, получавший 1 р. 30к., — теперь получает 2 р. 45 к., чернорабочий, получавший по 1 рублю, в настоящее время получает 1 р. 81 коп., мальчики, получавшие до 70 коп., теперь получают 1 р. 21 коп.

5 января, во время завтрака, рабочие, предъявившие требование о повышении заработной платы, явились к начальнику Жерару за ответом

и, получив отказ, оставили работы. Обсудив между собой обстоятельства настоящего дела, в 10 часов утра рабочие приступили к работам, решив просьбу изложить письменно и подать главномууправляющему заводами г-ну Потье.

Главное недовольство рабочих растет из-за отсутствия в заводском продовольственном магазине продуктов первой необходимости. Кроме этого, начальник цеха Жерар высказал мнение, что большинство рабочих, выступавших с требованием о прибавке платы, — все люди молодые в возрасте от 16—20 лет, причем в случае удаления их из котельного цеха, он может таковых заменить военнопленными, так как в его цехе специалистов-рабочих нет.

Рабочие ведут себя спокойно и работы на заводе идут нормально.

Пристав Кунцевич

Держархів Дніпропетровської області, ф. 9, оп. 2, спр. 3381, арк. 6.

*Повідомлення начальника жандармського управління
м. Одеси Окремому корпусу жандармів про розповсю-
дження серед робітників заводу «Анатра» листівки, що
закликала відмітити день 9 січня страйком*

11 січня 1917 р.

9 сего января во вверенное ~~мне управление поступили агентурные сведения~~ указывающие, что 7 января в гор. Одессу возвратился из гор. Николаева и. д. младшего медицинского фельдшера команды авиационного воздухоплавательного приемщика Южного района из николаевских мещан Иван Николаев Макаров, привезший с собой гектографированные воззвания, предлагающие рабочим организоваться, объединиться и день 9 января ознаменовать протестом в виде однодневной забастовки, которые он и передал для распространения среди рабочих завода аэропланов «Анатра» за стрельбищным полем. Такие же воззвания, как отметила агентура, находились в обращении 9 января и среди рабочих отделения завода «Анатра» на улице Полтавской победы, а один экземпляр этого воззвания в тот же день был обнаружен городовым Херсонского полицейского участка Андреем Андрущенко, знак № 451, наклеенным на станции трамвая на углу Градоначальнической и Дюковской улиц, каковой и препровожден мне приставом названного участка при сношении от 9 января за № 39. Кроме того, как указывает агентура, названный Макаров 9 января неоднократно появлялся на заводе «Анатра» и беседовал с рабочими: фатежским мещанином Дмитрием Петровым Неструевым, одесским мещанином Ильей Ивановым Ждановым и другими неустановленными рабочими, после чего последние предлагали некоторым рабочим оставить работы в этот день и своим примером увлечь остальных рабочих.

Ввиду изложенного по моему распоряжению названный Макаров в ночь на 10 сего января обыскан и заключен под стражу на военной гауптвахте, а также обысканы и заключены под стражу в порядке 23 ст. Правил о местностях, объявленных состоящими на военном положении, Неструев, Жданов и по сношениям с ними рабочий отделения того же завода брацлавский мещанин Мошко Шмулев Хусид и завода Ровенского николаевский мещанин Михаил Ильин Никитин и Иван Андреев Чигрин.

Препровождая при сем 8 протоколов с поименованными в них предметами и документами, а также 6 постановлений о заключении названных лиц под стражу и сношение пристава Херсонского участка за № 39,

предлагаю произвести переписку в порядке ст. 23 правил о местностях, объявленных состоящими на военном положении, по исследовании политической их неблагонадежности, каковую по окончании представить мне.

Подписи:

Полковник Нордберг.

ЦДІА УРСР, ф. 386, спр. 2371, арк. 39.

Телеграма начальника Харківського губернського жандармського управління директору департамента поліції з повідомленням про зростання революційних настроїв серед робітників Харкова

17 січня 1917 р.

По поступающим сведениям рабочими харьковских заводов предложено предъявление требования об увеличении заработной платы от 50 до 100%, неприемлемые заводоуправлением; отрицательные результаты поведут к забастовкам и расчетам рабочих 16—17 января.

Обнаруживаются стремления перехода в политическую демонстрацию против войны вследствие дороговизны; губернатору доложено, полицейские меры приняты, с моей стороны принимаются необходимые меры наблюдения агентурой и филерами. Лица, указываемые агентурой, наблюдаются и будут по мере надобности ликвидироваться. Сегодня настроение спокойное, Начальник гарнизона предупрежден. № 1097.

ЦДІАМ, ф. 102, 1917 р., спр. 341, ч. 88, арк. 1.

Повідомлення Полтавського губернатора в департамент поліції про страйк робітників в м. Прилуки

19 січня 1917 р.

Секретно

5 сего января на фабрике Рабиновича и Фраткина в гор. Прилуках забастовали работницы и рабочие набивочного отделения в числе 302 человек, предъявив требование об увеличении заработной платы на 150%. Администрация фабрики согласилась увеличить плату на 75%, но при этом заявила фабричному инспектору, что если рабочие пойдут на уступки, то владельцы фабрики согласны добавить еще 25%, то есть всего 100%.

Как рабочие, так и владельцы фабрики заявили, что не считают возможным пойти на уступки, таким образом соглашение между сторонами не состоялось и с рабочими 9 сего января был произведен расчет.

Из расследования причин забастовки выяснилось следующее: рабочим еще ранее было обещано увеличение заработной платы, если фабрике будет разрешено продавать табак по более высокой цене. В настоящее время рабочим стало известно, что такое разрешение табачным фабрикам дано, и продажная цена табака увеличена на 8 руб. за ящик. В момент забастовки плата за набивку ящика табака была 40 коп., теперь же рабочие требуют, чтобы из указанных 8 руб., являющихся для владельцев фабрики добавкой к прежнему доходу, была уделена часть — 60 коп. на увеличение заработной платы рабочих, чтобы, таким образом, стоимость набивки ящика была доведена до 1 руб. При такой плате заработок для рабочих был бы: для старших работниц — 80 руб. в месяц, а для младших — 40—50 руб. Такой заработок забастовавшие считают крайним, на какой они могут согласиться. Администрация фабрики пояснила, что так как увеличение продажной цены 8 руб. относится только

к табаку, продаваному частным лицам, а фабрика половину всего вырабатываемого ею табака доставляет в армию по прежним, неувеличенным ценам, то поэтому вышеуказанное увеличение цены табака на 8 руб. в общем результате дает ей лишнего дохода 4 руб. на ящик; принимая во внимание вздорожание сырых материалов и топлива, фабрика находит для себя невозможным увеличить заработную плату выше, чем на 100%. Склонить стороны к уступкам не удалось, и забастовка продолжалась до 17 сего января. Другие отделения фабрики работы не прекращали и продолжают работать и теперь.

По сему делу мною командирован в гор. Прилуки старший фабричный инспектор Краузе, который телеграммой донес, что фабрика Рабиновича и Фраткина увеличила заработок на 150%, уплатила бастовавшим по 6 руб., и все рабочие 17 сего января приступили к работам.

Об изложенном уведомляю департамент полиции.

Губернатор
Управляющий канцелярией.

ЦДІАМ, ф. 102, IV д-во, оп. 108, спр. 52, ч. 2, арк. 1—2.

Рапорт окружного інженера Макіївського гірничого округу в Гірничий департамент про страйк робітників в Макіївці

19 січня 1917 р.

В дополнение к телеграммам моим от 7 и 9 января сего года честь имею донести Горному департаменту нижеследующее: 5 сего января рабочие старого Труболитейного завода об-ва «Унион» предъявили управлению завода ряд письменных требований экономического характера, в копии при сем представляемых, и с утра первого после этого числа рабочего дня, т. е. 7 сего января, прекратили работу до удовлетворения их требований, в то же время к ним присоединились и рабочие нового Труболитейного завода, предъявив лишь устные требования об увеличении заработка. Утром 7 января я прибыл на завод и присутствовал при рассмотрении заводоуправлением, совместно с выборными представителями рабочих, требования их. По рассмотрении этих требований заводоуправление заявило рабочим, что

1) и 2) в каких-либо прибавках, сверх добавленных с 1 января 10% с месячного заработка на время войны, оно отказывается;

3) квартирные деньги, выдаваемые в размере 5 рублей в месяц семейным рабочим, увеличены быть не могут, что касается денег на отопление, то таковые выдаются семейным рабочим в размере 2 руб. 50 к. в месяц зимой и 1 р. 75 к. летом и холостым 50 коп. в месяц с первого месяца поступления на работу;

4) за брак, не зависящий от литейщика, уплачивается по расчету из гарантированного поденного жалованья, что не может быть изменено;

5) за сверхурочные работы будут уплачиваться по расчету из гарантированного поденного жалованья;

6) мясо отпускается рабочим по цене 30 коп. за фунт (против 40 коп. на рынке) по 0,5 фунта на взрослого человека в день и по 0,25 фунта на ребенка, кроме дней мясопостных, что составляет на взрослого около 7,5 фунта, а на ребенка — около 4 фунтов в месяц.

Указанные ответы не удовлетворили рабочих, и к работам приступлено не было. В понедельник 9 января вследствие продолжавшейся забастовки заводоуправление объявило рабочим, что лица, не вышедшие на работу до утра среды 11 января, получают расчет. Однако в указанное

время рабочие не явились ни на работу, ни за расчетом, и лишь с полудня 12 января работы на труболитейных заводах возобновились и в настоящее время совершаются правильно. Из представляемой при сем составленной заводоуправлением сравнительной расценки поденной платы на труболитейных заводах видно, что в октябре месяце сего года таковая равнялась в среднем 2 руб. 67 коп. против 1 р. 45 к. в марте 1915 г., принимая во внимание 10% прибавки с 1 января сего года, квартирные деньги, доплаты об-ва на удешевление рыночных цен на хлеб и мясо и доплату за уголь, отпускаемый рабочим по 10 коп. за пуд. Общая прибавка с марта 1915 г. составляет 134%. Общее число рабочих труболитейных заводов составляет 950 человек, включая 180 военнопленных.

В ночь на 9 января на Макеевском сталелитейном заводе об-ва «Унион» была обнаружена наклеенная прокламация социал-демократической партии противоправительственного содержания с призывом ознаменовать день 9 января однодневной забастовкой. Утром 9 января рабочие этого завода предъявили заводоуправлению ряд письменных требований. при сем представляемых в копиях, и прекратили работу в числе около 2200 человек. Ввиду того, что на заводе имеется 1963 военнопленных и часть русских рабочих (всех рабочих на заводе 5648), занятых работами непрерывными, остались на своих местах, доменный и Мартеновский цеха продолжали работать. Прекратившие работу рабочие, скопившись на заводской территории, стали обсуждать свои нужды, причем были возгласы: «долой полицию» по адресу присутствовавших там чинов полиции. По обсуждении требований рабочих заводоуправление отказало в какой-либо прибавке к заработной плате, имея ввиду 10%-ную надбавку на время войны, сделанную с 1 сего января. Ответ заводоуправления на все пункты требований в копии при сем представляется. Этот ответ заводоуправления рабочих не удовлетворил, и забастовка продолжалась. 10 января заводоуправлением было объявлено, что лицам, не явившимся на работу до утра 12 января, будет выдан расчет. 11 января вечерняя смена приступила к работам полностью, и по настоящее время работы совершаются правильно. Из представляемой при сем сравнительной расценки средней поденной платы металлургического завода об-ва «Унион» видно, что средний поденный заработок в настоящее время составляет 2 руб. 61 коп. против 1 руб. 52 коп. в апреле 1915 г., что дает общую прибавку за это время, принимаемая во внимание 10%-ную надбавку с 1 января сего года и доплаты об-ва на наем квартиры, удешевление рыночных цен на хлеб и мясо и за уголь, в 118%.

И. об. окружного инженера
А. Николаевский

ЦДАЛ, ф. 37, оп. 58, спр. 870, арк. 25—26.

Повідомлення департаменту поліції начальнику Катеринославського губернського жандармського управління про діяльність Катеринославської організації РСДРП

Січень 1917 р.

Из записки от 14 декабря минувшего года № 13300 усматривается, что проживающие в гор. Екатеринославе разрозненные члены Российской социал-демократической рабочей партии с июля месяца начали проявлять некоторые попытки к организованности, выразившиеся сперва в образовании партийной кассы, а затем трех групп: на Брянском заводе во главе с Иваном Кураженковым, в посаде Амур-Нижнеднепровск с представителем Георгием Корецким и среди рабочих железнодорожных

мастерских ст. Нижнеднепровск под руководством рабочих: Ключко², «Гаврилы Николаевича»³ и «Дмитрия»⁴. В декабре месяце первая из этих групп, по сведениям подведомственной вам агентуры, выпустила гектографированные воззвания с призывом: «война—войне!». Запиской от 20 декабря за № 13527 ваше высокоблагородие уведомили, что на Нижнеднепровском заводе Акционерного общества русской железной промышленности организовалась из старых партийных работников новая группа Российской социал-демократической рабочей партии, которую упомянутый выше Кураженков намеревался объединить с Амурской группой, но что таковое объединение еще не состоялось. В этой же записке сообщалось:

1) что во второй половине истекшего ноября в Екатеринославе образовалась группа социал-демократов, издавшая и распространившая 15 декабря прокламации к нижним чинам и

2) что 17 декабря в с. Каменке состоялось собрание местных представителей Российской и Украинской социал-демократических рабочих партий в целях координирования их преступной деятельности. Из этого последнего обстоятельства явствует, что помимо перечисленных групп Российской социал-демократической рабочей партии, существует еще и активная организация украинцев, а, принимая во внимание ваше последнее сообщение от 31 декабря за № 14050, к уже отмеченным пяти группам нужно добавить еще одну на заводе «Сириус».

Таким образом, в данное время в гор. Екатеринославе существует шесть групп Российской социал-демократической рабочей партии и организация украинцев*.

Отнеся такое широкое развитие деятельности Екатеринославских социал-демократов за счет недостаточной осведомленности подведомственной вам агентуры, освещающей события партийной жизни уже после того, как таковые произошли (собрания в с. Каменка), и отмечая недостаточно энергичную борьбу с развивающимся во вверенной вам губернии революционным движением, департамент полиции просит ваше высокоблагородие принять самые энергичные меры к приобретению более осведомленной агентуры и ликвидации действующих в гор. Екатеринославе и Екатеринославской губернии революционных сообществ в возможно ближайший срок*.

О последующем департамент полиции просит уведомить.

ЦДАМ, ф. 102, 00, 1916, спр. 5, ч. 22, арк. 34.

Директор

Репорт виконуючого обов'язки окружного інженера Макіївського гірничого округу в Гірничий департамент про страйк робітників труболиварних заводів у Макіївці

4 лютого 1917 р.

В дополнение к телеграмме моей от 30 января сего года имею донести Горному департаменту, что, не удовлетворившись отрицательными ответами, данными заводоуправлением труболитейных заводов о-ва Русский горный и металлургический «Унион» на требование об увеличении их заработной платы, предъявлено при забастовке 7 января сего года, рабочие этого завода, при посещении мною по их просьбе завода, 26 января заявили мне о намерении своем обратиться через посредство избранных ими из своей среды нескольких представителей к административным властям с просьбой об урегулировании вопроса об увеличении

* Див. документ № 13.

их заработной платы в соответствии с существующей дороговизной жизни. В ночь под 29 января в числе прочих 5 упомянутых лиц, выбранных рабочими представителями, были арестованы жандармскими властями. В первый после этого рабочий день 30 января рабочие прекратили работу и по приезде моем на старый труболитейный завод заявили мне и присутствовавшему там приставу Макеевского горного района, что в аресте их представителей они усматривают чинимые им препятствия к мирному разрешению волнующих их экономических вопросов и прекращают работы до освобождения их представителей, хотя бы впредь до окончания порученного им дела. Рабочие нового труболитейного завода продолжали работы до утра 31 января, когда также прекратили их. Однако уже 1 февраля, когда стало известно об освобождении 2 из арестованных, работы частично возобновились, причем вышло на работу 35% общего числа рабочих обоих заводов, а с утра 3 сего февраля работы пошли полным ходом и в настоящее время на обоих заводах совершаются правильно. Общее число рабочих труболитейных заводов достигает 350 человек. При сем имею честь представить карточку¹, заполненную данными об описываемой забастовке.

И. о. окружного инспектора

ЦДІАЛ, ф. 37, оп. 58, спр. 870, арк. 72.

Рапорт начальника Харківського жандармського поліційного управління залізниці в штаб Окремого корпусу жандармів про страйк робітників ремонтних майстерень на ст. Харків—Сортивальна

9 лютого 1917 р.

Секретно

В дополнение телеграмм № 202 и 215 доношу: 6 сего февраля часть рабочих и мастеровых в количестве 90 человек мастерских малого ремонта ст. Харьков-Сортировочная, расположенных в 9 верстах от ст. Харьков-Пассажирский, придя утром на работу не приступили к таковой, а после завтрака, выбрав из своей среды 5 выборщиков, отправили их для переговоров к администрации дороги о причине, почему лишь 5 мастеровых из числа принимавших участие в приостановке работ 2 февраля уволены от службы, хотя все они одинаково виноваты. Прежде всего они обратились за разъяснениями к вагонному мастеру Рубану, которому и заявили, что не станут на работу, пока и уволенные, которые пришли с ними, не будут вновь допущены на работу. Рубан доложил об этом требовании рабочих начальнику депо Митюшину, тот, прибыв в мастерские, предложил им немедленно стать на работу, а уволенным, о которых было вывешено 3 февраля объявление, уйти из мастерских, но те не исполнили этого требования, задерживая в среде своей и уволенных. По прибытии в мастерские начальник 2-го участка службы тяги Щинкаренко предложил мастеровым стать на работы, не задерживать уволенных, а последним немедленно добровольно удалиться из мастерских, но те ответили, что они все не станут на работы, если уйдут уволенные, так как уволены 5 мастеровых неосновательно, ибо прекратили работу 2 февраля 54 рабочих, а эти уволены лишь 5 человек, бывших их выборных для переговоров с начальством. Из доклада по телефону этих начальствующих лиц Особый комитет, усмотрев сплоченность и предварительный сговор, последствием чего могла произойти дальнейшая приостанов-

¹ В справі відсутня.

ка работ и другими мастеровыми, распорядился: 1) около 1 часу дня вывесили объявление, что если рабочие не станут на работы к утру 7 февраля, то военнообязанные будут сданы воинскому начальнику, а остальные арестованы; 2) для предупреждения развития беспорядка и возможности последствий такового, принимая во внимание агитацию на возбуждение беспорядка (донесение мое № 199 и телеграмма начальника дорог № 5678), постановили вызвать полуроту войсковой части, о чем мною было сообщено начальнику мастерских. С пути воинская часть была отправлена обратно, так как рабочие уже ушли с работ.

По прибытии на сортировку командированного мною и. д. начальника Харьковского отделения ротмистра Чабовского и после объяснения его с рабочими уволенные удалились из мастерских, а рабочие, не становясь на работы, так как осталось до конца работ всего час, ушли, обещав стать на работу 7 февраля, что и исполнили. Особый комитет, исследуя этот случай, нашел, что в мастерских 3 февраля было вывешено неполное объявление о наказании, наложенном Особым комитетом, именно что на рабочих было наложено взыскание в виде ареста на трое суток каждого — было пропущено, а лишь составлено сообщение о 5 уволенных, что и поселило среди них мнение, что наказаны только выборные, но не все участники. Эта ошибка произошла вследствие недоразумений при распоряжении начальника Тяги о вывеске объявления, который, направив начальнику депо копию журнала для исполнения, по телефону сообщил, чтобы он обратил внимание на конец журнала, т. е. на уволенных, которых немедленно расчитать и не допустить к работам, а начальник мастерских понял, что только эту часть надо привести в исполнение; 3) так как арест не был объявлен, а позднейшим объявлением комитета от 6 февраля угроза наказанием была объявлена только тем, кто не станет на работу 7 февраля, но так как все стали, то Особый комитет постановил и взыскание по отношению к 41 рабочему за приостановку работ 2 февраля не проводить в исполнение, ибо, не будучи своевременно осведомлены, они принимали участие в остановке работ и 6 февраля; 4) усмотрено, что 6 февраля, кроме больных и командированных, не явились на работы 23 рабочих, постановил произвести расследование, а равно о нескольких рабочих, не явившихся к утренним работам 7 февраля. По расследовании о причинах неявки этих рабочих на работы, Особый комитет будет иметь особое суждение.

О вышеизложенном мною вместе с ним донесено департаменту полиции.

Подписал и верно: Каневцев.
Генерал-майор

ЦДІА УРСР, ф. 309, спр. 100, арк. 20—21.

Репорт Бахмутського повітового справника Катеринославського губернатору про страйк робітників Петровських заводів в Єнакієві

9 лютого 1917 р.

Секретно

В дополнение к телеграммам моим от 8 сего февраля за № 181 доношу вашему превосходительству, что, прибыв на Петровские заводы Русско-Бельгийского металлургического общества вчера около 8 часов вечера, я убедился, что, кроме 500 рабочих прокатного отделения завода, прекратили работы 8-го утром, в ночную смену не вышли: рельсоотделочный, мартеновский, бессемеровский и котельный цехи и часть домен-

ного — всего около 2500, о чем и донес телеграммой вчера же. Работают теперь и не прекращали работ следующие цехи: доменный, механический, шрапнельный, коксовый, железнодорожный, электрический, котельный, модельный и водокачка — всего около 5000 человек, которые со вчерашнего дня во избежание снятия с работ охраняются чинами полиции и охранной ротой 676 пешей Орловской дружины.

Сегодня утром забастовавшие вчера рабочие на работу не выходили и никаких насильственных действий против рабочих, которые еще не забастовали, не проявили, по поселку и возле заводов мною назначены усиленные разъезды конных стражников. Для усиления енакиевского отряда конной стражи вызваны 15 стражников из Юзовки и 4 — из 2-го стана.

Из забастовавших до 3000 человек рабочих, рабочие прокатного отделения подали на имя директора завода Потье заявление о прибавке им 50% на рабочий день, о предоставлении квартир, угля и воды и об урегулировании продовольственного магазина; листопрокатного цеха — о возврате им прежнего порядка уплаты за издельную работу, установленную инженером Черкасовым и измененного мастерами Лекоком и Арье, заявления в копии при сем представляю. Рабочие других цехов определенных требований не предъявили, но среди них раздавались голоса о несвоевременной выдаче угля из заводского склада для отопления квартир, причем им приходилось благодаря нераспорядительности в этом отношении администрации завода уплачивать за нанятые подводы, которые, простояв несколько часов у склада и не получив угля, должны были уезжать домой, а также потому, что в продуктовом заводском магазине недостает продуктов первой необходимости. Последнее обстоятельство мною проверено и оказалось, что в настоящее время в магазине в достаточном количестве имеется лишь мука и мясо, 12 ящиков вермишели и 3 боченков сельдей.

Пустого масла, свиного сала, круп, пшена, сахара, керосина нет. Отсутствие этих товаров администрация завода объясняет несвоевременностью подачи вагонов и неимением товаров на месте, а также затруднением получения на февраль сего года сахара, круп, гречихи, пшена, масла и рыбы через уполномоченного Гезберга. Кроме того, мною известно, что заводу угрожает полная остановка и без забастовки вследствие прекратившегося поступления руды по железным дорогам со станций Калачевское, Рядовой и Ингулец, а равно коксового угля со станций Горловка, Ханженково и газового угля со станций Славяносербск и Мандрикина.

Запасов руды на заводе имеется всего на пять-шесть дней.

Из-за недостатка коксового угля частью уже сокращено действие коксовых печей. Нужны самые экстренные меры к устранению этого. Вчера вечером администрацией завода вывешено объявление, утвержденное окружным инженером Беловым за № 500 (в копии при сем представляемое), а сегодня — два объявления: первое за № 501 о категорическом предложении стать на работы немедленно, в противном случае невозобновившие работ в течение трех дней будут считаться уволенными, и второе за № 502 объявление в ответ на требование рабочих листопрокатного цеха (объявление это в копии представляю).

Какое впечатление произведут эти объявления на рабочих, донесу дополнительно, так как в настоящее время многие из рабочих еще их не читали. Настроение рабочих пока спокойно выжидательное, возможны осложнения при выдаче расчета.

Принимаю все меры к сохранению полного порядка на заводе и недопущению сборищ рабочих в поселке и скорейшему возобновлению работ.

И. д. уездного исправника Яновский

№ 181

9 февраля 1917 г.
пос. Енакиево.

Держархів Дніпропетровської області, ф. 9, спр. 3381, арк 126—127.

Повідомлення пристава Петровських заводів в Енакієвому начальнику Катеринославського губернського жандармського управління про страйк робітників листопрокатного цеху

10 лютого 1917 р.

В дополнение к сообщению моему от 26 января сего года за № 53 сообщая, что 7 сего февраля рабочие ночной смены листопрокатного цеха Петровских заводов Русско-Бельгийского металлургического общества в 6 часов вечера, явившись на работу, к таковой не приступили и просили начальника цеха Лекока прийти в цех, через которого имели просить администрацию завода о прибавке им заработной платы. Лекок пойти к рабочим до тех пор, пока они не приступят к работе, категорически отказался, после чего рабочие, прождав Лекока до 7¹/₂ часов вечера, ушли с завода по квартирам. На следующий день, 8 февраля, рабочие эти также к работам не приступали, а за ними прекратили работы рабочие всех цехов завода и предъявили администрации завода требования на экономической почве, а именно:

1. Об изменении расценки работ, составленной еще в 1915 г., мотивируя, что по некоторым работам взрослые рабочие вырабатывают в настоящее время ту сумму, какую и в мирное время, — от 40 до 60 рублей, что особенно встречается в листопрокатном цехе.

2. При остановке станов, по причинам от них независящим, считать им в заработок на среднем стане за 6000 пудов, а на большом стане — 17 200 пудов в день.

3. О своевременной выдаче угля для отопления квартир, каковой они якобы до сего времени не могут получить за январь месяц, несмотря, что на получение имеют пропуски, выданные ими в начале января месяца, причем на склад за углем им приходилось приезжать подводой, но, прождав несколько часов, уезжали обратно, не получая такового, ввиду медленности выдачи и нераспорядительности на складе, благодаря чему они несут убытки по найму подвод.

4. О снабжении рабочих продуктами первой необходимости, которых в продовольственном магазине рабочих всегда имеется в недостаточном количестве или же вовсе нет.

В общем же рабочие требуют добавки заработка в размере 50 копеек в день на рабочий номер.

Администрация заводов 8 сего февраля выставила по заводу объявление с предложением рабочим возобновить работы, заявляя, что отделы продовольствия будут расширены, и затем — второе объявление с предупреждением, что невозобновившие работы в течение трех дней со дня прекращения их рабочие будут считаться уволенными, паспорта их переданы в полицию, а списки военнообязанных — бахмутскому уездному воинскому начальнику.

При этом присовокупляю, что, как лично я убедился, требования рабочих, означенные в § 3 и 4, заслуживают доверия. Рабочие ведут себя спокойно.

Пристав Кунцевич

Держархів Дніпропетровської області, ф. 9, спр. 3381, арк. 96.

*Донесення помічника начальника Катеринославського
губернського жандармського управління в Бахмутському
і Слов'яносербському повітах начальнику Катеринослав-
ського жандармського управління про страйки на Пе-
тровських заводах в Єнакієві*

11 лютого 1917 р.

В дополнение к донесению моему от 31 января с. г. за № 31 доношу, что рабочие прокатного отдела Петровских заводов, не получив до 8 февраля с. г. никакого ответа от администрации завода на предъявленные ими требования: 1) об увеличении заработной платы на 50 коп. в день на каждый рабочий номер, 2) об урегулировании вопросов, связанных с доставкой продуктов первой необходимости и 3) бесплатной выдаче угля и воды всем рабочим, отказались приступить к работам в утреннюю смену, предъявив вторично требования, в копии при сем представляемые. К рабочим прокатного отдела присоединились также и рабочие: рельсоотделочного цеха, мартеновского, бессемеровского, котельного и часть доменного и отказались приступить к работам в вечернюю смену 8 сего февраля. Рабочие листопрокатного цеха, забастовав, предъявили требования, в копии при сем представляемые. 9 сего февраля число бастовавших рабочих увеличилось до четырех тысяч, так как администрация завода решила не удовлетворять требований, предъявленных рабочими, а ограничиться только лишь общими обещаниями об улучшении «благосостояния рабочих», что видно из представляемых при сем в копии объявлений администрации завода.

10 сего февраля в утреннюю смену число бастовавших рабочих уменьшилось до 1600 человек, а в вечернюю смену вновь возросло до 2000 человек.

На совещании главный бухгалтер Петровских заводов Иванов, временно заменявший заболевшего директора заводов Потье, в присутствии бахмутского уездного исправника Яновского и пристава заводов Кунцевича на предложенные ему мною вопросы о состоянии запасов руды и о причинах несвоевременного сообщения чинам полиции о прекращении получения руды высказался между прочим, что настоящая забастовка как бы предупреждала возможность прекращения работ вследствие несвоевременной получки руды, проговорившись, что в данном случае «рабочие как бы пошли навстречу администрации завода, избавив администрацию от ответственности за несвоевременное выполнение заказов вследствие неполучения руды». Несмотря на то, что упомянутое совещание носило совершенно частный характер, тем не менее на нем удалось выяснить взгляд администрации завода на происходящую забастовку, вообще заметно, что администрация не принимает никаких энергичных мер к скорейшему прекращению забастовки. Горный надзор также особенно не интересуется вопросом о скорейшей ликвидации забастовки.

В заводском продуктовом магазине замечается отсутствие продуктов первой необходимости, и жалобы рабочих на неудовлетворительную поставку продовольственного дела вполне правильны. Администрация завода старается доказать, что причиной отсутствия продуктов первой не-

обходимости является несвоевременное доставление таковых из мест закупки, но это обстоятельство совершенно не облегчает участи рабочих, которые должны терпеть нужду и приобретать продукты первой необходимости на базарах по высоким ценам...*

Приложение: Пять копий объявлений.

Ротмістр Бондаренко

Держархів Дніпропетровської області, ф. 9, оп. 2, спр. 3381, арк. 147—148.

Повідомлення начальника Катеринославського губернського жандармського управління в департамент поліції про діяльність і арешти членів Катеринославської організації РСДРП

12 лютого 1917 р.

В начале декабря месяца прошлого 1916 г. в Екатеринославское губернское жандармское управление поступили агентурные сведения, что после произведенной в ночь на 26 апреля 1916 г. ликвидации местной группы Российской социал-демократической рабочей партии оставшиеся от этой ликвидации отдельные члены партии в лице крестьянина Малоархангельского уезда, Орловской губ., Смирновской вол., Тихона Лаврентьева Бондарева, 46 лет, и других с июля месяца стали проявлять попытки возобновить организационную жизнь⁵. К этому же времени среди этих отдельных лиц стал выделяться своей энергией в партийной работе рабочий Брянского завода, мещанин гор. Екатеринослава Иван Демьянов Кураженко⁶, известный в рабочей партийной среде под фамилией Куражина, 26 лет.

Стараниями этих лиц на Брянском заводе была организована партийная касса и стали производиться сборы денег для помощи высланным членам группы, причем часть этих денег решено было использовать для удовлетворения духовных нужд товарищей, с каковою целью выписывалась издававшаяся в гор. Самаре рабочая газета «Голос»⁷, ныне прекратившая свое существование; этими же лицами делались также неоднократные попытки сорганизовать на Брянском заводе партийные группы.

До конца октября месяца указанные попытки не приводили к намеченной цели, но однако к концу октября месяца прошлого года Кураженков занял главенствующее положение среди партийных рабочих названного Брянского завода. К этому времени, и в особенности с открытием сессии Государственной думы, ~~от агентуры стали поступать~~ частые сведения о том, что вообще среди рабочих, а среди партийных в особенности, заметно возрос интерес к внутренней политике государства и что Кураженкову удалось таки сорганизовать среди брянцев партийную социал-демократическую группу.

В первых числах декабря месяца прошлого года ~~агентура указала~~, что в группу Брянского района, кроме вышеназванных Кураженкова и Бондарева⁸, вошли мастеровой силового цеха Брянского завода под партийной кличкой «Егорка»⁹ и некая «Сима»¹⁰ (оказались Григорий Быченков и Сима Гопшер). В последнее же время в управление поступили сведения, что названный Кураженков стал уклоняться от партийной работы на Брянском заводе, а затем и совсем скрылся из Екатеринослава.

В начале декабря месяца в Екатеринославе появились отектографированные прокламации (приложение № 1). Прокламации эти, ~~по сведениям агентуры~~, были выпущены для распространения среди рабочих местных заводов исключительно с передачею из рук в руки и печатались

* Так в тексті.

или в городе или же на Брянском заводе. Такие же гектографированные прокламации были выпущены еще в середине того же декабря месяца (приложение № 2).

Вышеупомянутый Кураженков настаивал на необходимости связать его группу с группой рабочих, образовавшейся в пос. Амур-Нижнеднепровск, Екатеринославского уезда, в целях объединения деятельности той и другой. В этих видах 14 декабря где-то на Амуре было назначено собрание членов Амурской группы, но Кураженков на собрание не явился и, как оказалось, пьянствовал в гор. Екатеринославе, за что решено объявить ему порицание.

На собрании группы 14 декабря 1916 г. решено было выбрать комиссию из двух лиц для заведывания репрессивными деньгами и попутно с этим постановлено производить с членов группы отчисления по 1 руб. в месяц на партийные нужды.

Одновременно с этим агентура указала на образование групп РСДРП и на других прилегающих к гор. Екатеринославу заводах; так, кроме названной Амурской, в 20 числа ноября месяца среди рабочих железнодорожных мастерских станции Нижнеднепровск стало обрисовываться стремление партийных лиц объединиться в группы, каковую задачу принял на себя в числе других и рабочий этих мастерских «Дмитрий» (оказался Дмитрий Лебедь). Группа эта к концу ноября прошлого года и была организована.

На сестрованном Нижнеднепровском заводе Акц. анонимного об-ва русской железной промышленности (бывш. Гантке) также организовалась группа рабочих, принадлежащих к РСДРП; организатором ее был рабочий Григорий Головка. В группу эту вошли главным образом старые партийные работники.

Что же касается деятельности собственно городской гор. Екатеринослава группы РСДРП, то по сему в самом начале января месяца сего года в управление поступили агентурные сведения о том, что существующая в гор. Екатеринославе инициативная группа городского района означенной организации РСДРП решила выпустить свои прокламации, которые и появились в Екатеринославе 7 января к «Товарищам солдатам» с призывом к прекращению войны и революции (приложение № 3). Далее «Инициативная группа» решила присвоить себе название сначала — «Временного исполнительного комитета гор. Екатеринослава РСДРП», а затем — «Екатеринославского комитета РСДРП», причем к этому решению группу привела необходимость озаглавить чем-либо день 9 января, доказав членам организации свою жизнеспособность. Для заявления себя названный комитет выпустил от своего имени 9 января литографированные прокламации * и денежный отчет за 1916 г. Отчет был выпущен от имени «временного комитета» (приложение № 4 и 5). Каким образом распространялись при участии вышеупомянутого Дмитрия Лебедева.

По сведениям агентуры, означенному переименованию «инициативной группы» в «комитет» предшествовала конференция, состоявшаяся в гор. Екатеринославе в начале января с. г., на которой и решено было означенное переименование. Вместе с тем на конференции, по сведениям агентуры, была вынесена особая резолюция о необходимости борьбы с правительством и прекращении войны¹¹, часть текста резолюции в напечатанном виде была обнаружена у Перепечки при личном обыске, о чем изложено ниже (приложение № 6), а также решено приступить к кружковым занятиям.

В означенный «комитет» вошли представители рабочих от всех приле-

* Див. док. № 3.

гаючих к гор. Екатеринославу рабочих районов, из коих по данным агентуры, известны от гор. Екатеринослава неустановленный «Наум», «Киевский», оказавшийся названным Перепечко, у которого при обыске обнаружен гектограф и «Григорий», оказавшийся Григорием Кудрявцевым; от Брянского завода — Антон Бондарев и от завода Гантке — Григорий Головки; прочие члены комитета не установлены.

Дальнейшие агентурные сведения указали, что в гор. Екатеринославе примерно около 8—10 минувшего ноября состоялось собрание «пораженцев» из представителей от рабочих местных заводов, но без участия иногородних делегатов, каковое собрание решило назвать себя «Местной конференцией большевиков Донецкого бассейна».

На этом собрании-конференции присутствовали упомянутый Кураженков (он же Куражин), ныне выбывший из гор. Екатеринослава неизвестно куда, Бондарев, а также другие известные агентуре лишь в лицо. Всего на собрании-конференции присутствовало 11 человек. Резолюция конференции следующая: создать в возможно непродолжительное время в городе Екатеринославе организацию «большевиков-пораженцев». По тем же сведениям, за последнее время в гор. Екатеринославе стала проявлять деятельность и «меньшевистская группа», в каковую между прочим вошли «ликвидаторы»: рабочие Брянского завода Иван Иванов Фирсов, Яков Степанов Примаченко и служащая в больничной кассе названного завода Зинаида Боголюбова.

Деятельность указанной группы «меньшевиков» до сего времени ничем существенным себя не проявила: являясь крайне малочисленной по своему составу, она симпатиями со стороны рабочих не пользуется.

Кроме изложенных сведений о деятельности Екатеринославской организации РСДРП, в управление поступили еще следующие сведения:

1) от начальника Донецкого областного управления, что в воскресенье 30 октября по поручению Донецкой группы большевиков заезжал в Макеевку, Донецкой области, к Соломону Телия представитель этой группы из Екатеринослава от Брянского района, объезжающий районные коллективы этой группы, и предложил Соломону Телия войти в эту Донецкую организацию «большевиков» на основаниях Циммервальдской конференции; просил обсудить приемлемость этого предложения в заводских и рудничных группах рабочих с.-д. на началах «районного коллектива Макеевского горного района», при этом приезжий передал Соломону Телия ограниченное число экземпляров прокламаций возмутительного содержания Екатеринославского комитета РСДРП с матчиной печатью «Российская социал-демократическая рабочая партия» Комитет орган[изации] Брянск[ого] района (приложение № 7).

Как видно, рабочие Макеевского горного района высказались, однако, против этого объединения, личность же приезжего выяснить не удалось, возможно, что это был вышеупомянутый Куражников и

2) из сообщения пристава, на Брянском заводе ежемесячно по цехам производится сбор пожертвований от имени Брянского районного комитета РСДРП и об этом издаются отчеты, причем один из таковых отчетов приставом был приложен к означенному сообщению. Одно время заведывал сбором и издавал отчет член больничной кассы Бондарев (упомянутый выше). Из прочих рабочих, участников сходок и собраний, ему, приставу, известны: Николай Гонтаренко, Егор Новиков, Машкетов, Переяславский, упомянутый Бондарев и в особенности Куражников, последний является оратором и главарем многих организаций.

Наконец, поступившие в управление в конце января сего года агентурные сведения указали, что 3 февраля по случаю призыва новобранцев местные организации РСДРП предполагают устроить в гор. Екате-

ринославе уличную рабочую демонстрацию с выкинутием краснаго флага и распространением прокламаций против войны, что демонстранты должны собраться у двух по воинской повинности присутствий, где перед началом демонстрации и будет выкинут красный флаг с белой надписью «Долой войну, долой самодержавие, да здравствует демократическая республика».

На основании всех изложенных данных и в виду этих последних сведений о предстоящем новом выпуске прокламаций и возможности демонстрации на 3 февраля представилась необходимость о скорейшей ликвидации означенной организации РСДРП. Таковая ликвидация была произведена в ночь на 2 февраля, и в нее вошли как городская, так и прилегающие в гор. Екатеринославе заводские организации партии. Обыскам было подвергнуто 16 человек, отмеченных как агентурой, так и наружным наблюдением в принадлежности к партии (список прилагается).

Все они подвергнуты безусловному аресту. По этим обыскам обнаружена разная нелегальная литература и партийного содержания рукописи; кроме того, у проживающего в доме № 26 по Вознесенской улице нелегального Ивана Груздева обнаружен гектограф с свежес приготовленной массой, браунинг и брошюры частью запрещенные, а также и рукописи по партии с.-д. Названный нелегальный Груздев при допросе его в управлении назвался крестьянином Черниговской губ., Мглинского уезда, Ивантійской вол., с. Елинского Иваном Николаевым Перепечко. Личность его проверяется.

По сведениям агентуры, после означенной ликвидации прокламации, которые должны были печататься названным Груздевым-Перепечко, носящим партийную кличку «Киевский», не вышли и намеченная демонстрация ни 3-го, ни в последующие дни не состоялась.

В дальнейшем, так как в числе арестованных на Брянском заводе несколько человек оказались принадлежащими к членам больничной кассы, то эти рабочие, ввиду просьбы г-на екатеринославского губернатора, к которому явилась депутация от больничной кассы Брянского завода, и малых результатов произведенных у них обысков, в числе 9 человек были на основании циркуляра департамента полиции 1916 г. за № 102324 6 февраля из-под ареста освобождены.

О всех обысканных лицах приступлено к производству при управлении переписки в порядке 23 ст. военного положения. (Лит. А от 2 сего февраля за № 1057).

Об изложенном докладываю для сведения.

Приложение: Список ликвидированных и «7» приложений.

Подлинную подписал и верно:

Полковник Федоренко

Держархів Дніпропетровської області, ф. 9, оп. 2, спр. 3431, арк. 126—129.

Повідомлення начальника Катеринославського жандармського поліційного управління залізниці в департамент поліції про страйк робітників Луганських залізничних майстерень

14 лютого 1917 р.*

24 минувшого января в 10 час. утра рабочие разных цехов Луганских мастерских Екатеринбургской железной дороги в числе около 400 человек, прекратив работы, заявили своему начальнику, а затем и прибывшему начальнику Луганского отделения вверенного мне управления — подполков-

* Дата одержання.

нику Шинкіну свою жалобу о недостаточно высокой расценке на сдельные работы, на недостаточность заработка вследствие задержки в материалах и на невнимание ж.-д. начальника к их нуждам и просьбам.

По требованию подполковника Шинкіна мастерские после 3-часового перерыва стали на работу.

Сегодня Особый комитет рассмотрел собранные по поводу прекращения работ материалы и постановил: 9 мастеровых, являющихся вредными, уволить, на прекративших работу наложить штраф.

Пересмотр невыгодных для рабочих тарифов производится и начнется ранее выступлением их 24 января.

Считая несомненным, что почти одновременное выступление рабочих в разных местах империи, несмотря на все видимые признаки экономического характера, имеет причинную и глубокую связь, я предписал начальникам отделения управления так организовать агентуру, чтобы не только быть осведомленным о политических течениях в своих районах, но и прийти к конечной цели: выяснить связь мастерских с руководящими ими революционными органами.

Нач. Екатеринославского жандармского полицейского управления
железных дорог полковник

Держархів Дніпропетровської області, ф. 9, спр. 3381, арк. 144—145.

*Донесення помічника начальника Катеринославського
губернського управління в Бахмутському повіті началь-
нику Катеринославського губерньського жандармського
управління про страйк робітників Рутченково-Чулков-
ських шахт*

18 лютого 1917 р.

В дополнение к донесению моему от 7 февраля с. г. за № 406 доношу, что 13 сего февраля вечером возле здания шахты № 19 Рутченково-Чулковских копей, Бахмутского уезда, перед выходом в ночную смену собралось около 160 рабочих, заявивших администрации, что на работу они не выйдут, предъявив требование об увеличении заработной платы, ввиду того, что за отсутствием пшеничной муки им был прекращен отпуск белого хлеба, а также сокращен отпуск мяса до 7 фунтов в месяц на человека. В тот же день в 7 час. вечера к собравшимся рабочим прибыл помощник окружного инженера Мариупольского горного округа Гербаненко, и после переговоров с ним, в ночь на 14 февраля спустилось в шахту всего лишь 26 рабочих, а 14 февраля в дневную смену приступило к работе 120 рабочих.

Настроение рабочих довольно тревожное и возможно ожидать возникновения общей забастовки. К охранению порядка меры приняты. Дальнейшее наблюдение продолжается.

Ротмистр Бондаренко

Держархів Дніпропетровської області, ф. 9, спр. 3381, арк. 179.

*Повідомлення начальника Київського губерньського жан-
дармського управління командуючому Київського вій-
ськового округу про страйк робітників Київських заліз-
ничних майстерень*

23 лютого 1917 р.

Доношу вашему превосходительству, что по полученным сведениям 22 сего февраля рабочие пассажирского отделения столярного цеха киевских железнодорожных мастерских прекратили работу, предъявив заве-

дующому требованію увеличити зароботную плату и удалить помощника мастера названнаго цеха Колесникова, каковое требованіе заведующий обещал доложить начальнику службы тяги.

Агитацию за прекращение работ по указанному поводу, как негласно выяснено, вели: Иосиф Карлович Круковский, Михаил Степанович Лиходиевский и Александр Каскевич.

Подлинное подписал генерал-майор Шредель

ЦДІА УРСР, ф. 274, спр. 3377, арк. 1.

Листівка Київського комітету РСДРП до робітників про захоплення влади контрреволюційною буржуазією після повалення самодержавства і з закликком до загального страйку.

2 березня 1917 р.

Пролетарии всех стран, соединяйтесь!
Товарищи рабочие и работницы!

Наступили долгожданные дни второй Российской революции. Идет решительная борьба не на жизнь, а на смерть между старой и новой Россией. Война империалистическая, война за господство над миром превратилась в войну гражданскую, войну рабочего класса против его угнетателей. На улицах Петрограда идет большое сражение между рабочими, поддержанными товарищами солдатами, и изменниками народному делу, оставшимися верными правительству.

Да здравствует вторая Российская революция!
Да здравствует заря свободы!

Пока наши братья проливают свою кровь за свободу, к власти подкрались не действительные избранники, не Временное революционное правительство, избранное борющимся народом, а предательская контрреволюционная буржуазия, представители думского блока: черносотенцы, кадеты, октябристы с Родзянко во главе. Старая власть еще судорожно бьется за свои последние позиции. Реакция готовит еще раз свой предательский удар в спину свободы, а истинно русские погромщики затевают опять свое черное дело.

И вот в это-то время, когда необходимо великое напряжение всех сил для закрепления свободы, мы слышим призыв нового правительства к спокойствию, призыв напрячь все силы для дальнейшего продолжения братоубийственной войны.

Товарищи! Не спокойствие, а самая решительная борьба до полной победы, до полного низвержения самодержавного строя должна сейчас стать нашим лозунгом. Не война до победоносного конца, а война против настоящей преступной войны должна явиться нашим очередным требованием. Только протянув свои руки нашим братьям, пролетариям воюющих держав, идя вместе с ними к одной цели — освобождению демократии всех стран, всего мира от всякого гнета и эксплуатации — можем мы прекратить буржуазную империалистическую вакханалию, положить конец войне.

Правящая клика и ее буржуазные прихвостни, затеяв настоящую преступную войну, погубили миллионы лучших сил рабочей и крестьянской России. Целые города и области обрекли на голод и нищету, а теперь призывают к спокойствию и терпению. Нет, пусть они лгут, обещая накормить голодных и обуть босых! Мы знаем, что за пазухой они держат вместо хлеба камень.

Сам народ должен взять сейчас в лице Всенародного учредительного

собрания решение. вопроса о войне и мире, продовольствии и устройстве новой жизни.

Время действовать, товарищи! Помните, что только дружной революционной борьбой сумеем завоевать себе лучшее будущее.

В этот грозный час преступно спать! Оставьте свои станки, устраивайте на фабриках, заводах и мастерских митинги! Организуйтесь под знамена Российской социал-демократии, единственной защитницы рабочего класса. Дружной всеобщей забастовкой поддержите свои требования.

Товарищи! Не поддавайтесь на провокации наших врагов, которые ждут первого случая, чтобы путем натравливания одних национальностей на другие отвлечь рабочий класс от его истинных задач.

Не поддавайтесь также голосу оборонцев социал-шовинистов, изменивших идеалам рабочего класса, но покрывающих[ся] под знаменем социал-демократии.

Еще раз подчеркните наши требования:

Долой войну между народами!

Да здравствует гражданская война!

Да здравствует вторая Российская революция!

Да здравствует всенародное Учредительное собрание!

Да здравствует международный пролетариат!

Да здравствует социализм!

Киевский комитет РСДРП

2 марта 1917 г.

ЦДІА УРСР, ф. 274, спр. 3386, арк. 5.

Рапорт Харківського поліцмейстера губернатору про збори робітників заводу «ВЭК» у зв'язку з Лютневою революцією в Петрограді*

2 березня 1917 р.

Имею честь донести вашему превосходительству, что вчера, 1 марта, рабочие завода «Всеобщая компания электричества» явились на завод в обычное время, причем сначала в морском отделе, а затем в некоторых других цехах обсуждались вопросы текущего положения и о событиях в Петрограде, каковые сходки продолжались до обеда. После 2 часов дня прекратили работы все цехи завода, собрались в большом корпусе, где также обсуждали те же вопросы. В 6 часов вечера перед выходом рабочие пропели в здании завода несколько революционных песен, а затем выставили красный флаг. Во время собрания рабочих завод посетили гласные городской думы Москов и Переверзев, которые в управлении завода вели переговоры с wybranными от рабочих о необходимости продолжать работу при полном составе рабочих и не делать предположенного выступления. Это воздействовало на настроение рабочих, которые спокойно разошлись по домам.

Поліцмейстер полковник барон фон - дер - Ховен

Держархів Харківської області, ф. 3, оп. 287, спр. 6050, арк. 29.

ПРИМІТКИ

1. Військово-промислові комітети були утворені імперіалістичною буржуазією в кінці травня 1915 р. з метою мобілізації промисловості для потреб війни і підкорення своєму впливу робітників. Більшовики виступали проти участі робітників в комітетах. Меншовики підтримували буржуазію.

* Завод «Всеобщей компании электричества».

2. Ключко В. — більшовик. Загинув у 1918 р. в боротьбі проти петлюрівців.
3. «Гаврило Николаевич» — напевне Баглей, більшовик, член Задніпровської організації РСДРП (Катеринослав).
4. «Дмитрий» — Лебедь Д. З., робітник залізничних майстерень в Катеринославі, більшовик.
5. Мається на увазі організація партійної каси для збирання коштів і допомоги висланим з Катеринослава членам РСДРП, а також на придбання необхідної літератури (робітничої газети «Голос», що видавалася в м. Самарі¹ та ін.); в листопаді 1916 р. організуються партійні групи на Брянському заводі із робітників залізничних майстерень на ст. Нижньодніпровськ, які об'єднують свої дії, налагоджують роботу підпільної друкарні і випускають листівки (докладно див. — ЦДІАМ, ф. 102,00, оп. 244, спр. 5, ч. 22, арк. 22—23).
6. Кураженко І. Д. — робітник Брянського заводу, більшовик, в підпіллі був відомий під прізвиськом Куражин, член комітету Брянського району м. Катеринослава. Організатор партійної групи в жовтні—листопаді 1916 р. на Брянському заводі.
7. Мається на увазі газета «Наш голос», що видавалася меншовиками в Самарі в 1916 р. Після закриття виходила під назвами «Голос труда», «Голос». Всього за період видання (з 1915 р.) вийшло 29 номерів газети.
8. Бондарев — робітник, допомагав в організації партійної групи разом з Кураженком на Брянському заводі в Катеринославі.
9. «Егорка» — напевне Биченков Г., робітник Брянського заводу.
10. «Сима» — Гопнер С., член партії з 1901 р. В цей час була одним з керівників більшовиків Катеринославу.
11. Див. звіт про конференцію катеринославської організації РСДРП, яка відбулася в листопаді 1916 р. Звіт опублікований в зб. «Большевики в годы империалистической войны» (1914—февраль 1917 гг.), Держвидав, 1939, стор. 144—147.

СПОГАДИ

М. О. САВЕЛЬЄВ-ПЕТРОВ

НА ШЛЯХАХ ДО ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

(ІЗ СПОГАДІВ ЧЛЕНА КИЇВСЬКОГО КОМІТЕТУ РСДРП(б))¹

До свого приїзду в Київ я жив у Москві і працював в інженерно-будівельних дружинах. В той час я брав активну участь в роботі літературної групи, до складу якої входили Смідович, Ольмінський, Скворцов-Степанов та інші товариші.

Приїхав я до Києва у жовтні 1916 р. Смідович дав мені листа до свого старого знайомого. Цей знайомий вважався більшовиком, а виявився справжнісіньким обивателем і співробітником газети «Последние новости»². Він познайомив мене з рядом осіб, в основному меншовистующих. Неможна сказати, що це була публіка явно контрреволюційна, але в революцію вона не вірила і дотримувалась «патріотичних» настроїв.

Першими киянами-більшовиками, з якими я познайомився, були Іткінд і Майоров³. Через них я встановив зв'язок з київською більшовицькою організацією. Ядро київської організації становили робітники. До її складу входила також учнівська молодь. Ми з Іткінд представляли в ній інтелігенцію.

Пам'ятаю, як ми з Ватіним⁴ почали вести гуртки. Гурток, яким керував я, складався в основному з учнівської молоді. Провели кілька занять.

У зв'язку з загальним наростанням революційних настроїв в робітничому середовищі складались сприятливі умови для підпільної роботи. Особливо хороші перспективи вимальовувались по лінії профспілок, де більшовицький вплив був досить сильний.

В період лютневих подій відбувалися організаційні збори більшовиків Києва. Двічі обговорювали питання про взаємовідносини з меншовиками, ставили питання про ставлення до війни. На цей час більшовицька організація, зазнавши цілого ряду арештів, була нечисленною. Тому в перші дні свободи, вона не могла широко розгорнути свою діяльність, це був для неї період збирання сил і встановлення зв'язків. Досить швидко нам вдалося налагодити видання легальної газети⁵. В ній брав активну участь М. М. Лебедев⁶, працівник старої «Правды», відомий під кличкою «товариш Петит». Газета виходила не кожного дня, мала невеликий формат і малий тираж.

¹ З виступу старого більшовика, члена Київського комітету РСДРП(б) нині покійного М. О. Савельєва-Петрова на нараді учасників революційного руху на Київщині, проведеної Київською групою сприяння Іспартіві ЦК ВКП(б) в 1927 р. Архів Інституту історії партії ЦК КП України. Друкується вперше.

² «Последние новости» — суспільно-політична газета дрібнобуржуазного напрямку.

³ Іткінд Д., Майоров М. — члени Київського комітету РСДРП(б).

⁴ Ватін В. А. (Бистрянський) — член Київського комітету РСДРП(б).

⁵ «Голос социал-демократа» — орган Київського комітету РСДРП(б).

⁶ Лебедев М. М. — член Київського комітету РСДРП(б).

Ще до звістки про організацію Пітерської Ради робітничих депутатів ми спробували організувати, спираючись в основному на професійні спілки, щось на зразок своєї Ради. Це об'єднання, до складу якого ввійшли здебільшого більшовики, стало зародком Ради робітничих депутатів.

Незважаючи на переважання меншовицьких настроїв, нам вдалося, завдяки впливові в профспілках, тримати на перших порах строгий паритет з угодовцями. На всі відповідальні пости висувались в основному більшовики. Однак головою Ради став — це вже, здається, після остаточних виборів — Незлобін, есер, член Воєнно-промислової групи. Мене обрали секретарем, вірніше, одним з двох секретарів. Другим секретарем був меншовик. Перші засідання Ради робітничих депутатів відбувалися на Прорізній вулиці, в приміщенні вищих жіночих курсів, і на Столипінській.

Однак, незважаючи на те, що більшовики і меншовики обирались до Ради на паритетних началах, у Виконавчому комітеті значна більшість делегатів явно була на боці оборонців, тобто на боці меншовицьких елементів. Натхненниками і виразниками цих настроїв виступали Лобачов, Левін, Наумов, Гінсбург. Як тільки треба було дати серйозний бій більшовикам, вони завжди висували Наумова. Він вважався лідером київських меншовиків.

Пригадую випадок, коли ми внесли в Раду робітничих депутатів пропозицію прийняти рішення про арешт матері царя Миколи II Марії Федорівни. Я виступив у цьому питанні від більшовиків. У відповідь на нашу пропозицію міський голова Страдомський¹ виголосив промову, в якій доводив, що треба поважати, мовляв, всіх громадян, в тому числі й Марію Федорівну, що вона не займається політичною діяльністю, живе тут на pokoj і що її арешт буде порушенням громадянських свобод. Виступили також Левін і ще хтось від меншовиків. Вони вважали, що арешт Марії Федорівни викличе погромні настрої з боку певних елементів, і це сприятиме розпалюванню пристрастей. З цієї точки зору, мовляв, Раді недоцільно проводити цей арешт, оскільки наше завдання — «заспокоювати» населення. За арешт голосували тільки стійкі більшовики, тобто одна п'ята усієї Ради, решта була проти. Правда, до нас дуже часто приєднувались ті чи інші лівонастроєні елементи. Уже тоді з повною очевидністю виявилось, що меншовики, незважаючи на досить численні кадри, лишались без мас. Розбрат можна було спостерігати не тільки між меншовицькими вождями і масами, але й між меншовицькими лідерами і робітничими делегатами — меншовиками, які прийшли безпосередньо від верстата.

Саме в цей час налагоджувались у нас тісні зв'язки з робітничими масами, а також з військовими частинами. Обстановка складалась на користь більшовиків. Добре пригадую одну бесіду, яку я проводив на Печерську в казармах. Я розповідав солдатам про позицію більшовиків в аграрному питанні. Мене вразило, що солдати надзвичайно швидко приймали більшовицькі лозунги.

Спочатку Рада робітничих депутатів не мала строго наміченої програми дій. Організація солдатських депутатів досить довго існувала окремо і об'єднувала солдатських, офіцерських і юнкерських депутатів. Зв'язок нашої партійної організації з Радами здійснювався через мене і ще через кількох товаришів. Працювали ми не покладаючи рук, і, траплялось, по кілька днів не спали. Але, оскільки людей у нас було мало, а завдання стояли великі і найрізноманітніші, ми не встигали налагоджувати тих тісних організаційних зв'язків, які давали б можливість нашій фракції брати активну участь в роботі Ради.

¹ Страдомський — кадет, товариш міського голови.

Перед київською організацією Лютнева революція поставила ряд принципіальних питань, зокрема питання тактики щодо Тимчасового уряду і комітету Державної думи. Ці питання кілька разів жваво обговорювались у нашій організації. Розбіжності виникли головним чином в питанні про підтримку Тимчасового уряду. Представники однієї течії вважали, що нам слід підтримати Тимчасовий уряд остільки, оскільки він здійснюватиме на ділі революційні вимоги повсталого пролетаріату. Цю точку зору обстоював, зокрема, тов. Затонський¹. Представники другої течії, більш лівої, висловлювались за абсолютне недовір'я Тимчасовому урядові, відмовлялись від будь-якої підтримки його, вважаючи, що тільки єдина послідовно-революційна лінія забезпечить успіх. До другої течії схилився і я, а також Ватін і Лесова.

Щоб встановити ряд важливих зв'язків і дістати інформацію в політичних питаннях, Рада робітничих депутатів послала своїх чотирьох представників у Петроград. Від більшовиків делегували мене і Майорова, від меншовиків — Левіна і Наумова. Одночасно ми з Майоровим одержали мандат від Київського комітету більшовиків на Березневу Всеросійську нараду партійних працівників². В Петрограді я їздив зустрічати тов. Леніна і від нього одержав знамениті Квітневі тези ще за день до того, як вони були надруковані. Я переписав їх олівцем і з цим новим евангелієм революційного комунізму приїхав у Київ.

У Києві я застав щойно прибулих сюди Г. Пятакова, Євгенію Бош і Олену Розмірович. Пятаков і Бош саме тоді були введені до складу Комітету. Квітневі тези Леніна викликали в Комітеті гостру дискусію. Заперечення проти них були ті ж самі, що й в інших організаціях. Так, в Пітері проти Квітневих тез дуже гостро виступив Каменєв. Його підтримував Севрук, який був тоді ще більшовиком, Крестинський, Позерн. Всі вони твердили, що в Росії буржуазно-демократична революція, що спочатку треба закріпити і зміцнити політичні свободи, а про пряме комуністичне будівництво говорити рано. Вони заперечували можливість через Ради перейти до створення комуністичного суспільства.

По приїзді в Київ я зустрівся з С. Шварцем, який був агентом ЦК. Він приїхав тоді на обласну конференцію парторганізацій Південно-Західного краю³, яку готувала Є. Бош. На цій конференції я був присутній як агент ЦК. На ній теж виникли розходження у питанні про ленінську платформу.

Суперечки в київській організації і Київському комітеті мали дуже гострий характер. Пятаков, Бош, Крейсберг, Ватін виступили проти Квітневих тез; я, Розмірович, Мальчиков, Лесова⁴ та ціла група Миського району — за підтримку їх. (Миський район був досить великий). Молодь Миського району організувала навіть сепаратне обговорення тез і схвалила їх. Так поступово, не без деякої боротьби, тези проникали в свідомість членів нашої організації. Вони стали принциповою платформою київської організації.

На загальних зборах нашої організації визначились дві платформи. Була прийнята резолюція, запропонована Г. Пятаковим. Але нам, прихильникам Квітневих тез, вдалося внести деякі поправки, які значно змінили цю резолюцію. Отже, мало місце певне хитання сил. Гострі суперечки

¹ Затонський В. П. — член Київського військово-революційного комітету. Вступив до лав РСДРП(б) у березні 1917 р.

² Народа відбулась у Петрограді 27 березня (2 квітня) 1917 р.

³ Народа РСДРП(б) партійних організацій Південно-Західного краю проходила 15—17 квітня 1917 р.

⁴ Мальчиков і Лесова — члени Київського Миського районного комітету РСДРП(б).

всередині київської організації і Київського комітету позначились на результатах виборів на Квітневу партійну конференцію. На конференцію були обрані спочатку представники двох різних орієнтацій: противники Квітневих тез — Пятаков і Горбачов і я — як прихильник тез. Але згодом мій мандат був скасований і переданий Бош. Трапилось це так.

Не пам'ятаю, чи з дороги, чи вже по приїзді в Петроград я послав листа (чи телеграму) в київську організацію, де писав про свою незгоду з позицією Пятакова. Я повідомляв, що беззастережно голосуватиму за Квітневі тези. Одержавши мого листа, Пятаков зібрав екстрене засідання комітету і поставив питання про скасування мого мандата. Це викликало протест великої групи Миського району. Особливо гостро протестувала молодь на чолі з Мальчиковим. Однак Пятаков і Бош користувались тоді ще певним авторитетом, і їм вдалося перемогти. Мій мандат був анульований, але я був присутній на конференції як агент ЦК.

СПОГАДИ ПРО НАВЧАННЯ В ХЕРСОНСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ

Херсон 80—90-х років XIX ст. являв собою невелике провінціальне місто, центр Херсонської губернії, що широко розкинулась в південних українських степах.

Основним заняттям населення Херсонщини було в той час землеробство, головним чином вирощування хлібних культур. Тому в портових, торговельно-промислових центрах губернії — Одесі, Миколаєві, Херсоні — найбільше розвивались хлібна торгівля і суднобудування. У Херсоні наприкінці XIX ст. поширилось також сільськогосподарське машинобудування. Значно розширилися лісопильне виробництво, шкіряні та шерстемийні підприємства, зростав торговий порт.

Херсон був важливим культурним центром півдня України. Тут були досить значні театральні сили, передова громадськість міста відзначалася високою музичальною культурою. На серйозність і зрілість музичального смаку херсонської публіки звернув увагу у 1879 р. видатний російський композитор Модест Петрович Мусоргський¹, який виступав тут з концертами.

Важливим осередком культури в місті і губернії була одна з найстаріших на півдні України Херсонська губернська чоловіча гімназія, заснована у 1815 р.

Гімназія мала свої революційні традиції. В 70-х роках серед гімназистів існував революційний народницький гурток. В кінці 80-х на початку 90-х років серед робітників та інтелігенції міста члени марксистського гімназичного гуртка пропагували марксистські ідеї. Гуртком керували видатні революціонери-підпільники Олександр Дмитрович Цюрупа і Мирон Костянтинович Владимиров. На початку XX ст. вони організували в гімназії соціал-демократичну революційну групу, яка вела активну пропаганду марксистських ідей серед учнів.

Організація революційних гуртків, читання нелегальної літератури, жвавий обмін думками — характерні явища для Херсонської чоловічої гімназії того часу. Мали місце і прямі виступи окремих гімназистів проти царського самодержавства. Про один з таких виступів у стінах Херсонської чоловічої гімназії писала ленінська «Искра»².

Революційні настрої позначилися на формуванні світогляду багатьох учнів Херсонської чоловічої гімназії, про що образно розповідає в листі, який нижче публікується, вихованець гімназії академік Є. В. Тарле.

Лист цей є відповіддю академіка Є. В. Тарле автору цих рядків на поздоровлення з приводу 75-річного ювілею в 1950 р. У своєму вітальному листі я запитав про херсонський період життя Євгена Вікторовича. Лист Є. В. Тарле цікавий як документ, що характеризує Херсон, місцеву гімназію і, нарешті, одну з сторін культурного життя провінції у роки реакції 80-х років. Разом з тим, лист цікавий і для характеристики формування світогляду Є. В. Тарле у дитячі і юнацькі роки.

Лист Є. В. Тарле був одержаний автором цих рядків у 1950 р.

Е. Ю. ПИСАРЕНКО

¹ М. П. Мусоргський, «Листьма и документи. Собрал и обработал А. Н. Римский-Корсаков, М., 1932, стор. 397—398, 401.

² Газ. «Искра» від 15 листопада 1902 р.

Глубокоуважаемый Эрнест Ефимович!

Отвечаю Вам на Ваше любезное письмо, в котором Вы сообщили очень меня порадовавшую и взволновавшую весть о том, что мои сограждане херсонцы почтили меня и пожелали, чтобы я вспомнил о годах детства, проведенных в Херсоне, в большом доме на углу Суворовской и Потемкинской, над большой чьей-то аптекой, помещавшейся в I этаже, а моя семья жила во II этаже.

Годы эти были хорошими годами, и о милом, уютном городке у меня остались наилучшие воспоминания. Да и о гимназии тоже. И Волянский⁽¹⁾, читавший у нас историю, и чех Индра, любимец всего заведения, имя которого, как человека, привившего мне любовь к Чехии, значится в обоих моих дипломах доктора honoris causa, полученных мной в 1947 и 1949 гг. от университетов в Праге и в Брно,— и Кустовский—директор и замечательный специалист в области древних литератур, и ряд других преподавателей оставили по себе хорошую память. А мало ли радостей давали две прекрасные библиотеки (городская и другая, почему-то называвшаяся «библиотекой приказчиков»)!⁽²⁾ Туда мы бегали читать новые журналы и там же передавали друг другу украдкой запрещенные плоды: Плеханова, письмо Цебриковой Александру III и другую нелегалыщину. Приходилось уху держать востро: один мой одноклассник был исключен без права поступления куда бы то ни было за чтение Писарева. «Человеки в футляре» и доноскики действовали непосредственно, через «округ», т. е. через попечителя учебного округа, знаменитого своей из ряда вон выходящей тупостью Мусина-Пушкина, прославившегося своей ненавистью к двум революционным поэтам: Некрасову и «Чернушевичу»⁽³⁾. Особенно он сердился на «Чернушевича» за его роман «Что делать?». Эта скромная эрудиция не мешала ему, на горе херсонской и прочих гимназий Одесского округа, делать блестящую карьеру.

В детские или первые отроческие годы часто определяются уже умственные вкусы и предрасположения. Увлечаться историей я начал с третьего класса. До той поры я считал историей «Сергея Горбатова», «Монте-Кристо», «Королеву Марго», «Дочь египетского царя» и т. п. Но в 3 классе мне это начало казаться скучноватым и я, случайно напав на Маколея и Костомарова, стал их поглощать том за томом. Впечатление было громадное. Было дело в 3 классе гимназии, так что до моего нынешнего юбилея⁽⁴⁾ оставалось еще довольно много времени,— но разбудите меня сейчас среди ночи и прикажите наизусть сказать процесс епископов при Якове II Стюарте (по Маколею) или поимку и казнь Степана Разина (по Костомарову),— и я вам расскажу то и другое на полную пятерку.

Несколько позже (уже в 4 классе) взялся я за «Историю России» Сергея Соловьева. Этот был потруднее, но я инстинктивно верил ему больше, чем Маколею, Костомарову, Тьеру и другим, слишком уж эффективно пишущим и слишком явно увлекающимся. Сам-то я еще ровно ничего не знал, и ни малейшей почвы для критики их у меня не было, конечно. Но все-таки смутно мне начинало казаться, что и Вильгельм Оранский не такой сладчайший Сахар Медович, как его расписывает Маколей, и Наполеон не такой распрекрасный, как его навязывает читателю Тьер, и что гетман Мазепа, наперекор всем усилиям Костомарова, был сущей бестией.

А вот Сергей Михайлович Соловьев постепенно становился моим идеалом, и ему я верил слепо, как только дается смертным верить в 4, 5 и даже 6 классах, куда еще нет доступа позднему скептицизму. Я жадно читал все, касающееся биографии Соловьева, и мне решительно все казалось в нем непреерекаемо прекрасным, даже то, что он вместо чая пил со-

довую воду с молоком. Не скрою, что я даже попытался украдкой подражать в этом пункте моему идеалу, но ничего не вышло, смесь показалась вопиюще отталкивающей.

Но были у меня в эти детские и полудетские годы и другие увлечения, менее возвышенного характера, чем Соловьев. Мы с моим ближайшим товарищем Колей Наумовым часто шлялись по херсонским «валам»⁽⁵⁾, бегали на пристань, ездили ловить раков на Голую Пристань, гуляли с гимназистками, мигом улетучиваясь при появлении грозного надзирателя «Совы», вдохновившего лиру Кольки Наумова: «Замечательная птица надзиратель наш Сова! Совы видят только ночью, — наша ж Совушка — всегда!».

К порядку и укладу учебной жизни мы, в общем, относились, в лучшем случае, с юмором, а чаще, особенно в 7 и 8 классе, с определенным сарказмом. Чего бы я не дал, чтобы увидеть снова (и зачем, зачем я его выбросил?!) наш черный гимназический билет с бессмертными «правилами», начинавшимися текстуально так: «Писание учит нас: будьте совершенны, как совершенен отец наш небесный. Стремясь к столь высокой цели, гимназист обязан: 1) не пропускать уроков без уважительных причин; 2) при встрече с г. министром, попечителем, директором, преподавателями снимать кепи; 3) не курить» и т. д. Столь просто было достигнуть божеского совершенства! И ведь текст этого билета сочинял не ядовитый сатирик Щедрин (он до этого не додумался), а министр народного просвещения Дмитрий Толстой...

Если в гимназии жилось, в общем, не плохо (или не вполне плохо), то лишь постолько, поскольку и ученики и подавляющее большинство преподавателей уклонялись от выполнения бюрократических предначертаний, сплошь и рядом наглых и гнусных по своему полицейско-шпионско-мракобесному замыслу, но, к счастью, во многом просто неосуществимых и не удобоконтролируемых.

А к еще большему счастью, многие из нас, в том числе и я, росли под решающим влиянием не гимназии, но семьи. Культурная, дружная, любящая семья приучала к чтению, приобщала к великой русской литературе, заботилась об общем развитии, об основательном ознакомлении детей с иностранными языками.

Никого почти из моей так горячо любимой мной семьи в живых уже не осталось, кроме младшей сестры, ушли из жизни и очень многие товарищи. Но в Херсоне же в конце своего пребывания в гимназии встретился я с гимназисткой гимназии Газединовых⁽⁶⁾ Лелей Михайловой, которая вскоре (когда я уже стал студентом) сделалась моей женой. Мы с ней часто вспоминаем теперь наши прогулки по городу, по его окрестностям и катанья вдвоем по Днепру и его притокам — Ингульцу, Гнилуше. Светлые, счастливые моменты жизни...

Давно, очень давно расстался я с милым Херсоном, а до сих пор воспоминания, с ним связанные, и волнуют, и согревают сердце.

Шлю от души привет родному городу и сердечную благодарность моим дорогим согражданам, пожелавшим поздравить меня с получением награды от Советского правительства⁽⁷⁾ и ласково вспомнившим о своем земляке.

Академик Евг. Тарле.

Далі на окремому аркуші приписка рукою Е. В. Тарле:

Это Вам для справки:

Глубокоуважаемый Эрнест Ефимович, посылаю Вам воспоминания о Херсоне, которые Вы пожелали. Я жил с семьей родителей в доме на углу Потемкинской и Суворовской (большой дом, где внизу была чья-то

аптека; а мы были на 2-м этаже). Посылаю Вам книжку с перечнем моих трудов, изданную Академией наук ⁽⁸⁾.

P.S. Вас интересуют мои звания?

- Я 1) действит. член Академии наук СССР;
- 2) профессор Московского гос. университета;
- 3) профессор Института международных отношений;
- 4) трижды лауреат Сталинской премии I степени;
- 5) почетный доктор (honoris causa):
 - a) Парижского университета (Сорбонны),
 - в) Норвежского университета (в Осло).
 - с) Пражского университета,
 - д) Университета в Брно (Чехия);
 - e) Член Норвежской Академии наук.

I/XII 1950

ПРИМІТКИ ¹

1. Волянський Микола Ананьєвич — вчитель історії Херсонської губернської гімназії. Талановита людина, яка втратила доцентуру у Харківському університеті через політичний виступ проти свавілля царських властей. М. А. Волянський викладав гімназістам історію, як дорослим, захоплює. сміливо, і тому його уроки були для учнів насолодою. Яскраве викладання ним історії захопило і молодого Є. В. Тарле.

2. У Херсоні в ті роки існувало декілька бібліотек. У 1872 р. була відкрита міська, чи, як вона ще тоді називалась, громадська бібліотека, створена на кошти місцевої громадськості. Крім того, на кошти дрібних службовців була організована і друга бібліотека, яку називали «бібліотекою приказчиків».

3. «Чернушевич» — так з любов'ю називала тоді учнівська молодь великого російського революціонера-демократа — Миколу Гавриловича Чернишевського.

4. Мова йде про 75-річчя Є. В. Тарле, яке відзначалось у листопаді 1950 року.

5. «Вали» — так звать у Херсоні рештки напівзруйнованих фортифікаційних споруд Херсонської фортеці XVIII ст., вали, рови і кам'яні споруди якої досить добре зберегались ще в 80—90-х рр. XIX століття.

6. Сестри Газедінови — піонерки жіночої освіти у Херсоні. В 1864 р. відкрили першу жіночу гімназію в місті і багато років керували викладанням у цьому закладі.

7. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 листопада 1950 р. за заслуги в галузі науки і в зв'язку з 75-річчям з дня народження і 50-річчям наукової, педагогічної і громадської діяльності Є. В. Тарле був нагороджений орденом Леніна.

8. Євгеній Вікторович Тарле. Матеріали к библиографии ученых СССР. Серия истории, вып. 3. Академия наук СССР, М.—Л., 1949.

¹ Складені Е. Ю. Писаренком (ред.).

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Б. С. ВАТУЛЯ

ПУБЛІКАЦІ ДОКУМЕНТІВ З ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ І ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНІ

Радянські археографи розгорнули велику роботу щодо видання історичних документів з актуальних питань історії. Особливу увагу звернено на введення у науковий обіг документів, які висвітлюють становище в країні напередодні Жовтневої революції, розвиток революційних подій і встановлення Радянської влади в нашій країні.

В цій статті подаємо короткий огляд документів про перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади на Україні.

Активна творча робота радянських археографів, безперечно, допомагає дальшому розвитку марксистсько-ленінської історичної науки.

Основні документи про перемогу Жовтневої революції — це документи Петроградського військово-революційного комітету, що був легальним штабом збройного повстання у Петрограді, та матеріали, опубліковані у збірнику «Документи Великої пролетарської революції» (т. I. М., 1938, Секретариат главной редакции «Истории гражданской войны»).

Дуже важливими є матеріали про боротьбу за перемогу Жовтня і встановлення Радянської влади на Україні, що друкувалися в 1917 р. в центральному органі Комуністичної партії — газеті «Правда» (див. перевидання «Правды» за 1917 р., вип. I—VII, 1927—1933, Комиссия по изучению истории РКП(б) и Октябрьской революции).

Для вивчення підготовки і перемоги Жовтневої революції в окремих губерніях, містах і селах України великий інтерес становлять видання документів, статей і спогадів Українського центрального іспарту, губернських іспартів, Центрального архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР та інших науково-дослідних установ. В центральному періодичному журналі Українського іспарту «Летопись революции» (1922—1933, з 1928 р.—«Літопис революції») опубліковано багато статей, спогадів, документів та інших матеріалів з історії Жовтневої революції, іноземної інтервенції і грома-

дянської війни на Україні. Так, історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні повністю присвячені журнали «Летопись революции» № 1, 1922 р.; № 5, 1927 р.; № 4, 6, 1928 р.; № 5—6, 1929 р.; № 6, 1930 р.

В лютому 1922 р. ЦК КП(б)У поставив завдання про створення губернських бюро іспарту. В цьому ж році при губкомах КП(б)У були організовані місцеві іспарти («Комісії для вивчення історії КП(б)У і Жовтневої революції»). Були відкриті Катеринославський, Київський, Харківський, Одеський, Миколаївський, Волинський, Чернігівський і Подільський губернські іспарти. Вони займалися збиранням, зберіганням, обробкою і вивченням документів з історії Комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні. Значну роботу провели губернські іспарти по виданню спогадів, статей і документів з історії Жовтневої революції і встановлення Радянської влади на Україні. Зокрема, до 10-річчя Жовтневої революції Одеська окружна Жовтнева комісія і іспарт окружного комітету КП(б)У випустили збірник «1917—1927. Октябрь на Одещине» (1927). Харківська окружна комісія по проведенню ювілею 10-річчя Жовтневої революції і іспарт окружного комітету КП(б)У підготували збірник «1917 год в Харькове». В цих збірниках спогадів і статей висвітлюються події Лютневої і Жовтневої революцій, подано аналіз боротьби за встановлення і зміцнення Радянської влади на Одещині і Харківщині, розповідається про діяльність більшовицьких організацій і професійних спілок в період Жовтневої революції. Автори спогадів відтворюють яскраву картину діяльності Комуністичної партії, яка була організуючою і керівною силою в підготовці і проведенні Жовтневої революції і встановленні Радянської влади на Україні.

Київський іспарт підготував збірник «1917 год на Киевщине» (К., 1928, 580 стор.), який складається з хроніки подій і документів, а також збірники «Киевский «Арсенал» в пролетарской револю-

ции», «Из истории Октябрьской революции в Киеве». Миколаївський іспарт видав збірник «Жовтень на Миколаївщині» (1927, 62 стор.), а також були видані книжки: «Жовтень на Вінничині» (1927, 65 стор.), «Борьба за Октябрь на Артемовщине» (1929, 392 стор.), «Борьба за Советы на Екатеринославщине» (1927, 91 стор.), «Десять лет борьбы и социалистического строительства на Изюмщине 1917—1927» (1927, 73 стор.) та ін.

Проте необхідно підкреслити, що багато статей, розміщених в журналах «Літопис революції», та збірники мають серйозні методологічні помилки, а ряд спогадів хибують на суб'єктивне сприйняття дійсності, в них є багато фактичних неточностей, а тому вони вимагають критичного ставлення до них.

Документи про формування і діяльність Червоної Гвардії на Україні, створеної в період підготовки Жовтня, опубліковані у збірнику «Червона Гвардія на Україні» (К., 1939, 232 стор.), який підготував Інститут історії Академії наук УРСР.

Збірник складається з передмови, двох розділів і додатка. У передмові до збірника висвітлюється керівна роль Комуністичної партії в організації і формуванні загонів Червоної Гвардії. На Україні загони Червоної Гвардії формувалися з бойових робітничих дружин і робітничої міліції. Вони боролися проти корніловщини, були бойовою силою в боротьбі проти військ Гимчасового уряду і Центральної ради. На початку 1918 р. Червона Гвардія виступила проти німецько-кайзерівських полчищ. Пізніше значна кількість цих загонів влилася в Червону Армію. Слід зазначити, що не мало документів про бойову діяльність Червоної Гвардії на Україні загинуло в роки громадянської війни та іноземної інтервенції.

У першому розділі збірника розміщено документи про формування загонів Червоної Гвардії на Україні; статuti Червоної Гвардії Петрограда, Києва, Одеси, Полтави, Катеринослава, Миколаєва, Умані, Харкова і міст Донбасу; про організацію бойового комітету і бойової дружини в Дружківці, про формування червоногвардійського полку в Микитівці і партизанського загону на Полтавщині. Тут же подаються матеріали з історії Червоної Гвардії на Україні з більшовицьких газет «Правда», «Пролетарий» та інших (док. 1—61).

Документи другого розділу висвітлюють діяльність Червоної Гвардії і формування частин Червоної Армії. Тут опубліковано: звернення Верховного Командування про організацію революційної народної армії, статuti сільських загонів Червоної Гвардії, матеріали про організацію бойової дружини в Харкові та інші документи (док. № 62—88). В цьому ж розділі подаються декрети Раднаркому про асигнування 20 млн. крб. на організацію Червоної Армії (док. № 89), про формування частин Червоної Армії (док. № 92), про створення

Всеросійської Колегії по організації Червоної Армії (док. № 93) й інші документи. В додатку до збірника опубліковано документи про формування загонів Першого пролетарського полку для захисту Харківського паровозобудівного заводу (док. № 1—23).

Цікаві матеріали зібрано в невеликому збірнику «Из истории Одесской Червоний Гвардії», виданому в 1932 р. іспартвідділом Одеського обкому КП(б)У.

Документи про більшовизацію широких солдатських мас в період Жовтневої революції на Україні опубліковані в журналі «Архів Радянської України», № 7—8, 1933 р.

Великий збірник документів і матеріалів «Підготовка Великої Октябрьської революції на Україні (февраль—октябрь 1917 г.», К., 1956, 940 стор.) підготовлено до друку Центральним державним архівом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР та Харківським державним університетом ім. О. М. Горького. Збірник складається з передмови і чотирьох розділів.

В першому розділі збірника опубліковано рішення Комуністичної партії і ленинські праці, які давали аналіз революційних подій у країні, зокрема на Україні, і націлювали революційний рух робітників, селян і солдатів по правильному шляху боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну.

В другому розділі розміщено документи за березень—квітень 1917 р. про створення професійних спілок у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі і містах Донбасу, про ставлення робітників до імперіалістичної війни, про Ради робітничих і солдатських депутатів, про створення більшовицьких комітетів РСДРП в містах України. В цьому ж розділі опубліковано резолюції зборів робітників і солдатів з привітаннями більшовицьким газетам і вождю всесвітнього пролетаріату В. І. Леніну (док. № 74, 104, 114, 139, 188 та ін.). Документи висвітлюють боротьбу трудящих мас України за свої політичні і економічні права, проти угодовської політики меншовицько-есерівського керівництва Рад (док. № 36, 37, 51, 52, 56, 65, 68, 83, 86, 92, 162 та ін.). Тут розміщено також дуже важливі документи, що характеризують організаторську, агітаційну і пропагандистську діяльність більшовицьких організацій України, їх боротьбу за здійснення Квітневих тез В. І. Леніна.

У третьому розділі збірника розміщено документи, що висвітлюють революційний рух на Україні в травні—серпні 1917 р.: червневі і липневі страйки, боротьбу проти контрреволюційного заклоту Корнілова (док. № 245, 330, 449, 503), про боротьбу більшовицьких організацій на фабриках, заводах, в Радах, профспілках, армії і серед селян (док. № 197, 198, 199, 201, 217, 301 та ін.). Тут же є документи про боротьбу за встановлення робітничого конт-

ролю над виробництвом, про вибори більшовиків у міські думи, утворення бойових дружин і фондів допомоги страйкуючим робітникам, створення заводських і цехових робітничих комітетів. Цікава інструкція Червоної Гвардії, затверджена Виконкомом Ради робітничих депутатів м. Одеси (док. № 554). Документи свідчать про селянський рух у Полтавській, Чернігівській, Херсонській, Подільській і Волинській губерніях. В цьому ж розділі вміщені також резолюції мітингів робітників і солдатів Києва, Катеринослава, Одеси та інших міст України з привітаннями В. І. Леніну, газеті «Правда» і місцевим більшовицьким газетам (док. № 200, 430, 495 та ін.).

Документи, вміщені у четвертому розділі збірника, показують боротьбу робітничого класу і біднішого селянства України у вересні—жовтні 1917 р. проти порядків, встановлених Тимчасовим урядом. Документи висвітлюють боротьбу робітників під керівництвом більшовиків проти саботажу капіталістів і масових локаутів, за встановлення робітничого контролю над виробництвом (док. № 682, 730, 813 та ін.).

Про масовий селянський рух, захоплення поміщицької, монастирської і церковної землі, велику роль в цьому рухові солдатських комітетів свідчать багато документів (док. № 846, 865, 872 та ін.).

Восени 1917 р. боротьба трудящих мас України наближалася до збройного повстання. Почалася більшовизація Рад на Україні (Одеса, Київ, Чернігів, Маріуполь, Луганськ, Кременчук та ін.): робітники, селяни, солдати вимагали перевиборів Рад і переходу влади до більшовиків (док. № 639, 646, 647, 678, 705, 735, 740, 796, 860 та ін.). Значний інтерес становлять документи, в яких показана діяльність більшовицьких організацій України в справі організації загонів Червоної Гвардії (док. № 661, 666, 727, 785, 794 та ін.). Численні резолюції робітників, селян і солдатів свідчать про готовність трудящих України усіма засобами підтримати робітників Росії у боротьбі за владу Рад (док. 178, 241 і ін.).

В 1947 р. Архівним управлінням Української РСР виданий невеликий збірник документів «Перемога Радянської влади на Україні (жовтень 1917—січень 1918)». Збірник складається із вступу і 7 розділів. Це популярний збірник, що складається переважно з матеріалів, вміщених у періодичній пресі.

Більш повно висвітлено історію Жовтневої революції на Україні в збірнику документів «Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине», який видали у 1951 р. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР та Харківський державний університет ім. О. М. Горького.

Збірник складається з п'яти розділів. В першому розділі подаються статті В. І. Леніна і Й. В. Сталіна, а також перші

декрети Радянської влади. В другому розділі опубліковано 120 документів про збройну боротьбу робітників, селян і солдатів в Жовтневі дні 1917 р. проти військ контрреволюційних українських буржуазних націоналістів, Тимчасового уряду і есерівсько-меншовицьких Рад, за встановлення Радянської влади у Києві, Харкові, Донбасі, Одесі, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Єлисаветграді, Кременчуці, на Поділлі та Волині.

В збірнику приведені тексти привітань II Всеросійському з'їздові Рад, документи про боротьбу з контрреволюційними силами Каледіна, резолюції мітингів з привітанням Раднаркому, В. І. Леніну в зв'язку з переходом влади до Рад (док. № 25, 43, 51, 64, 66, 70, 79, 82, 84, 86, 95, 115, 118, 119, 140, 194 та ін.).

Про селянський рух в ці дні на Україні свідчить низка документів (док. № 36, 48, 120, 125, 126, 127, 129, 130, 131).

В третьому і четвертому розділах опубліковані документи і матеріали про боротьбу проти Центральної ради і Каледіна. В цих документах розкриваються контрреволюційні дії Каледіна і Центральної ради. З них наочно видно, з яким ентузіазмом робітники, селяни і солдати визнавали тільки Радянську владу єдино народною владою (док. № 140, 141, 143, 154, 158, 167, 177, 179, 180, 182, 183, 194, 199, 201, 204, 217, 218, 224, 227, 228, 230, 234 та ін.). В документах розповідається про створення в містах України Рад (док. № 245, 246, 248, 250, 254, 265, 267, 268, 269, 270, 271, 272, 275, 278, 280, 281, 282, 290, 291 та ін.), про формування збройних загонів Червоної Гвардії (док. № 145, 156, 206, 249, 251, 268, 274, 300).

В п'ятому розділі зібрані документи про підготовчу роботу по скликанню Першого з'їзду Рад. Його роботу і рішення (док. № 315—390). Приведено резолюції робітничих, селянських і солдатських зборів і мітингів, на яких обговорювалися питання про норми представництва на з'їзд Рад, вибори делегатів, скликання Першого з'їзду Рад, а також документи про контрреволюційну діяльність Центральної ради. Привертає увагу док. № 347, в якому вміщено привітання Раднаркому РРФСР від 16 грудня 1917 р. з нагоди утворення Радянського уряду України; в док. № 350 повідомляється про Перший Всеукраїнський з'їзд Рад і перші декрети Центрального Виконавчого Комітету Рад України; в док. № 351 повідомляється про утворення першого Радянського уряду України — Народного Секретаріату. Збірник має науково-довідковий апарат (географічний, хронологічний та інші покажчики), який допомагає користуватися документами.

Збірник має недоліки структурного характеру. В ньому вміщено мало документів про історію Жовтневої революції в такому великому промисловому центрі, як Донбас. Легенди до документів не завжди вичерпні. Проте збірник дуже важливий для вв-

вчення історії Жовтневої революції на Україні.

В 1947 р. ЦДАЖР УРСР підготував збірник документів «Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции (февраль—декабрь 1917 г.)». Він складається з передмови, 7 розділів, хроніки важливих подій і покажчика джерел.

В першому розділі подаються роботи В. І. Леніна, в яких характеризується Лютнева буржуазно-демократична революція.

Документи другого розділу розповідають про лютнево-березневі революційні події в Харкові, в них показана діяльність Харківського Комітету РСДРП(б), наводяться матеріали про страйки робітників промислових підприємств міста.

Документи третього розділу висвітлюють боротьбу більшовиків Харкова за здійснення Квітневих тез В. І. Леніна, про їх велику роботу по вихованню політичної свідомості робітників. В цьому ж розділі є документи про організацію загонів Червоної Гвардії, утворення профспілок, роботу більшовиків серед селян, утворення Рад селянських депутатів та ін.

В четвертому розділі вміщені документи про VI з'їзд партії, про боротьбу робітників і солдатів за більшовизацію Рад, за встановлення робітничого контролю над виробництвом, про ставлення більшовиків до Московської наради контрреволюційної буржуазії, про озброєння робітників.

П'ятий і шостий розділи збірника розповідають про Жовтневі дні і перемогу соціалістичної революції в Харкові. Тут опублі-

ковано привітання робітників, селян і солдатів В. І. Леніну і Раднаркому, документи про організацію і боротьбу робітників і солдатів Харкова проти внутрішніх ворогів — Каледіна і Центральної ради, завоювання більшовиками Харкова більшості в Раді, утворення Харківського союзу робітничої молоді. Резолюції, протоколи і статті розповідають про перехід влади в руки Харківської Ради робітничих, селянських і солдатських депутатів і організацію Ревкому.

Особливий інтерес читача викликають документи сьомого розділу, в яких розповідається про підготовку, скликання і роботу Першого Всеукраїнського з'їзду Рад в Харкові і встановлення Радянської влади на Україні. В документах показана робота Першого Всеукраїнського з'їзду Рад і наводяться резолюції, прийняті на цьому з'їзді: про організацію Радянської влади на Україні, про визнання робітниками, солдатами і селянами Радянської влади єдиною законною владою на Україні.

З короткого огляду видно, що опубліковані збірники документів містять фактичний матеріал, дуже важливий для глибокого вивчення історії підготовки і перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні.

Відзначаючи 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, історики готують нові публікації документів, які ще повніше висвітлюють історію Жовтневої революції на Україні.

О. Д. ВОЙНА

ПРО ДЕЯКІ СУЧАСНІ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В БУРЖУАЗНІЙ ІСТОРИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Радянський народ, керуючись найважливішими положеннями XX з'їзду КПРС про мирне співіснування різних систем, форми переходу різних країн до соціалізму та про можливість відвернення воєн в сучасну епоху, настійно бореться за всебічне розширення співробітництва між усіма народами, за мирне врегулювання всіх спірних питань.

Мирне співіснування та співробітництво різних систем, однак, не може означати будь-якого примирення протилежних ідеологій — прогресивної, соціалістичної, з одного боку, та реакційної, капіталістичної, з другого. Навпаки, радянські історики повинні неупинно вести боротьбу проти різних реакційних теорій та концепцій, проти прикрашування буржуазними вченими невиліковних язв та пороків відживаючого свій вік імперіалізму, про-

ти наклепів на країни соціалістичного табору.

Останнім часом в капіталістичних країнах все більш з'являється видань, які претендують на наукове висвітлення ряду проблем історії України.

В США, Англії, Франції, Канаді, Західній Німеччині та інших країнах для цієї мети навіть створені відповідні «наукові» установи та організації, які офіційно створюють своєю метою вивчення соціалістичних країн, зокрема, їх історії.

В цьому зв'язку слід згадати про діяльність різного роду установ, які займаються окремими радянськими республіками, в тому числі й Українською РСР. Так, наприклад, у США поряд з досліджувальним центром при державному департаменті («Дослідницька програма по СРСР») існують: російський інститут при Колумбій-

ському університеті, відділення слов'янознавства в ряді інших університетів, так звана Українська академія мистецтва та наук, різні наукові товариства. Подібне становище існує і в Канаді, Англії, Західній Німеччині, у Франції.

Вказані установи фінансуються як урядовими органами, так і приватними компаніями, особливо спеціальними фондами таких мільярдерів, як Карнегі, Рокфеллер, Форд та ін. Для цієї ж мети використовується і так званий «східноєвропейський фонд», з якого черпаються гроші для ведення «холодної війни» та диверсійно-підривної діяльності в країнах соціалізму. За завданням імперіалістів на згадані гроші пишуться відповідні «науково-дослідні» праці. Деякі з них опубліковуються у вигляді монографій, брошур, а також статей у періодичній пресі. За кількістю назв це досить численна «література». Однак тиражі цих «творів» дуже мізерні за браком читачів.

Трудові кола української еміграції скептично ставляться до цієї писанини. Вони добре знають, що у згаданих установах окопалися, головним чином, найбільш реакційні «вчені і діячі», а також зрадники, які втікли в різний час з країн соціалістичного табору. Серед них також є українські буржуазні націоналісти, які раніше знаходилися на службі австро-угорських та німецьких імперіалістів, а тепер — у утриманні англо-саксонських хазяїв. Згадані установи та особи силкуються «теоретично» обгрунтувати агресивні плани міжнародного імперіалізму на чолі з США щодо волелюбних народів, у тому числі й щодо українського народу.

З цією метою використовуються всі можливі засоби, особлива увага звернена на перекручення історичного минулого та сучасного українського народу.

З'являються «праці» з історії різних періодів України, історії українського мистецтва та літератури. Вороги українського народу розраховують на те, що фактами минулого легше оперувати й підтасовувати їх. Цим самим своєю писаниною і екскурсами в минуле вони намагаються дезінформувати громадськість капіталістичних країн, очорнити шлях, пройдений українським народом за роки Радянської влади. Це яскраво проявилось в характері та кількості різних видань про Україну за післявоєнні роки.

Одночасно з перевиданням «творів» українських націоналістів Грушевського, Донцова, Дорошенка та інших опубліковані такі книги, як А. Марголін, «З політичного щоденника, Росія, Україна та Америка, 1905—1945 рр.»¹; К. Меннінг. «Нариси з історії України», «Україна ХХ сто-

ліття», «Україна під Советами»¹; В. Коларж, «Росія та її колонії»²; Д. Решетар, «Українська революція 1917—1920 рр.»³; І. Майстренко, «Боротьбізм»⁴; Д. Армстронг, «Український націоналізм 1939—1945 рр.»⁵; П. Галлет, «Україна — занедбаний союзник»⁶; Г. Прокопчук, «Митрополит»⁷ (біографія А. Шептицького); Р. Ільницький, «Німеччина та Україна»⁸; Л. Шанковський «Нацистська окупація України»⁹ та ін. Всі ці «твори» писалися різними особами, друкувалися в різних країнах, але всі вони мають спільні риси — зневага до життєвих інтересів українського народу, підтасовка фактів з метою перекрутити справжній хід історії.

В історичних концепціях згаданих буржуазних дослідників немає нічого оригінального. Вони заявлені і, як правило, запозичені з арсеналу української буржуазно-націоналістичної історіографії. Це змушені визнати і самі автори деяких книг. Так, Дж. Решетар прямо вказує у передмові до своєї згадуваної вище книги, що в основу її покладені «праці» та концепції українських буржуазних націоналістів.

Прагнучи якось пояснити появу значної кількості «праць» з історії України, які належать також перу іноземних авторів, один з американських журналістів у рецензії на книгу К. Меннінга «Нариси з історії України» відзначав, що вона підходить для американського читача більше, ніж переклади творів з історії України, які написані українськими буржуазними істориками¹⁰.

Найбільшу активність щодо «висвітлен-

¹ С. I. A. M a n n i n g, The Story of the Ukraine, N. Y., 1947; С. I. A. M a n n i n g, Twentieth Century Ukraine, N. Y., 1952; С. I. A. M a n n i n g, Ukraine under the Soviets, N. Y., 1953.

² W. K o l a r z, Russia and Her Colonies, N. Y., 1952.

³ J. S. R e s h e t a r, The Ukrainian Revolution, 1917—1920. A Study in Nationalism, Princeton, 1952.

⁴ I. M a j s t r e n k o, Borotbist, N. Y., 1954.

⁵ J. A r m s t r o n g, Ukrainian Nationalism 1939—1945, N. Y., 1955.

⁶ P. H. H a l l e t t, Ukraine — a Neglected Ally, National Catholic Newspaper, Donvor, Colo., December 4, 1955.

⁷ G. P r o k o p t s c h u k (a Biography of the great Church Leader and Apostle of the Union of Churches, Andreas Count Sheptytsky), Munich, 1955.

⁸ R. I l n y t z k y j, Deutschland und die Ukraine (1934—1945), Muenchen, 1955.

⁹ L. S h a n k o v s k y, Nazi Occupation of Ukraine, журн. «The Ukrainian Review», v. 2, N. 2, London, June 1955.

¹⁰ Журн. «American Slavic and East European Review», т. VI, № 18—19, 1947, стор. 184.

¹ A. E. M a r g o l i n, From a Political Diary, Russia, the Ukraine and America, 1905—1945, N. Y., 1945.

ня» проблем історії України проявляє професор Колумбійського університету згаданий Кларенс Меннінг. За останні роки вимов би з конвейера з'явилися кілька його книг. Вони мають різні обкладинки, різні назви, але суть їх одна. На них лежить відбиток ремісництва, прагнення зробити бізнес. Навіть українські буржуазні націоналісти змушені були відмітити, що «Нариси з історії України» професора К. Меннінга «не є строго науковою працею»¹.

Однак, незважаючи на явну наукову неспроможність К. Меннінга, американська реакція дуже часто звертається до його послуг. За короткий строк він не лише випустив три книжки з історії України, а й написав ряд статей та рецензій на різні теми, які були опубліковані в журналах і газетах, що видаються в США та Західній Європі.

К. Меннінг є буржуазним вченим, який обрав антирадянські наклепи своєю спеціальністю. Про псевдонауковий, фальсифікаторський характер книжки Меннінга «Україна ХХ століття» говорив у своєму виступі на ХХ з'їзді КПРС Перший секретар ЦК КП України тов. О. І. Кириченко.

Чого варті, наприклад, твердження Меннінга про те, що промисловість України піби лише в 1951 р. досягла в своєму розвитку дореволюційного рівня; що вона нічого істотного взагалі не виробляє, а виготовляє лише напівфабрикати; що, мовляв, Дніпрогес для України не приносить ніякої користі і є лише пропагандистським символом, тому що всю електроенергію забирає Москва?!

Широко розрекламована реакційною пресою Америки та Західної Європи і книжка Меннінга «Україна під Советами»². В цій книжці, всупереч фактам, автор з якоюсь тупою злістю та ненавистю нападає на все, що є святынею українського народу. Він намагається довести, що, мовляв, український народ ніколи не поділяв і не підтримував соціалістичні ідеї та радянського ладу, який йому ніби нав'язано російськими комуністами, що він, мовляв, з надією дивиться на Захід, чекаючи свого визволення.

У вступній частині книги автор змушений визнати, що основною метою його праці є не аналіз славного історичного шляху українського народу, пройденого під прапором Радянської влади, а вивчення українського націоналізму, в якому ніби проявляються зусилля українського народу захистити себе від впливу Радянської Росії (стор. 7). Прагнучи перекопати читачів в тому, що його книжка має важливе значення, К. Меннінг твердить, що вона написана на основі «детальних огля-

дів України, підготовлених групою українських професорів з числа переміщених осіб» (стор. 9).

Інакше кажучи, цей американський псевдоучений змушений визнати, що замість ретельного вивчення та аналізу фактів, взятих з вірогідних архівів, документів, об'єктивних досліджень та преси, як це роблять ті, хто прагне пізнати істину, він сфабрикував свою нову «працю» по брехливим матеріалам відщепенців українського народу, що служили раніше гітлерівцям втекли разом з ними і стали під прапор американської «демократії».

Використовуючи брехливу та продажну «інформацію» українських буржуазних націоналістів, автор намагається «науково» заперечити існуючу багатовікову дружбу між українським та російським народами, прагне довести, що ідеї пролетарської революції і соціалізму, мовляв, чужі українському народові. І автор, і його інформатори, засліпліні класовою ненавистю, неспроможні об'єктивно оцінити і зрозуміти все те, що відбувалося в минулому і відбувається зараз на Україні, силкуються знецінити все те, що зміцнювало могутність Української РСР та інших братніх республік, а значить і всього Радянського Союзу.

Український народ пишається тим, що він разом з російським народом під керівництвом робітничого класу і на чолі з Комуністичною партією став на шлях соціалістичного розвитку, по якому зараз йдуть багато народів Європи і Азії та по якому зрештою піде все людство. Трудящі України щиро вдячні всім братнім народам Радянського Союзу, які неодноразово подавали їм безкорисливу допомогу в боротьбі з іноземними загарбниками та їх прислужниками — буржуазними націоналістами, в боротьбі за побудову соціалізму, за возз'єднання усіх земель в одній державі. Український народ ніколи не забуде спільної героїчної боротьби всіх радянських республік в роки громадянської війни та іноземної інтервенції, в роки Великої Вітчизняної війни, не забуде їх неоціненну братерську допомогу в післявоєнні роки у відбудові зруйнованого господарства. На Україні ні в кого немає сумніву в тому, що без цієї спільної боротьби та братерської допомоги Україна не змогла б знову стати вільною і так швидко відбудувати своє народне господарство. Історичний досвід на прикладі України з усією переконливістю показав переваги соціалістичного ладу, який розкріпостив народи та підняв їх до ролі активних і свідомих творців своєї історії.

Але усього цього, безперечно, Меннінг не хоче бачити. Всупереч очевидним фактам він намагається перекопати характер дружніх братерських відносин між соціалістичними націями СРСР. Перекручуючи та фальсифікуючи всі заходи Комуністич-

¹ Газ. «Свобода», 1956, № 206.

² Cl. A Manning, *Ukraine under the Soviets*, N. Y., 1953.

ної партії та Радянського уряду в справі зміцнення органів влади, здійснення планів індустріалізації країни та колективізації сільського господарства, які обумовили перемогу над німецько-фашистськими загарбниками, автор, всупереч логіці, всляко вихваляє українських буржуазних націоналістів, які весь час шкодили справі соціалістичного будівництва на Україні, співробітничали з гітлерівськими загарбниками та разом з ними втекли на Захід. Цих зрадників він насмілюється називати дійсними виразниками інтересів українського народу та «докоряє» їм лише за те, що вони не змогли подолати існуючих між ними розбіжностей.

Особливих зусиль Меннінг докладає, щоб грубо перекурити та фальсифікувати економічний розвиток України після другої світової війни, договориється до того, що начебто в цей період продовжувався дальший процес «закабалення України Москвою», що «українці сьогодні — раби Москви у власній країні» (стор. 217). Автор настирливо закликає своїх хазяїв вивчати «досвід» українських націоналістів з метою розробки нових методів боротьби проти зростаючого авторитету та впливу Радянського Союзу в усьому світі. Він дуже стурбований тим, що радянська миролюбна політика відроджує надії в багатьох країнах Заходу «на можливість покращення відносин з СРСР» (стор. 216). Будь-якими засобами він намагається довести неминучість нової війни з Радянським Союзом ніби для «врятування та визволення пригноблених ним народів».

«Працям» Меннінга довелося приділити більше уваги у зв'язку з тим, що в них найбільш відверто висловлюються погляди, яких дотримуються інші буржуазні історики.

Одночасно слід дещо сказати і про окремі характерні риси інших «творів» сучасної буржуазної історіографії, які присвячені історії Української РСР.

В сучасній буржуазній історіографії багато уваги приділяється висвітленню Лютневої і Жовтневої революцій, перших років існування Української Радянської соціалістичної держави. Так, наприклад, передова стаття одного із журналів, озглавлена «Незавершена революція»¹, доводить, що Лютнева революція 1917 р. в Росії та на Україні повинна бути завершена за допомогою західних держав на чолі з США. За думкою автора, Лютнева революція відбулася «майже несподівано», її переможний кінець вирішив не народ. Автор статті вказує, що всі народи Росії, в тому числі російський, не завершили Лютневої революції лише з вини комуністів. Жовтнева революція іменується автором статті як контрреволюція, оскільки вона ліквідувала систему так званого

вільного капіталізму. Для завершення перерваної буржуазної революції автор рекомендує добитися розділу Радянського Союзу (стор. 13).

У статті вихваляються контрреволюційні дії Центральної ради та її боротьба проти Жовтневої революції, доводяться її заслуги, які, мовляв, полягають у тому, що Україна «першою вступила на шлях війни з комуністичною Росією» і що вона (в особі українських націоналістів) веде її до цього часу.

Автор статті, вихваляючи «динамізм» давно неіснуючого в СРСР реакційного націоналізму, висловлює надію на те, що він зможе сприяти «розпаду» СРСР, якщо західним світом, передусім Сполученими Штатами, будуть зроблені відповідні висновки з Лютневої революції, а націоналістам буде подана відповідна допомога.

Існує деяка різниця у підході сучасної американської буржуазної історіографії до деяких питань історичного розвитку України у згаданий період. Спільним для буржуазної історіографії останніх років є визнання провалу інтервенціоністської політики світового імперіалізму щодо Радянської країни. Деякими авторами це пояснюється тим, що сталося це через те, що Сполучені Штати в агресії проти Радянських Республік у минулому брали «незначну участь». Цим самим робиться спроба закликати правлячі кола США активізувати зараз підривною діяльністю проти народів Радянського Союзу і зокрема України.

Найбільш яскраво це видно із статей, які друкуються в журналі «The Ukrainian Quarterly». На сторінках цього органу з'являються матеріали, не лише сповнені злості до всього радянського, а й такі, в яких «обвинувачуються» колишні та сучасні керівники американської зовнішньої політики за недостатню підтримку українських буржуазних націоналістів.

Меннінг та його однодумці обвинувачують деяких американських авторів у недооцінці «сили» Центральної ради в 1917 р. Не уникнув критики і Джордж Ф. Кеннан, який за останній час висунувся в перші лави не лише теоретиків, а й істориків американської зовнішньої політики, особливо американо-радянських відносин. Політичне кредо Дж. Кеннана — відоме. Однак у деяких своїх працях, зокрема в статті «документи Сіссона», він намагається висловити критичну думку щодо найбільш грубих фальсифікацій радянсько-американських взаємовідносин.

Недосить подобається К. Меннінгу й остання праця Дж. Кеннана «Росія виходить з війни». В рецензії на цю книгу він вважає, що автор недооцінив сили Центральної ради, що в підході до цього питання йому «невистачало його звичайної ретельності».

Меннінг робить далі багатозначний висновок, про політику США тоді і тепер.

¹ Журн. «The Ukrainian Quarterly», № 1, March 1957.

На його думку, в держдепартаменті до цього часу недооцінюють значення антирадянської інтервенціоністської політики щодо України. «Ключ до становища тепер, як і в 1917 р., знаходиться на Україні»¹. Тобто тепер, як і тоді, українські націоналісти повинні за допомогою імперіалістів захопити владу на Україні і боротися разом з іншими проти «Москви».

Значне місце історії України приділяється в загальних працях про Радянський Союз. Так, наприклад, у книзі «Росія та її колонії»², що належить перу В. Коларжа — співробітника Бі-Бі-Сі та співавтора антирадянської програми «Комунізм на практиці», головна увага звертається на такі питання, як здійснення національної політики на Україні, економічний та культурний розвиток Української РСР в системі Радянської держави та ін. При цьому головна мета автора полягає в тому, щоб довести, ніби Україна, як і інші радянські республіки, є колонією Росії.

Національну політику Комуністичної партії та Радянського уряду Коларж оголошує «колоніальною». Роблячи цей висновок всупереч відомим усьому світові фактам, що свідчать про величезні успіхи в розвитку дійсно рівноправних радянських республік, в тому числі й Радянської України, Коларж намагається послабити, звести нанівець значення цих фактів.

Коларж вважає себе знавцем колоніальної проблеми і не може не знати, що жодна колоніальна держава, в тому числі й Англія, ніколи не проявляла справжньої турботи про економічний та культурний розвиток своїх колоній.

Що ж торкається України, яка в минулому перебувала в напівколоніальному становищі, то її розквіт за роки Радянської влади — незаперечне свідчення історичних перемог ленінської національної політики і великих переваг соціалістичної системи над капіталістичною.

Характеризуючи сучасне і минуле Радянської України, Коларж зовсім ігнорує такі важливі фактори, як справжнє рівноправність націй в СРСР, розквіт національної культури та торжество ідеології дружби всіх радянських народів.

Коларж в своїй книзі пише, що українців не можна вважати «нацією, рівною по характеру французам, італійцям, іспанцям...» (стор. 125).

І це говориться про український народ, який вніс великий вклад у світову цивілізацію і героїчно відстоював її разом з усіма народами під час війни проти фашистів, який створив свою власну державу, політичні, економічні та культурні успіхи якої багато в чому перевищують те, чим характеризується стан навіть таких

капіталістичних країн Європи, як Англія, Франція, Італія та ін.

Наведене вище погано замасковане твердження Коларжа про неповноцінність українського народу як нації досить показове. Взявшись за викриття «радянського колоніалізму», Коларж виявив тим самим своє обличчя ідеолога імперіалістичної реакції, шовінізму та расизму.

Нічого спільного з наукою не має і стаття якогось Дмитра Андрієва «Радянська колоніальна імперія»¹. В цій статті, повній нападок на дружбу соціалістичних націй, автор твердить, що під час невдалої вилазки внутрішньої та зовнішньої контрреволюції в Угорщині восени 1956 р. на Закарпатті нібито почала свої дії так звана українська повстанська армія, створена українськими націоналістами в роки другої світової війни. Видаючи бажане за дійсне, він «доводить» неминучість розпаду Радянського Союзу.

Але скільки вже разів бралися вороги «доводити» неминучість падіння Радянської влади! Автор базікає про можливість створення так званої «вільної об'єднаної Європи», в яку, на його думку, мають входити Україна, Білорусія та Прибалтійські республіки. На закінчення автор пише, що «розділ Радянської імперії на складові частини є історичною необхідністю та категоричним імперативом нашого часу». Щоб зробити такі висновки, не потрібно бути ні істориком, ні політиком. Потрібно тільки ігнорувати історичний досвід і факти, не рахуватися з дійсністю та набратися сміливості говорити «імперативним» тоном. Правда, від цього нічого не зміниться, але такі заяви аж ніяк не сприяють зростанню взаєморозуміння між народами.

Як відомо, український народ разом з усіма народами Радянського Союзу з перших днів другої світової війни активно піднявся на боротьбу проти фашистських загарбників. Проте цей загальновідомий факт зараз намагаються «спростувати» німецькі генерали та деякі буржуазні «вчені». Так, наприклад, автор книги «Історія другої світової війни» К. Тіппельскірх зводить наклеп на український народ, заявляючи, що населення України «спочатку було позитивно настроєно щодо німців»² і що начебто лише «нерозсудлива німецька політика» призвела до виникнення та розвитку партизанської боротьби проти окупантів.

Це ж саме говорять й інші «дослідники». В першому номері журналу «Ukrainian Quarterly» за 1955 р. опубліковано статтю якогось Ганса де Веерда «Еріх Кох та Україна». В ній автор намагається «довести», що крах німецько-

¹ Журн. «The Ukrainian Quarterly» № 1, March 1957.

² К. Тіппельскірх, Історія другої світової війни, М., 1956.

¹ Газ. «Svoboda», 1956, № 203.

² W. Kolarz, Russia and her Colonies, N. Y., 1952.

фашистської окупації на Україні в роки Великої Вітчизняної війни був викликаний не героїчною боротьбою українського народу під керівництвом Комуністичної партії проти фашистських загарбників, не братньою допомогою усіх народів СРСР, а лише грубими помилками гітлерівського гауляйтера Коха, з приводу яких відкрито жалкують буржуазно-націоналістичні діячі.

«Ідеї» Ганса де Веерда розвиває далі якийсь Андрієвський в статті «Україна в німецьких планах другої світової війни», яка була надрукована в наступному номері того самого журналу. Він вважає фатальною помилкою Гітлера у війні проти народів Радянського Союзу те, що фюрер начебто відмовився від своїх планів розчленування Радянського Союзу, відриву від нього України та ін.

Вже згадувана книжка американського автора Джона Армстронга «Український націоналізм 1939—1945 рр.» написана на основі інформації, одержаної від українських націоналістів, що сховалися від справедливої кари українського народу в Сполучених Штатах та інших західних країнах.

Змушений визнати, що українські націоналісти вірно служили німецьким фашистам, автор пояснює банкрутство українських націоналістів в роки другої світової війни неправильною політикою німців. Говорить він і про якісь істотні розходження між Західною та Східною Україною, щоб тим самим принизити національну єдність українського народу та великий

історичний акт возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

Потік реакційної історичної літератури та статей на українську тематику свідчить про прагнення затоптати правду про минуле та сучасне України. Для цієї мети широко використовуються усі критичні висловлювання наших державних і партійних діячів, робітників і селян, а також навіть фейлетони про недоліки, які ще мають місце в різних галузях життя.

Тенденційність, антинауковість концепцій у висвітленні історії України, прагнення перекрутити історичний процес, використання джерел дуже сумнівного походження позбавляє цю літературу будь-якої наукової цінності.

Перекручуючи героїчне минуле та сучасне українського народу, реакційна буржуазна історіографія прагне посіяти ворожнечу між радянськими народами. Але завдяки активним діям прогресивних сил США, Англії, Франції, Канади та інших країн трудящі маси все більш розуміють ворожі наміри реакції. Зростаючі сили прогресу з глибокою повагою ставляться до Радянського Союзу, зокрема до Радянської України.

Постійна непримиренна боротьба проти ідеологічних зброєносців імперіалістичних агресорів, викриття псевдонаукової писанини дипломованих підлабузників монополістичного капіталу є однією з найважливіших ділянок боротьби істориків Радянської України проти міжнародної реакції.

РЕЦЕНЗІЇ

В. І. ЛЕНІН ПРО УКРАЇНУ

В. І. Ленін про Україну, Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Держполітвидав УРСР, К., 1957, 731 стор.

Радянські люди, трудящі усього світу виявляють величезний інтерес до життя і діяльності Володимира Ілліча Леніна — мудрого вождя й організатора Комуністичної партії, засновника і керівника першої в світі соціалістичної держави, найвеличнішого генія, чия титанічна праця справила могутній вплив на долю всього людства.

Величезний інтерес до життя і діяльності Леніна виявляють і трудящі України. Це й зрозуміло. Адже з його ім'ям нерозривно зв'язана історія України з кінця минулого сторіччя аж до наших днів. Бурхливий розвиток капіталізму і знищення відсталих форм господарства в місті і на селі, робітничий і селянський рух, революційна боротьба трудящих проти царизму і діяльність більшовицьких організацій, розв'язання національного питання і боротьба проти буржуазного націоналізму, повалення влади поміщиків і капіталістів та встановлення влади робітників і селян, боротьба проти іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції та перші успіхи у відбудові народного господарства — всі ці історичні події знайшли у працях Леніна своє вичерпне розв'язання, займали в його практичній діяльності виключно велике місце.

Идучи ленінським шляхом, осяяний його всеперемагаючим вченням, український народ під керівництвом Комуністичної партії домігся за роки Радянської влади визначних успіхів у розвитку своєї економіки й культури, возз'єднав усі свої землі в єдиній Українській Радянській державі і в єм'ї братніх народів вперше йде до свого світлого майбутнього — комунізму.

Трудящі Радянської України, як і всі радянські люди, вивчають безсмертні праці любимого вождя, його прекрасне життя, прагнучи ближче узнати дорогі риси цієї великої людини, яка так багато зробила для щастя українського народу і залишила такий незгладимий слід в його історії. Ось чому вони з величезним задоволенням зустріли вихід у світ збірника «В. І. Ленін про Україну».

Присвячене знаменним історичним датам — сорокаріччю Великої Жовтневої соціалістичної революції і сорокаріччю встановлення Радянської влади на Україні, це видання містить твори, статті, промови, листи, телеграми, записки В. І. Леніна, які повністю стосуються України або спеціально присвячені їй, а також уривки з тих ленінських творів, в яких міститься характеристика економічного, політичного і культурного становища трудящих України, відмічаються визначні факти їх визвольної боротьби проти царизму, капіталізму, за перемогу Великого Жовтня, за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні.

В порівнянні з аналогічними збірниками, які видавались у 1924 і 1936 роках, цей збірник вигідно відрізняється і своїм обсягом (в ньому понад 180 документів), і більш докладним довідковим апаратом. Проте і він не охоплює всієї ленінської літературної спадщини, всіх творів і документів Леніна, в яких згадується Україна, відмічаються ті чи інші факти і події з її історії. До збірника, наприклад, не включено ряд листів Леніна, адресованих керівним працівникам партійних організацій України за період до 1917 року. Ці листи, як зазначено в передмові, ввійдуть у збірник листування В. І. Леніна і Н. К. Крупської з партійними організаціями України, який підготує Інститут історії партії ЦК КП України.

Збірник допоможе нашим партійним і радянським кадрам, нашій інтелігенції і всім трудящим нашої республіки у вивченні безсмертного вчення Володимира Ілліча Леніна, його величезної ролі у визвольній боротьбі українського народу, у створенні, зміцненні і розвитку Радянської України.

Збірник відкривається найбільш ранньою з відомих нам праць Леніна «Нові господарські рухи в селянському житті», присвяченою марксистському аналізу економіки і

класової структури Росії кінця XIX сторіччя. Розглядаючи книгу В. Є. Постнікова «Південноросійське селянське господарство», в якій дається докладний і ґрунтовний опис селянського господарства в Таврійській, Херсонській та Катеринославській губерніях, Ленін в своїй праці дає характеристику становища українського села, досліджує процеси і форми розвитку капіталізму в сільському господарстві, розвінчує народницький міф про начебто недоторканість капіталізмом «общинного» селянства. На основі даних, наведених у книзі Постнікова, В. І. Ленін приходить до висновку, що капіталізм панує в сільському господарстві, а серед селянства міцно вкорінилися буржуазні економічні відносини. «Таким чином, — пише Ленін, — розгляд характеру господарства в усіх підрозділах нижчої групи приводить до того безсумнівного висновку, що хоч більшість селян і має невеликі посіви, проте переважним джерелом засобів до життя є у них продаж своєї робочої сили. Всі селяни цієї групи — більше наймані робітники, ніж господарі-землероби»¹.

Ідеї Леніна, сформульовані в названій праці, були висхідними для всієї дальшої боротьби російських марксистів проти народників, для остаточного ідейного розгрому народництва.

Питання про долю капіталізму в Росії, навколо якого точилася шалена боротьба між російськими марксистами, з одного боку, і ліберальними народниками та «легальними марксистами», з другого, було найважливішим питанням теорії та практики революційної боротьби того часу. Ця боротьба стосувалась майбутнього Росії, перспектив соціалістичної революції, її рушійних сил і умов перемоги. І головним у цій боротьбі були питання — мине чи не мине Росія капіталістичний шлях розвитку, яким шляхом прийде вона до соціалізму — через диктатуру пролетаріату чи через селянську общину, яку народники вважали базою та зародком соціалізму, і, звідси, який клас трудящих — пролетаріат чи селянство — покликаний здійснити корінну перебудову суспільства.

На це корінне питання Ленін відповів у своїй видатній праці «Розвиток капіталізму в Росії», значна частина якої, що торкається України, надрукована у збірнику. Цей твір, який містить неперевершений аналіз розвитку Росії після реформи 1861 року, завершує праці Леніна, спрямовані проти ліберального народництва і «легального марксизму», і є величезним вкладом у розвиток марксистської економічної теорії.

Виходячи з марксистського положення, що основою виникнення внутрішнього ринку в капіталістичному виробництві є процес розпаду дрібних землевласників на сільськогосподарських підприємств і робітників, Ленін показує цей процес на при-

кладі трьох повітів Таврійської губернії — Бердянському, Мелітопольському і Дніпровському. Статистичні дані, якими оперував Ленін, свідчили про кричущу нерівномірність у розподілі посівів: $\frac{2}{5}$ всього числа селянських дворів цих повітів, що становили близько $\frac{3}{10}$ населення, мали в своїх руках близько $\frac{1}{8}$ всіх посівів. Це — малосіюча, бідна група, яка не могла покрити своїх потреб доходом від свого землеробства. Середнє селянство, яке охоплювало теж близько $\frac{2}{5}$ всього числа дворів, покривало свої середні видатки доходом від землі. Нарешті, заможне селянство ($\frac{1}{5}$ дворів і $\frac{3}{10}$ населення) зосереджувало в своїх руках понад половину всіх посівів, причому розмір посіву на один двір ясно показував «комерційний», торговий характер землеробства цієї групи. З цих даних Ленін робить висновок, що «ми спостерігаємо тут саме той процес створення внутрішнього ринку, про який і говорить теорія капіталістичного виробництва: «внутрішній ринок» росте внаслідок перетворення в товар, з одного боку, продукту торгового, підприємницького землеробства; з другого боку — внаслідок перетворення в товар робочої сили, яку продає незаможне селянство» (стор. 69). Таким чином, Ленін довів, що розорення дрібних товаровиробників веде не до скорочення внутрішнього ринку для капіталізму, а, навпаки, до його розширення.

У своїй книзі Ленін дає марксистський аналіз стадій і форм еволюції капіталізму не тільки в сільському господарстві, а й у промисловості пореформеної Росії. Ці висновки Ленін робить, досліджуючи стан гірничої промисловості. Він пише, що південний район гірничої промисловості «являє собою в багатьох відношеннях діаметральну протилежність Уралові. Наскільки Урал старий і пануючі на Уралі порядки «освячені віками», настільки Південь молодий і перебуває в періоді формування. Чисто капіталістична промисловість, що виросла тут в останні десятиріччя, не знає ні традицій, ні становості, ні національності, ні замкнутості певного населення. До Південної Росії цілими масами переселялися і переселяються іноземні капіталісти, інженери й робітники, а в сучасну епоху гарячки (1898) туди перевозяться з Америки цілі заводи» (стор. 150—151). Наведені Леніним дані свідчили про зростання капіталізму в Росії вшир і вглиб, про його роль у підвищенні продуктивності суспільної праці, про його переваги перед феодализмом.

Разом з розвитком капіталізму йшов процес зростання робітничого класу, який під проводом революційної соціал-демократії піднімався на боротьбу проти царизму. Вміщені в збірнику матеріали показують не тільки величезну обізнаність Леніна із станом робітничого руху на Україні, а й його безпосереднє керівництво революційними виступами пролетаріату, його боротьбу проти всіх ворогів робітничого класу. В передмові до брошури «Травневі дні в

¹ «В. І. Ленін про Україну», стор. 44. Далі посилання на сторінки цього збірника подаються у тексті.

Харкові» Ленін, високо оцінюючи знамениту майовку 1900 р. в Харкові, разом з тим рішуче виступив проти шкідливої тези «економістів» про те, начебто пролетаріат ще не доріс до політичної боротьби. «Байка про те, ніби російські робітники не доросли ще до політичної боротьби, ніби їх головна справа — чисто-економічна боротьба, лише потроху й потихеньку доповнювана частковою політичною агітацією за окремі політичні реформи, а не за боротьбу проти всього політичного ладу Росії, — ця байка рішуче спростовується харківською майовською» (стор. 177).

Ленін роз'яснював робітникам їх місце і роль у політичній боротьбі, за свою свободу. Коли царський уряд прийняв рішення про віддачу у солдати 183 студентів Київського університету, Ленін звертається до робітників із закликом до солідарності з студентами, нагадуючи їм, що боротьба покладає на них великі обов'язки, що вони не зможуть визволити себе, не визволивши всього народу від деспотизму. Коли по країні прокотилась хвиля демонстрацій солідарності з студентами, Ленін знову звертається до робітників: «Коли тут і там починають спалахувати вогники народного заворушення і відкритої боротьби, — насамперед і найбільше потрібен сильний приплив свіжого повітря, щоб ці вогники могли розгорітись у широке полум'я!» (стор. 191).

З особливою силою звучали ленінські заклики до робітників в період першої російської революції, коли робітничий клас всієї Росії, в тому числі й України, перейшов до відкритої боротьби, до виступів на вулицях, до масових народних зборів, до прямих сутичок з ворогом. Про це свідчили події не тільки в промислових районах центральних районів Росії, а й на окраїнах, — в Одесі і Харкові, Києві і Донбасі, Баку і Лодзі. Рух пролетаріату Росії Ленін вважав «головною віссю всього революційного руху останнього десятиріччя» (стор. 225) і висловлював впевненість, що робітничий клас нашої країни змете нарешті цілком ненависне самодержавство.

Ведучи титанічну роботу по мобілізації трудящих на революційну боротьбу, В. І. Ленін велику увагу приділяв співчуттю, вбачаючи в ньому союзника робітничого класу по спільній меті. В уривку з праці «До сільської бідноти», надрукованому у збірнику, Ленін докладно розповідає про масові виступи селян Полтавської, Харківської та інших губерній, і, аналізуючи причини їх невдачі, вказує: «Селянське повстання було придушене, тому що у сільських пролетарів не було ще союзу з міськими пролетарями... Щоб повстання було успішне, треба, щоб воно охопило всю Росію і в союзі з міськими робітниками» (стор. 211). Разом з тим Ленін дає селянам цінні практичні поради щодо підготовки і проведення наступних виступів.

З сторінок збірника перед читачем постає Ленін — організатор та керівник марксистської партії нового типу. Володимир Ілліч

всіляко підтримував перші паростки соціал-демократичного руху на Україні. Саме за прикладом і під впливом петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» такі ж союзи і групи були створені у Києві, Катеринославі, Харкові, Луганську та інших містах. Крайні учні і послідовники Леніна — Бабушкін, Шелгунов, Лалаянц, Цхакая та інші професіональні революціонери брали безпосередню участь у політичному вихованні українських робітників.

У створенні самостійної марксистської партії, в організації боротьби трудящих проти царизму величезну роль відіграла ленінська «Іскра». Вона багато уваги приділяла висвітленню революційного руху на Україні. Через агентів «Іскри» Ленін безпосередньо керував соціал-демократичними організаціями України, давав їм цінні поради, сприяв їх на боротьбу проти економістів. В листі до агента «Іскри» Ф. В. Ленгніка (підпільна кличка Зарін) він вимагав рішуче виступити проти «економістів» які поширили свій вплив у Києві, «скрізь і повсюди дати зараз же генеральний бій... Отже: нехай Зарін проявить потрібну енергію і відстоїть Київ, — це вже його найперший обов'язок» (стор. 197). Ленін звертається до Харківського комітету з проханням систематично надсилати листи про стан справ, які «необхідні удесятеро більшої кількості, якщо тільки ми дійсно хочемо створити живий зв'язок закордонної редакції з місцевими працівниками і зробити «Іскру» повним відбиттям усього нашого робітничого руху і в його цілому, і в його особливостях» (стор. 193).

Ленінсько-іскрівським організаціям на Україні довелося вести рішучу боротьбу з різними націоналістичними партіями та групами, які намагались відокремити трудящих різних національностей від загально-російського революційного руху, розколоти трудящі маси на дрібні національні угруповання. Виступаючи проти такої шкідливої для справи пролетарської революції ворожої діяльності буржуазно-націоналістичних партій, Ленін протиставляв їм марксистську програму пролетарського інтернаціоналізму і дружби між народами. Він указував, що «в питаннях боротьби з самодержавством, боротьби з буржуазією всієї Росії ми повинні виступати як єдина, централізована, бойова організація, ми повинні спиратися на весь пролетаріат, без різниці мови і національності, згуртований спільним постійним розв'язанням теоретичних і практичних, тактичних і організаційних питань, а не створювати організацій, які йдуть окремі, кожна своїм шляхом, не ослабляти сили свого натиску дробленням на численні самостійні політичні партії, не вносити відчуженості і відособленість...» (стор. 205—206).

Таку ж шалену боротьбу довелося вести і з меншовиками. Після II з'їзду РСДРП, коли меншовики розпочали підірвану діяльність, спрямовану проти рішень з'їзду, Ленін

орієнтує місцевих партійних працівників України на боротьбу з ними. Він пише в Київ Г. М. Кржижановському і В. О. Носкову: «Готуйтесь до найагальнішої, але одчайдушної боротьби. Треба неодмінно зайняти своїми людьми місця в усіх комітетах без винятку. Треба звернути особливу увагу на Харків, Катеринослав і Ростов» (стор. 218).

Багато матеріалів збірника показують діяльність В. І. Леніна в період першої російської революції. З листування Леніна з місцевими більшовицькими організаціями видно, що він цікавився всіма деталями їх роботи, спрямовував усю їх діяльність. Особливу увагу він приділяв участі робітників у комітетах, зв'язку їх з редакцією газети «Вперед». В одному з листів до одеського комітету він запитував: «Чи приймаєте робітників у комітет? Це необхідно, безумовно необхідно! Чому не зв'яжете нас безпосередньо з робітниками? Ні один робітник не пише у «Вперед». Це скандал. Нам що б то не стало потрібні десятки робітничих кореспондентів» (стор. 237).

Керуючи підготовкою до III з'їзду РСДРП, Ленін великого значення надавав запрошенню на з'їзд робітників соціал-демократів, особливо там, де комітети РСДРП були в руках меншовиків. В листі до С. І. Гусева Ленін підкреслював: Гігантськи важливо налягти на Київ, Ростов, Харків: ми знаємо, що в усіх цих 3-х центрах є «впередівці», робітники і інтелігенти. Треба що б то не стало привезти від них делегатів на з'їзд з *дорадчим* голосом» (стор. 235).

Статті В. І. Леніна в більшовицькій пресі, його листи до місцевих партійних організацій були бойовою програмою дій більшовиків України в роки першої російської революції. І, незважаючи на поразку революції, на жорстоку сталинську реакцію, більшовицькі організації, керовані Леніним, зуміли зберегти себе як силу, здатну пербороти всі перешкоди і повести трудящі маси України назустріч новим випробуванням, на боротьбу за повалення самодержавства.

В роки сталинської реакції Ленін багато уваги приділяє національному питанню. Каламутна хвиля чорносотенного великодержавного шовінізму викликала хвилю бойовничого місцевого націоналізму «знизу», з боку буржуазії та дрібнобуржуазних верств пригноблених націй, посилила націоналістичні хитання серед різних «національних» соціал-демократів. Всупереч більшовицькій програмі, яка передбачала самовизначення націй, йде проповідь опортуністичного лозунга «культурно-національної автономії», висунутого міщанською інтелігенцією Австрії і підхопленого всіма буржуазними партіями Росії. Всупереч більшовикам, які виступали за єдину, централизовану та інтернаціональну партію, здатну керувати революційною боротьбою робітничого класу в усій країні, вороги партії висунули питання організації партії на федеративних засадах, чим завдавали ве-

личесної шкоди пролетаріату, загрожували знесилити його, відвернути від основних завдань визвольного руху.

В цей складний момент перед більшовиками постало велике і відповідальне завдання — викрити великодержавний шовінізм у центрі і місцевий націоналізм на окраїнах, виховувати маси в дусі пролетарського інтернаціоналізму, в душі єдності інтересів робітничого класу в класовій боротьбі, незалежно від національності.

Це завдання блискуче виконав В. І. Ленін. В своїх класичних працях «Критичні замітки з національного питання», «Про право націй на самовизначення», «Про національну гордість великоросів», надрукованих у збірнику, він викрив і розгромив ідеологію буржуазного націоналізму, яка прикривалася прапором демократії і соціалізму, обґрунтував інтернаціональні інтереси класової боротьби пролетаріату, а також місце національного питання в цій боротьбі.

«Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм, — писав Ленін, — ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більше того: два світогляди) в національному питанні» (стор. 310). Викриваючи експлуататорську, антинародну суть буржуазного націоналізму, Ленін вказував, що буржуазний націоналізм отупляє, обдурює робітників, щоб вести їх на повіді буржуазії. Він відмічав, що капіталісти і поміщики що б то не стало хочуть роз'єднати робітників різних націй, а самі чудово уживаються вкупі, що всі вони — і православні, і євреї, і росіяни, і німці, і поляки, і українці, всі, у кого є капітал, дружно експлуатують робітників усіх націй.

В своїх класичних працях Ленін нещадно викривав гнобительську політику російського царизму, зривав маску з великоруського державного шовінізму, і з поваленням царизму, який перетворив країну у тюрму народів, він пов'язував соціальне і національне визволення трудящих.

Критикуючи буржуазний лозунг «національної культури», Ленін відмічав, що в кожній національній культурі є дві національні культури — буржуазна і демократична. Є такі дві культури і в Україні. Ленін високо цинив українську культуру, представляв іменами українських революційних демократів. Розуміючи і люблячи українську мову, Ленін читав твори Шевченка, Франка та інших українських письменників. (Див. «Воспоминання о Владимире Ильиче Ленине», т. 2, Госполитиздат, М., 1957, стор. 612). Він з гнівом писав про заборону вшанування Шевченка, про переслідування української мови. В той же час він різко негативно ставився до реакційних письменників — представників буржуазної культури, зокрема до Винниченка. Прочитавши його роман «Заповіт батьків», Ленін виразно відізвався про нього: «Бррр... Муть, нісенітниця, досадно, що гаяв час на читання» (стор. 404).

Ленін виступав проти українських буржуазних націоналістів, які протиставляли українську культуру в цілому великоруській культурі, не бажаючи бачити, що в ній діють і ідеї великоруської демократії і соціал-демократії. Він закликав українських робітників всіма силами використовувати і закріплювати всяку можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, бо цього вимагають корінні інтереси і українського і великоруського робітничого руху. Він говорив, що великоруські і українські робітники повинні йти в найтіснішій єдності і злитті, відстоювати загальну або інтернаціональну культуру пролетарського руху. Всяка проповідь відокремлення робітників однієї нації від іншої, всяке протиставлення в питаннях, що стосуються пролетаріату, однієї національної культури в цілому іншій ніби цілій національній культурі і т. п., є буржуазний націоналізм, з яким обов'язковою є нещадна боротьба.

Дружба російського і українського народів, таких, за визначенням Леніна, близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією, відповідала і відповідає життєвим інтересам обох народів і завжди була нерушима. Ось один з численних прикладів. Під час першої світової війни в одному німецькому таборі для військовополонених було 27 тисяч українців. Німці влаштували табори за національною ознакою полонених і всіма засобами силкувались відколювати їх від Росії. До полонених українців вони підіслали спритних лекторів з Галичини з метою «обробити» їх. Які ж були наслідки? Після місячних зусиль цим агітаторам вдалося знайти лише незначну кількість прихильників «самостійності». Всі інші впадали в лють при думці про відокремлення від Росії. З якою радістю писав про це Ленін в листі до Інесси Арманд! «Факт знаменний! Не вірити не можна. 27000 — число велике. Рік — строк великий. Умови для галицької пропаганди — архісприятливі. І все ж близькість до великорусів брала гору!» (стор. 422).

Обгрунтовуючи програмний лозунг партії про право націй на самовизначення, Ленін чітко роз'яснює, про що саме йде мова. «Отже, коли ми хочемо зрозуміти значення самовизначення націй, не граючись в юридичні дефініції, не «вгадуючи» абстрактних визначень, а розглядаючи історико-економічні умови національних рухів, то ми неминує прийдемо до висновку: під самовизначенням націй розуміється державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, розуміється утворення самостійної національної держави» (стор. 350).

При цьому Ленін підкреслював, що, додержуючись такої точки зору, ми нітрохи не проповідємо неодмінно відокремлення кожної нації, ми відстоюємо безумовно і рішуче *право* кожної нації політично самовизначатись. «Чи судилося, наприклад, Україні, — писав Ленін, — стати самостійною

державою, це залежить від 1000 факторів, невідомих наперед. І, не намагаючись «гадати» по-пустому, ми твердо стоїмо на тому, що безсумнівне: право України на таку державу. Ми поважаємо це право, ми не підтримуємо привілеїв великороса над українцями, ми *виховуємо* маси в дусі визнання цього права, в дусі заперечення *державних* привілеїв якої б то не було нації» (стор. 395).

Борючись проти великодержавного шовінізму, Ленін одночасно викриває місцевий націоналізм. Він рішуче виступає проти українських буржуазних націоналістів типу Юркевича, Донцова та інших, які виступали проти зміцнення зв'язків і союзу між великоруськими і українськими робітниками, зраджуючи тим самим інтереси не тільки демократії взагалі, але й своєї батьківщини, України. І Ленін підкреслював, що шлях до визволення України лежить тільки через єдність і спільну боротьбу великоруського і українського пролетаріату: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вільна Україна *можлива*, без такої єдності про неї не може бути й мови» (стор. 314).

Спільна боротьба російських, українських та трудящих інших національностей Росії привела до повалення царизму, а згодом до встановлення в країні Радянської влади, влади робітників і селян. Документи, вміщені в збірнику, показують титанічну боротьбу Леніна за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні.

Радянська влада з перших днів свого існування проголосила право народів на самовизначення. У промові на I Всеросійському з'їзді військового флоту 22 листопада (5 грудня) 1917 року Ленін говорив: «Зараз ми спостерігаємо національний рух на Україні і ми кажемо: ми безумовно стоїмо за повну і необмежену свободу українського народу. Ми повинні зломити те старе, криваве і брудне минуле, коли Росія капіталістів-гнобителів відіграла роль ката над іншими народами. Це минуле ми змемо, на цьому минулому ми не залишимо каменя на камені.

Ми скажемо українцям: як українці ви можете влаштувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії. Тільки соціалістичний союз трудящих усіх країн усуне всякий ґрунт для національного цюкування і гризні» (стор. 438).

І цю братерську руку було простягнуто. Ленін, Комуністична партія, Радянський уряд організували всебічну допомогу трудящим України в їх боротьбі за встановлення Радянської влади. Ленін звертається до фабрично-заводського комітету Тульського збройного заводу з розпорядженням негайно забезпечити ґвинтівками, наганами, патронами та іншим озброєнням Червону гвардію Боківського гірничого району Донбасу.

Він наказує Наркомату військових справ забезпечити озброєння для Червоної гвардії Харківського округу, направляє дві тисячі матросів для воєнних дій проти буржуазної Центральної Ради.

Більшовицька партія, Ленін роз'яснювали трудящим України антинародну діяльність, контрреволюційну суть буржуазної Центральної Ради, яка придушувала революційні виступи трудящих, роззброювала радянські війська, які перебували на Україні, підтримувала кадетсько-каледінське контрреволюційне повстання проти Радянської влади. Коли ж Центральна Рада відмовилась негайно припинити контрреволюційні дії проти Радянської влади, Ленін звернувся з «Маніфестом до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради», в якому вказував, що Центральна Рада стала на «шлях нечуваної зради щодо революції, на шлях підтримки найлютіших ворогів як національної незалежності народів Росії, так і Радянської влади, ворогів трудящої і експлуатованої маси...» (стор. 442).

Цей ленінський документ знайшов гарячу підтримку в широких верствах українського народу, сприяв дальшій мобілізації їх на боротьбу проти Центральної Ради, за перемогу соціалістичної революції на Україні. І Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся в грудні 1917 року, прийняв історичну постанову, в якій Україна проголошувалась Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Здійснення права націй на самовизначення привело не до розвалу Радянської держави, на що сподівались наші вороги, а, навпаки, до тісного об'єднання народів нашої країни навколо російського народу, до зміцнення нашої багатонаціональної Батьківщини.

Але повалені пануючі класи не хотіли примиритися з втратою влади, з історичною перемогою трудящих і розпочали збройну боротьбу проти Радянської влади. В цій боротьбі вони знайшли енергійну підтримку з боку сил міжнародного імперіалізму. Почався період воєнної інтервенції і громадянської війни.

Винятковий інтерес становлять сторінки збірника, де розповідається про те, якого значення Ленін надавав Україні, визначаючи її місце в загальнонародній боротьбі проти внутрішніх і зовнішніх ворогів, характеризуючи складну обстановку, що створилася в той час на Україні. Він спрямовував трудящих нашої республіки на боротьбу проти білогвардійців та іноземних окупантів, проти націоналістичної контрреволюції.

Коли почалась навала німецького імперіалізму, Ленін звернувся з декретом «Соціалістична вітчизна в небезпеці», в якому вказував: «Виконуючи доручення капіталістів усіх країн, німецький імперіалізм хоче задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії. Німецькі генерали хочуть встановити свій «порядок» у Петрограді і Києві. Соціалі-

стична вітчизна Рад — у величезній небезпеці» (стор. 464). І тут же він визначає невідкладні завдання, які потрібно негайно вирішити, щоб зірвати підступні плани ворога.

Великий Ленін стояв біля колиски Комуністичної партії України. За його вказівкою влітку 1918 року в Москві було скликано I з'їзд КП(б)У, який створив Комуністичну партію (більшовиків) України. КП(б)У — складова частина РКП(б), — керуючись ленінськими настановами, очолила боротьбу українського народу проти сил внутрішньої і зовнішньої контрреволюції, мобілізувала його на захист завуюван Жовтня, за відновлення і зміцнення Радянської влади на Україні.

В збірнику вміщено багато документів, які показують, як Ленін спрямовував діяльність партійних організацій України, допомагав їм мобілізувати маси на відсіч ворогові, безпосередньо керував збройною боротьбою українського народу проти німецького, англо-французького імперіалізму, проти Денікіна, білополяків, Врангеля, проти націоналістичної контрреволюції. Враховуючи виняткову важливість Донецького басейну, Ленін вимагає кинути всі сили на захист Донбасу, цікавиться, «які частини двинуті в Донбас, скільки рушниць, шабель, гармат, на якій станції передові ешелони» (стор. 536), вважає за необхідне негайно поголовно мобілізувати робітників Одеси, Катеринослава, Миколаєва, Харкова і Севастополя для влиття підкріплень Південному фронту (стор. 538).

Пристрасні промови Ілліча, його лаконічні телеграми, записки, сповнені турботи про долю України, статті і листи — є документами величезного історичного значення. Вони стали бойовою програмою діяльності комуністів України, всього українського народу у вирішенні завдань, які поставили перед ними, і відіграли виключно велику роль у перемозі українського народу над силами внутрішньої контрреволюції та міжнародного імперіалізму.

Поряд з керівництвом обороною соціалістичної держави Ленін з перших днів Радянської влади багато уваги приділяв будові зруйнованого війною народного господарства, про що свідчать документи, вміщені в збірнику. В листопаді 1917 року за його наказом було виділено 450 тисяч карбованців для видачі допомоги населенню Кременчуцького повіту, яке потерпіло від поводі, викликаної розливом Дніпра. В лютому 1918 року Ленін наказав Головному командуючому радянських військ направити весь бензин в розпорядження Харківської ради народного господарства, бо через його нестачу могли спинитися рудники, не можна було відкачувати воду. В. І. Ленін дбає про організацію маршрутних поїздів для транспорту хліба і вугілля, про засипку фондів насіння тощо.

Після закінчення громадянської війни Ленін особливу увагу приділяє Донбасу, називаючи його центром, основою всієї на-

шої економіки. «Ні про яку відбудову великої промисловості Росії, — говорив Ленін на XI з'їзді РКП(б), — ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови, бо його не можна побудувати інакше, як через велику промисловість, якщо ми не відбудемо, не поставимо на належну висоту Донбас» (стор. 667). В лютому 1920 року було створено Українську трудову армію, до складу якої були включені військові частини для використання в галузі господарського будівництва, головним чином на роботах по відбудові Донбасу. Ленін систематично давав цінні практичні поради Українській раді трудової армії, вимагав від неї «вимірювати роботу Уккратрударму щоденно кількістю підвезеного хліба, вугілля, ремонтом паровозів» (стор. 636). Він багато уваги приділяв діяльності створених комітетів незаможних селян, вважаючи їх завданням колективний обробіток землі, створення прокатних пунктів, експропріацію грошей у куркулів зверх трудової норми, вилучення надлишків хліба, винагородження ним незаможників, використання сільсько-господарського знаряддя куркулів на прокатних пунктах тощо.

Основні завдання в справі піднесення економіки і культури нашої республіки були визначені Леніном в проєкті резолюції ЦК

РКП(б) про Радянську владу на Україні. Щодо розвитку української культури, то в цьому документі членам партії ставилось в обов'язок всіма засобами сприяти усуненню всіх перешкод для вільного розвитку української мови і культури. Цінні поради Ілліча, його всебічна допомога Україні відіграли важливу роль в успішному відродженні народного господарства і культури нашої республіки.

* * *

Ленін озброїв партію, весь радянський народ величюю програмою побудови комунізму. Керуючись ленінськими заповідями, керовані Комуністичною партією, трудящі нашої країни добились всесвітньоісторичних перемог у розвитку економіки і культури, в піднесенні свого добробуту, в зміцненні могутності першої в світі соціалістичної держави. В цих величезних успіхах видатна роль належить українському народу, який впевнено пішов по вказаному Леніном шляху. Світлий образ Леніна, його геніальні ідеї завжди житимуть в серцях українського народу, всіх народів нашої багатонаціональної Батьківщини, запалюватимуть на боротьбу за повне торжество комунізму.

К. Й. ЯМПОЛЬСЬКИЙ

ПЕРШІ БРОШУРИ З СЕРІЇ «З'ІЗДИ І КОНФЕРЕНЦІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ»

У. Рядніна, Перший з'їзд КП(б)У, Держполітвидав УРСР, 1957; М. Погребінський, Другий з'їзд КП(б)У, Держполітвидав УРСР, 1957

Важливими історичними віхами в житті і діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу є партійні з'їзди і конференції, на яких підсумовується і узагальнюється досвід попередньої роботи, обговорюються чергові завдання і колективно виробляється науково обгрунтована внутрішня і зовнішня політика. Рішення з'їздів і конференцій КПРС є блискучим втіленням колективної мудрості партії, чудовим зразком дотримання ленінських принципів колегіального розв'язання важливих питань життя і діяльності партії. Наукове висвітлення історії з'їздів і конференцій партії має дуже велике науково-пізнавальне та виховне значення і є одним з відповідальних завдань радянських істориків.

Важливу роль в історії партії відігравали і відіграють з'їзди і конференції її територіальних національних організацій, в тому числі Комуністичної партії України — одного з великих і вірних загонів славної КПРС. В рішеннях з'їздів і конференцій КПУ відбито історичний досвід боротьби комуністів України за соціалістичне перетворення республіки та її економічний і культурний розквіт у братерській сім'ї народів СРСР, за інтернаціональне виховання

трудящих і зміцнення непорушної дружби українського народу з великим російським та іншими народами Радянського Союзу, за монолітну єдність партійних рядів, проти всіляких антипартійних груп, опортуністів і націоналістів усіх мастей. Тому висвітлення історії з'їздів і конференцій КПУ має важливе значення в справі підготовки та ідейно-політичного загартування місцевих кадрів, озброєння комуністів і всіх трудящих республіки правильним розумінням важливих питань історії Комуністичної партії України і оволодіння її досвідом.

Проте до останнього часу науковій розробці історії з'їздів і конференцій КП України не приділялось належної уваги. Досить нагадати, що з цього питання вийшло всього чотири брошури: про I з'їзд КП(б)У і VI конференцію КП(б)У в 1929 і 1930 рр. і дві брошури про IV конференцію КП(б)У в 1951 і 1952 рр. Крім того, за післявоєнні роки було опубліковано кілька газетних і журнальних статей до роковин окремих з'їздів і конференцій. Отже, видання повної серії брошур про з'їзди і конференції КП України ніколи не здійснювалось. Видання такої серії тим більш необхідне, що досі немає марксистського підручника або посіб-

ника з історії Комуністичної партії України. Серія брошур про з'їзди і конференції КПУ до деякої міри могла б замінити для пропагандистів такий посібник, крім того, вона сприяла б справі наукової розробки історії Української партійної організації, що полегшило б виконання поставленого ЦК КПУ перед істориками республіки завдання написати найближчим часом «Нарис історії Комуністичної партії України».

У цьому році Держполітвидав УРСР приступив до видання серії брошур про всі з'їзди і конференції КП України, випуск якої заплановано завершити протягом наступного року. Вже вийшли перші три брошури про I, II і III з'їзди КП(б)У¹. Цілком зрозуміло, який великий інтерес у істориків, пропагандистів, широких кіл читачів викликав вихід перших брошур з цієї серії.

У цій рецензії ми хочемо поділитися своїми враженнями про перші дві брошури, присвячені I і II з'їздам КП(б)У. Обидві брошури, безумовно, заслуговують позитивної оцінки. Але разом з тим вони мають і ряд недоліків.

Аналіз цих недоліків покликаний допомогти авторам виправити їх при повторному виданні брошур, а видавництву — підняти якість усіх наступних брошур запланованої серії.

Брошура У. І. Рядної про I з'їзд КП(б)У є значним кроком вперед у висвітленні теми в порівнянні з опублікованою раніше літературою з цього питання. На основі опублікованих матеріалів, газет, архівних джерел і насамперед протоколів I з'їзду автор у популярній формі дала коротенький нарис історії більшовицьких організацій на Україні до Жовтневої революції, висвітлила обстановку на Україні і стан партійних організацій напередодні I з'їзду КП(б)У, виклала основні рішення з'їзду і охарактеризувала його історичне значення як визначної події в житті партійних організацій України і важливого етапу боротьби комуністів України за торжество ідей марксизму-ленінізму. Автор правильно розглядає роботу з'їзду на фоні загальнопартійної історії, в нерозривному зв'язку з загальною боротьбою народів нашої країни, в тому числі й українського за владу Рад.

До недоліків брошури слід віднести насамперед невадле співвідношення матеріалу: з 68 сторінок тексту брошури висвітленню роботи з'їзду і його рішень відведено всього 16 сторінок, решту присвячено аналізу обстановки. Не слід було давати спеціальний розділ «Більшовицькі організації на Україні до утворення КП(б)У», який охоплює період з 80-х років XIX ст. до 1918 р. Це велика самостійна тема, яка потребує

спеціального висвітлення. Про шлях, пройдений більшовицькими організаціями України до утворення КП(б)У можна було б коротко сказати у другому розділі «Обстановка на Україні і стан партійних організацій напередодні першого з'їзду КП(б)У».

В другому розділі брошури слід було б значно ширше показати стан і роботу підпільних партійних організацій напередодні I з'їзду КП(б)У, чіткіше і повніше обґрунтувати об'єктивну необхідність і законність створення КП(б)У, розкрити труднощі, які довелося подолати партійним організаціям на шляху оформлення Компартії України.

Незрозуміло, чому автор зовсім обійшла листування більшовицьких організацій України з ЦК РСДРП(б) в питанні про утворення КП(б)У і не висвітлила позицію ЦК в цьому питанні. В II ж розділі дуже стисло сказано про роботу Таганрозької партійної наради, яка була одним з найважливіших етапів боротьби за створення КП(б)У.

В брошурі т. Рядної слабо висвітлена роль ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна у керівництві партійними організаціями України, в підготовці і проведенні з'їзду і створенні КП(б)У. Загальновідомі факти допомоги ЦК РКП(б) більшовицьким організаціям України кадрами, коштами, літературою і т. д. Напередодні I з'їзду КП(б)У В. І. Ленін провів нараду з групою делегатів з'їзду, на якій були розглянуті проекти резолюцій, підготовлені представниками різних областей України. В. І. Ленін уважно стежив за роботою з'їзду. Ці факти свідчать, що вся робота з'їзду проходила під ідейним керівництвом В. І. Леніна. Цьому надзвичайно важливому питанню У. Рядної присвятила всього лише кілька загальних фраз (див. стор. 47).

Нічим не виправдані є те, що у праці, присвяченій I з'їздові КП(б)У, тобто організаційному оформленню Комуністичної партії України, не викрита націоналістична фальсифікація цього питання, не дана критика шкідливих переконачень історії КП(б)У. В брошурі треба було б показати, як партійна організація України викрила і засудила так звану «теорію двокорінності» походження КП(б)У, яка намагалася довести, ніби КП(б)У була створена не на базі більшовицьких організацій, а на двох основах: більшовицьких організацій, що існували на Україні, і націоналістичних організацій УСДРП. Така шкідлива трактовка питання походження КП(б)У, яка не відповідає історичній дійсності, дана, наприклад, у книзі М. Равіч-Черкаського «Історія Комуністичної партії України». До теорії «двокорінності» примикала також націоналістична теорія «багатокорінності» виникнення КП(б)У, що розглядала походження КП(б)У як наслідок злиття більшовицьких організацій України з різними дрібнобуржуазними націоналістичними партіями — УСДРП, УПСР, УКП та ін.

Ці націоналістичні переконачення історії КП(б)У переслідували мету приховати во-

¹ У. Рядної, Перший з'їзд КП(б)У, Держполітвидав УРСР, 1957; М. Погребінський, Другий з'їзд КП(б)У, Держполітвидав УРСР, 1957; О. Слущкий, Третій з'їзд КП(б)У, Держполітвидав УРСР, 1957.

рожу, підривну діяльність українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій, їх антинародну зрадницьку суть, видати їх за попередників Комуністичної партії України і тим самим притупити революційну пильність комуністів і позапартійних мас в їх боротьбі проти залишків цих партій і їх націоналістичної ідеології.

Головним недоліком брошури У. І. Рядніної є те, що в ній дуже стисло висвітлено роботу I з'їзду КП(б)У і його рішення. В цьому відношенні авторові не вдалося уникнути недоліків багатьох брошур про з'їзди і конференції КПРС, в яких робота з'їздів чи конференцій описувалась схематично, без показу ходу обговорення головних питань, без висвітлення участі делегатів в обговоренні і вирішенні головних питань порядку денного. У. І. Рядніна правильно викладає основні питання з'їзду, але дуже слабо, а в ряді випадків зовсім не торкається ходу обговорення питань, гострої боротьби, яка точилася на з'їзді між так званими «правими» і «лівими».

В брошурі не розкрито об'єктивні причини виникнення «правого» і «лівого» угруповань в рядах КП(б)У, нечітко висвітлена позиція «правих» і «лівих» в організаційному питанні. Так, на стор. 34 при викладенні позиції «правих» в організаційному питанні на Таганрозькій нараді автор підкреслює: «Праві слушно вважали, що Комуністична партія України повинна бути складовою, невід'ємною частиною Російської комуністичної партії». Цим твердженням вичерпується характеристика позиції «правих» в організаційних питаннях. У читача створюється помилкове враження, що «праві» стояли в цьому питанні на правильних позиціях. Насправді «праві» допускали грубі помилки у питанні про взаємовідносини КП(б)У з РКП(б), що особливо проявилось при обговоренні організаційного питання на I з'їзді. Не насмілюючись прямо виступати на з'їзді проти створення КП(б)У, вони намагались зробити це прикрито, виступали за надання обласним парторганізаціям права через голову ЦК КП(б)У зноситись з ЦК РКП(б), що було явною спробою зрівнати утворення КП(б)У, відстояти кустарництво і роздрібненість партійних організацій на Україні.

Є в брошурі т. Рядніної й інші недоліки: не дано оцінки утворенню Донецько-Криворізької республіки, немає чіткого визначення класової природи і суті націоналістичних партій, що існували на Україні і т. д.

Зазначені недоліки до деякої міри применшують загальну оцінку в цілому корисної брошури т. Рядніної і повинні бути усунені у другому виданні.

Хороше враження справляє брошура М. Погребінського про II з'їзд КП(б)У. На основі використання обширної літератури і різноманітних джерел авторові вдалося ґрунтовно висвітлити роботу і рішення II з'їзду КП(б)У. Досить відмітити, що з 105 сторінок тексту 52 сторінки присвячено безпосередньо викладу підготовки, роботи і рішень з'їзду. Це дало змогу авторові де-

тально показати хід обговорення основних пунктів порядку денного, силу і значення колективного вирішення важливих питань партійного життя і партійної політики.

В першому розділі брошури «Становище Радянської республіки восени 1918 року. Обстановка на Україні і в Українській партійній організації напередодні II з'їзду КП(б)У» детально описана обстановка, в якій зібрався і працював II з'їзд КП(б)У, охарактеризовано становище на Україні і всередині Комуністичної партії України в період між I і II з'їздами, показана діяльність КП(б)У по організації мас на вітчизняну війну проти німецьких окупантів і буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

Висвітлюючи героїчну боротьбу трудящих мас під керівництвом більшовиків, автор разом з тим дає правильну оцінку «лівим» помилкам в керівництві збройною боротьбою, зокрема відомому серпневому наказові № 1 про збройне повстання. Виходячи з аналізу міжнародної обстановки, становища Радянської Росії і розстановки сил на Україні, автори обох брошур оцінюють цей передчасний наказ як такий, що завдав шкоди розвиткові повстанського руху. Саме так оцінили цей наказ IV пленум ЦК КП(б)У (вересень 1918 р.) і II з'їзд КП(б)У. Разом з тим в брошурі про II з'їзд КП(б)У правильно підкреслено, що, незважаючи на передчасність виступу, мужня боротьба чернігівських і київських повстанців у серпні 1918 р. є героїчною сторінкою в історії народної війни проти німецьких окупантів.

Основну і найбільш цінну частину брошури становить другий розділ: «Підготовка, робота і рішення II з'їзду КП(б)У». В цьому розділі коротко висвітлено підготовку II з'їзду, хід передз'їздівських міських, губернських і обласних партійних конференцій, на яких широко обговорювалися основні питання роботи з'їзду, були піддані гострій критиці недоліки і помилки діяльності ЦК КП(б)У в період між з'їздами.

Автор подає надзвичайно цінні дані про керівництво В. І. Леніним і ЦК РКП(б) підготовкою і роботою II з'їзду більшовиків України. В брошурі розповідається про нараду членів ЦК КП(б)У у В. І. Леніна напередодні з'їзду, на якій В. І. Ленін дав вичерпні настанови в основних питаннях порядку денного і визначив напрям роботи з'їзду; стисло викладається зміст доповіді В. І. Леніна на об'єднаному засіданні ВЦВК, Московської Ради, фабрично-заводських комітетів і профспілок 22 жовтня 1918 р. На засідання були запрошені всі делегати II з'їзду КП(б)У. В. І. Ленін значне місце в своїй доповіді приділив становищу на Україні. Ця частина доповіді була безпосередньо звернута до делегатів II з'їзду КП(б)У. Доповідь В. І. Леніна сповнювала серця більшовиків України глибокою вірою в швидку перемогу українського народу над німецькими окупантами і відновлення Радянської влади на Україні.

Значне місце в другому розділі відведено

висвітленню першого пункту порядку денного з'їзду — доповідей з місць. Коротко викладений зміст усіх 15 доповідей, які були заслухані з'їздом, і показано значне поліпшення роботи партійних організацій в масах за час, що минув після I з'їзду КП(б)У. Докладно висвітлено в брошурі обговорення на з'їзді діяльності ЦК КП(б)У, гостру критику делегатами недоліків і грубих помилок його роботи. Автор детально виклав також обговорення делегатами всіх основних питань порядку денного: про поточний момент і завдання КП(б)У, про взаємовідносини між партійними комітетами і ревкомами, про професійний рух та ін. Таке висвітлення роботи з'їздів і конференцій партії має дуже важливе значення і заслуговує схвалення. Воно дає можливість читачеві скласти більш глибоке уявлення про партійні з'їзди і конференції як органи колективної думки і колективного керівництва.

Авторові вдалося подолати один з найбільших недоліків старої літератури, яка подавала історію безім'яною. В брошурі показані партійні працівники, рядові комуністи, герої громадянської війни, полководці і т. д.

В останньому, третьому, розділі брошури автор дає ґрунтовну оцінку значення II з'їзду КП(б)У і коротко висвітлює боротьбу більшовиків України за виконання рішень з'їзду. В брошурі цілком правильно підкреслюється, що рішення II з'їзду КП(б)У відіграли велику роль не тільки в справі організації вигнання німецьких окупантів з території України, а й в справі мобілізації партійних організацій і всіх трудящих на підготовку відсічі антантівським інтervenтам.

Хороша в цілому книжка М. Погребінського про II з'їзд КП(б)У не позбавлена

окремих недоліків. Слід було б більше уваги приділити висвітленню братерської допомоги російського народу українському в його запеклій боротьбі проти буржуазно-націоналістичної контрреволюції та іноземних окупантів. Дуже стисло висвітлено роль України в боротьбі Радянської влади проти німецького і англо-франко-американського імперіалізму та внутрішньої буржуазно-націоналістичної контрреволюції.

На нашу думку, окремі місця брошури первантажені переліком прізвищ і імен. Зайвим є, наприклад, перелік в такій популярній брошурі складу президії та мандатної комісії II з'їзду КП(б)У, складу окремих комітетів партійних організацій і т. д.

В цілому ж брошура про II з'їзд КП(б)У буде з інтересом сприйнята читачами.

Слід висловити кілька критичних зауважень і на адресу Держполітвидаву УРСР. Нам здається, що до авторів, які працюють над серією брошур про з'їзди і конференції КП(б)У, повинні бути пред'явлені певні вимоги щодо розміру брошур, їх характеру, оформлення наукового апарату і т. д. Так, рецензовані нами брошури мають різний обсяг, різне співвідношення матеріалу, який стосується безпосередньо висвітлення роботи з'їздів: в першій брошурі менше $\frac{1}{4}$ обсягу, в другій $\frac{1}{2}$ обсягу; різний характер висвітлення матеріалу: перша брошура являє собою популярну розповідь, друга має більш дослідницький характер. Обидві брошури дуже недбало оформлені в археографічному відношенні. Зустрічаються неправильні назви архівів, багато фактів подається без посилань на джерела, одні прізвища подаються з ініціалами, інші без них і т. д. Всі ці недоліки треба виправити при підготовці наступних брошур.

Г. МУЛТИХ, В. САМОФАЛОВ

РОЛЬ НАРОДНИХ МАС, КЛАСІВ, ПАРТІЙ І ОСОБИ В ІСТОРІЇ

Роль народных масс и личности в истории, Институт философии Академии наук СССР. Государственное издательство политической литературы. Москва, 1957, 376 стор.

Институт философии Академии наук СРСР видав колективну монографію, присвячену одній з найважливіших проблем історичного матеріалізму — ролі народних мас та особи в історії. Зміст праці ширший, ніж зазначено в назві книги. В монографії зроблена вдала спроба систематичного розгляду співвідношення і ролі народних мас, класів, партій і видатних осіб у розвитку і революційному перетворенні суспільства.

Марксизм-ленінізм незаперечно довів, що історія суспільства є, в першу чергу, історією розвитку виробництва, виробничих відносин людей. Роль народу як справжнього творця історії вперше науково була обґрунтована марксистсько-ленінською

теорією і відстояна в рішучій боротьбі з ідеалізмом. Марксизм-ленінізм антинауковим ідеалістичним домислом протиставив матеріалістичне розуміння історії і цим самим заклав тверді основи для розв'язання однієї з найбільш заплутаних у минулому проблем — про роль народних мас і особи в історії.

Наукова і всебічна розробка цієї важливої проблеми необхідна тому, що багато питань її ще не розв'язано, а тимчасом з кожним днем виникають все нові й нові завдання в справі вивчення ролі народних мас. Це одне з корінних питань марксистсько-ленінського світогляду і науки про суспільство, а також одне з питань політики Комуністичної партії.

В розробці проблеми про роль народних мас в історії широке поле діяльності не лише для філософії, а й для всіх інших суспільних наук. Адже ж необхідно розкривати, творчо осмислювати не тільки роль народу в далекому минулому, але все нове, що зароджується і розвивається в умовах, коли активними і свідомими творцями історії стали сотні і сотні мільйонів трудящих в країнах соціалізму. В цих умовах творча роль народних мас не тільки зростає, а й набирає нової якості і форми. В ході тих змін, які внесено народом у розвиток суспільства, змінюється і сам народ.

Дальша наукова розробка цієї важливої проблеми необхідна і тому, що навколо неї і в минулому і особливо в наші часи ведеться запекла боротьба між силами прогресу і реакції. Однією з важливих позитивних якостей книги є те, що вона написана в наступально-партійному дусі. В ній викриваються ворожі теорії, як ті, що виникли раніше, так і ті, що поширені тепер у капіталістичному світі.

Рецензована праця відіграє позитивну роль у справі підвищення науково-теоретичного рівня працівників ідеологічного фронту. В книзі мова йде про питання, у висвітленні яких до недавнього часу мали місце відступи від марксистсько-ленінського розуміння ролі народних мас і особи в історії, ролі Комуністичної партії як організуючої сили в справі побудови комунізму.

За кілька останніх років вийшло в світ ряд статей і брошур про роль народних мас в історії, з'являються і більші за розміром праці, як про це свідчить рецензована книга. Проте цю проблему більше розробляють філософи, і як не дивно, її майже не торкаються історики, хоч раніше одні і другі допускалися по суті одних і тих же помилок. Історики поки не переступили за межі окремих статей і загальних тверджень про роль народних мас і особи в історії. Треба й історикам взятись більш активно за висвітлення цього питання, тим більше, що перед ними стоять і свої, специфічні завдання, які визначаються самим характером історичної науки.

Рецензована книга заслуговує високої оцінки, висвітлення основних питань і висновки авторів не викликають заперечень. Наші зауваження мають скоріше характер міркувань, які насамперед стосуються історії.

Перший і найбільший розділ книги присвячено народові — творцю історії. В цьому розділі мова йде про те, як у домарксистської соціології розглядалась роль народних мас в історії, говориться про той переверт, який внесено марксизмом у розв'язання цієї проблеми на новій, матеріалістичній основі, показано і роль народних мас у розвитку матеріального виробництва в досоціалістичних класових формаціях, їх роль у політичному розвитку класового суспільства, а також у розвитку духовної культури. Авторам довелося багато попрацювати над висвітленням цих проблем.

Книга написана про народ, але звертає на себе увагу те, що не показано, як сам народ розцінює свою роль, своє значення. Адже в усній творчості кожного народу можна знайти про це багато свідчень. Так, наприклад, на Україні народ говорить: «Громада — велика сила», «Громада — великий чоловік», «Більший чоловік — громада, ніж пан» та інші. Відоме стародавнє китайське прислів'я: «Якщо весь народ зітхне — буде буря, якщо народ тупне ногою — буде землетрус».

Філософи, так само, як історики в своїх теоретичних працях про народ більше спираються на висловлювання окремих діячів, але ще безпосередньо не вивчають світогляду народних мас, не використовують джерела, створені самим народом. Було б дуже корисно, коли б історики (напевно, це стосується і філософів) написали ряд праць про те, як сам народ ставив ряд проблем і вирішував їх.

В книзі вірно показано, що в домарксистській соціології в питанні про роль народних мас вчені виходили з неправильних ідеалістичних позицій. Наведено і ряд прикладів цього з різних часів і країн. Згадуються і ті діячі, які співчутливо ставилися до народу. Але в книзі не наводиться жодного прикладу до XVIII ст. з вітчизняної історії.

На стор. 10 названі імена соціалістично-утопістів революційно-демократичного напрямку, що вірили в революційні можливості народу, розглядали його як велику творчу силу. Серед них вказані і Іван Франко та Леся Українка. Відомо, що саме у них в оцінці ролі народних мас позначився вплив марксизму. Іван Франко в своїй творчості не раз безпосередньо звертався в цьому питанні до творів К. Маркса і Ф. Енгельса. І цей вплив Маркса і Енгельса на оцінку І. Франком і Лесею Українкою ролі мас не можна обходити в літературі.

Підхід до висвітлення кожного питання має бути історичним. Деякі місця в книзі щодо цього вимагають уточнення. Так, на думку авторів, на поглядах богословів немає потреби спинятися, бо вони не «становлять наукового інтересу» (стор. 7). Погодитись з цим важко, бо відомо, що ці погляди довгий час були панівними в ідеології, а тому сказати про них в книзі коротко була потреба.

В книзі (стор. 10—12) розглядаються погляди одного з видатних виразників ідей революційної демократії, народної влади Бабефа. Твердження про те, що у «бабувистів не було і не могло бути наукового розуміння історичної ролі пролетаріату як окремого суспільного класу», що «вони навіть не виділяли пролетаріат з усієї неміської маси», нічого не розкриває. Адже ж потрібно було хоч кілька слів сказати про становище і роль пролетаріату в кінці XVIII і на початку XIX ст. у Франції. Не відчувається історизму і при викладі поглядів Радішева, Герцена, Добролюбова,

Чернишевського і Писарева. Їх погляди, окремі висловлювання подаються без ув'язки з епохою, не показано боротьби цих діячів проти реакційних теорій. Слід було б відзначити, що в епоху кріпосництва та самодержавства в Росії панівними в соціології були реакційні погляди на роль народу, про що у книзі немає ні слова, тоді і боротьба прогресивних сил виступала б більш яскраво і конкретно.

На стор. 30—36 спеціально пояснюється поняття «народ». Але ні слова про те, як розвивалося це поняття, щоб під ним розуміли діячів різних епох. Може, з'ясуванням цього мають більше займатися історики, а не філософам про це не слід забувати.

Як не дивно, але, на жаль, в такій спеціальній праці чомусь немає визначення поняття «народ». Адаже ж твердження, що «термінами «народ», «народні маси» в нашій літературі прийнято визначати («обозначать») перш за все основну масу людей всякого суспільства» (стор. 31), ще не є визначенням. Слід відзначити, що спроби дати визначення цього поняття були вже в радянській історичній літературі¹.

Класики марксизму-ленінізму в поняття «народ» завжди вкладали певний зміст, підходячи до цієї категорії історично. Вони рішуче боролися проти зловживання словом «народ», вимагали, щоб ним не прикривалися поняття класів, їх взаємовідносини, суперечності і боротьба. Карл Маркс, вживаючи слово «народ», «не затушовував цим словом різниці класів, а об'єднував певні елементи, здатні довести до кінця революцію», — писав В. І. Ленін².

В такій книзі необхідно було б спинитися на визначенні поняття «маси». Висловлювання класиків марксизму-ленінізму дають всі підстави ставити і розв'язувати це питання як у спеціальних філософських, так і в історичних працях.

В книзі показано, що К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін були творцями нового, наукового вчення про роль народних мас. Але обмежитися цим не можна. В книзі слід було б підкреслити, якщо й не наводити прикладів (це мають зробити історики), що класики марксизму-ленінізму в своїй практичній діяльності, в своїх працях проводили цю теорію в життя.

Виробництво матеріальних благ є те специфічне, що характеризує суспільство з його особливими закономірностями. Виробництво є визначальною основою історії. Саме в цьому особливо яскраво виступає роль народних мас. Вірно зробили автори, що в книзі приділили цьому питанню значну увагу як при розгляді ролі народних мас у досоціалістичних формаціях, так і у соціалістичному суспільстві. Читачи цей розділ, бачиш, скільки ще необхідно зробити історикам, які в своїх працях поки що

говорили більше про те, що продукувалося, і дуже мало про те, як саме це робилося. Історикам необхідно більше і конкретніше висвітлювати питання про значення людської праці і про розвиток виробництва.

В своїй книзі філософи зробили спробу всебічно показати роль народних мас. Але не все ще розроблено рівноцінно. Наприклад, таке важливе питання, як «Творча роль народних мас в період революції», викладено на двох сторінках (стор. 70—71). До того ж автори обмежилися викладом загальновідомого матеріалу. Необхідно було розкрити відоме положення В. І. Леніна про те, що «ніколи маса народу не здатна виступити таким активним творцем нових суспільних порядків, як під час революції»¹.

Слід було хоч відзначити, що великі народні рухи і особливо революції є вихідним моментом для визначення рівня розвитку і внутрішньої природи різних класів. Не можна обходити і значення революційних традицій для розвитку суспільства. Це стосується може не стільки філософів, скільки істориків, які повинні ширше і глибше показувати значення революційних подій і тих прогресивних традицій, які зберігаються народом.

Недоцільно об'єднувати в одному параграфі такі різні питання, як «роль народних мас в національно-визвольному русі і в сучасній боротьбі за мир, демократію і соціалізм» (стор. 79—90). Між іншим, в книзі ні слова не сказано про те, що національно-визвольний рух у різний час набуває різного характеру. Про найактивнішу участь народних мас у визвольних війнах говориться в книзі (стор. 90—91), але причина цього явища не розкрита. Твердження про те, що «національний гніт нердко поєднується з класовим» (стор. 93), треба було б викласти чіткіше. Чому «нерідко», коли відомо, що національний гніт є супутником класового гноблення? Національний гніт зникає тільки в безкласовому соціалістичному суспільстві.

Цікавий за змістом і новим щодо постановки багатьох питань є параграф про роль народних мас у розвитку духовної культури. На жаль, не всі питання викладені повно, а така важлива і складна проблема, як ставлення до культурної спадщини, оцінка її зовсім обійдена в книжці.

Перший розділ закінчується викладом досягнень радянської історичної науки, яка, керуючись теорією і методом марксизму-ленінізму, розв'язала ряд важливих питань, розвінчала ряд ворожих, антинародних теорій. Все це вірно, але необхідно було звернути увагу і на те, що в галузі теоретичної розробки багатьох питань про роль народних мас в історії перед істориками ще стоять серйозні і важливі завдання. І не тільки перед істориками, а й перед літературознавцями, філософами і представниками інших галузей суспільних наук.

¹ Див., наприклад, А. П. Бутенко, О содержании понятия «народ», «Вопросы истории», 1955, № 3, стор. 131—135.

² В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 107.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 9, стор. 88—89.

Вірно зробили автори, виділивши в окремий (другий) розділ питання про творчу роль народних мас у розвитку соціалістичного суспільства. В другому розділі розглядаються питання, які безпосередньо зв'язані з нашою сучасністю. На цю тему дуже мало написано, а ще менше узагальнено. Саме тут широке і безмежне поле для досліджень, особливо для істориків.

В другому розділі висвітлено такі важливі питання, як соціалістичне перетворення суспільства і залучення всього народу до активної історичної творчості, розкрито нову, якісно відмінну роль народних мас в економічному, політичному і культурному житті при соціалізмі, джерела зростання і шляхи підвищення творчої активності мас. Цей розділ показує, що питання про творчу роль народних мас є не тільки теоретичним, а й питанням практики соціалістичного будівництва. Недоліком цього розділу є те, що в ньому, головним чином, наводяться приклади з життя Радянського Союзу і дуже мало і випадково говорять про роль народних мас в інших країнах соціалізму. Багато є спільного між цими країнами, але є і специфічне, що свідчить про багатогранність історичного процесу.

В рецензованій книзі іноді окремі явища розглядаються однобічно. Цікаві дані, наприклад, наводяться про підвищення продуктивності праці, шляхом творчої участі мільйонів трудящих у справі технічного прогресу. Це свідчить не тільки про зростання ролі народних мас при соціалізмі, а й про те, що тільки при соціалізмі можливе ліквідування прірви, яка існувала раніше між розумовою і фізичною працею, що розширився сам діапазон творчості народних мас при соціалізмі.

В Радянському Союзі, в країнах народної демократії, де народ позбувся пут капіталу, до активної творчості піднялися сотні мільйонів трудящих. В таких умовах змінюється і роль особи, зростає роль партії. Партія, як передовий загін трудящих, є вождем, виразником і захисником інтересів мільйонів трудівників. Партія, спираючись на величезний досвід мас, на мобілізуючу силу революційної теорії, розкриває перспективу руху вперед.

Наявність у монографії спеціального (третього) розділу «Комуністична партія — політичний вождь і керівник народних мас у боротьбі за революційне перетворення суспільства» також свідчить про те, що автори по-новому підійшли до вирішення основної проблеми книги. В цілому розділ не викликає заперечень. На жаль, не всі питання, викладені в ньому, зв'язані з основною проблемою книги, трапляються смислові повторення того, про що йшла мова в інших розділах, мало прикладів з діяльності братніх комуністичних і робітничих партій в країнах соціалізму.

В четвертому розділі книги «Роль особи в історії, в розвитку суспільства» дається критика різних ідеалістичних поглядів на

роль особи в історії, розкриваються соціальні і гносеологічні корені суб'єктивно-ідеалістичних теорій. В цьому розділі ґрунтовно викладено марксистський погляд на роль особи у різних галузях суспільного життя, показано боротьбу КПРС проти культу особи і його наслідків. Ці питання дуже важливі. Адже ж відомо, що саме в оцінці ролі особи в історії реакційні сили докладали найбільше зусиль, щоб перекрутити історичну дійсність. Відомі окремі відхилення від марксистсько-ленінського розуміння цього питання і в радянській літературі, що пояснюється ігноруванням окремими авторами ленінського положення про те, що політику в серйозному розумінні слова можуть робити тільки маси.

В четвертому розділі є смислові повторення положень, викладених у першому розділі книги. Взагалі повторення свідчать про те, що структуру книги треба було краще продумати. Трапляються тут і дрібні неточності. Так, наприклад, критикуючи твердження буржуазних учених про те, що середні віки не мали потреби у видатних людях, а тому й не висунули їх, автори зазначають, що «середні віки мали таких історичних діячів, яких вони заслуговували», що тоді обставини не сприяли діям геніальних людей (стор. 303—304). Це твердження дуже загальне і далеко не повне. Очевидно, більш конкретно повинні висвітлити це питання історики. Історичні факти свідчать, що Ян Гус, Жижка і Томас Мюнцер відстоювали не тільки інтереси селянства, як про це сказано в книзі (стор. 312), а й інших верств населення.

Книга закінчується невеликим п'ятим розділом, озаглавленим — «Сучасна буржуазна соціологія та історіографія про роль народних мас і особи в історії», де яскраво показано неспроможність сучасної буржуазної науки розв'язувати кардинальні проблеми. В сучасній буржуазній літературі поширюються теорії про роль народних мас, які висловлювалися в найчорніші часи середньовіччя. Робиться все можливе, щоб виправдати, продовжити існування капіталізму. Ідеологи імперіалізму дійшли до повного маразму, оголошуючи народні маси, які своєю працею створюють всі матеріальні і духовні цінності, «зайвими» людьми і доводячи «необхідність» знищення половини людства. Про таких лжеучених 100 з лишком років тому писав В. Г. Белінський: «Люди, які зневажають народ, бачать у ньому тільки темний і грубий натовп, що його треба держати постійно в роботі й голоді, такі люди тепер не варті заперечень. Це або дурні, або негідники, або те й інше разом... Подібним думкам слід було б народитися тільки в лісах, виходити з твердолобих голів звіриних».

Народи світу дедалі більше переконаються, що майбутнє належить новій, соціалістичній системі, яка будується народними масами, розкутими від пут капіталу.

Коллективну працю радянських філософів

прочитає з інтересом і з гордістю за свою Батьківщину кожний радянський громадянин. Тепер слово за істориками. Вони повинні дати праці, які б на основі марксист-

сько-ленінського вчення розкривали на багатьох конкретних прикладах роль народу, класів, партій і особи в історії.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

МІСЦЕ І РОЛЬ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

В. А. Голобуцький, Запорозьке казачество,
Госполитиздат УССР, К., 1957, 462 стор.

Запорозька Січ більше двох століть відіграла визначну роль в боротьбі українського народу за соціальну і національну незалежність. Проте до останнього часу не було створено більш-менш значних праць на цю важливу тему.

До 300-річчя воз'єднання України з Росією вийшло в світ багато книг і брошур, а також журнальних та газетних статей, у яких в тій чи іншій мірі автори торкалися історії Січі, ролі запорозьких козаків у визвольній боротьбі українського народу. Тоді ж була опублікована брошура К. Гуслистого і О. Апанович, присвячена висвітленню історичного значення Запорозької Січі та її ролі в історії українського народу¹.

Але вся ця література поки ще не може задовольнити інтересу читачів до історії Запорозької Січі, не говорячи вже про широке коло істориків. Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.), схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу, поставили перед радянськими істориками завдання всебічно висвітлити прогресивну роль Запорозької Січі в історії українського народу.

Історія Запорозької Січі довгий час була предметом запеклих суперечок, ареною гострої боротьби між ученими різних напрямів. Досі в радянській історичній літературі не було жодної ґрунтовної праці з цього питання. Особливо слабо в існуючій літературі показана соціально-економічна історія Запорозької Січі.

У 1957 р. Держполітвидав УРСР випустив у світ книгу професора В. О. Голобуцького, присвячену цій важливій темі. Нам здається, що названа праця в значній мірі заповнює прогалину, яка існувала в нашій літературі. В книзі вірно вирішуються найважливіші питання історії Запорозької Січі, героїчної боротьби запорозьких козаків за соціальне і національне визволення українського народу.

Книга проф. В. О. Голобуцького «Запорозьке казачество» складається з вступу і чотирнадцяти розділів, в яких викладено основні етапи історії Запорозької Січі. У вступі дано короткий, але чіткий аналіз існуючої літератури про Запорозьку Січ. Велику увагу автор приділяє викриттю антиісторичних тверджень буржуазно-націоналістичної історіографії і насамперед по-

глядів найтипівшого її представника М. С. Грушевського.

Як відомо, українські буржуазно-націоналістичні історики В. Антонович, М. Грушевський та інші, виходячи з своєї реакційної «теорії» безкласовості українського народу, намагалися показати Запорозьку Січ, як і козацтво взагалі, у вигляді безкласової організації, де нібито панували соціальна «гармонія», «братерство» і «рівність». Проповіддю войовничого буржуазного націоналізму, національної винятковості, «безкласовості» українського народу у минулому, які нібито знайшли свій вираз в українському козацтві, Грушевський прагнув зруйнувати тісний бойовий союз українського і російського народів у боротьбі за визволення з-під влади поміщиків та буржуазії і підкорити українських трудящих згубному впливу націоналістичної буржуазії.

Перший розділ рецензованої праці присвячений описові становища українського народу в XV — першій половині XVI ст. і виникненню козацтва. На численних прикладах автор показує нестерпне становище українського селянства того часу. Магнати і шляхта грабували і вбивали селян, силою примушували їх селитися на своїх землях, заковували у кайдани, ув'язнювали в тюрми, спалювали на вогнищі, топтали кінями, цькували собаками і вішали. В цьому ж розділі говориться про страшні турецько-татарські навали на Україну, зокрема на південні її райони.

В цих надзвичайно тяжких умовах виникло, росло й міцніло дніпровське козацтво, сила, якій судилося відіграти в історії українського народу таку визначну роль.

За дніпровські пороги, не лякаючись небезпеки, втікали від панської неволі селяни України. Вони створили ядро козацтва. З посиленням соціального і національного гноблення з боку польських магнатів і шляхти (особливо після Люблінської унії 1569 р.), а також із зростанням небезпеки з боку ханського Криму і султанської Туреччини, дніпровське козацтво перетворилося у велику суспільну силу. Незабаром виник і центр козацтва — Запорозька Січ.

Виникнення Січі — одне з найскладніших питань історії України. Як відомо, так звані козацькі літописці (Самовидець, Грабянко, Величко) пов'язували заснування Запорозької Січі з ім'ям князя Дмитра Вишневецького. Багато дослідників (І. М. Каманін, І. Любавський та інші) не погоджувалися з твердженням цих літописців і дово-

¹ К. Гуслистый, О. Апанович, Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу, Держполітвидав, К., 1954.

дили, що Січ виникла разом з козацтвом, що вона існувала вже в XV ст., а, може, й раніше. Л. В. Падалка вважав, що Січ як постійне місцезнаходження козаків виникла тільки у другій половині XVII ст., а П. П. Василенко підтвердив, що Січ вже існувала в 60—70-х роках XVI ст. і в 1580 р. остаточно склалася і оформилася як центр дніпровського козацтва з своєю адміністрацією.

Цього погляду по суті дотримувалася більшість радянських істориків. К. Г. Гуслистий у своїх попередніх працях¹ писав, що Січ виникла у другій половині XVI ст. В останній праці² він уточнює час виникнення Січі, що виникла «приблизно на початку другої половини XVI ст.». Взагалі досі радянська історична наука не вирішила задовільно питання про те, коли і при яких конкретних обставинах виникла Запорозька Січ.

В розв'язання цього питання значний внесок зробив проф. Голобуцький. У рецензованій праці він доводить, що Січ виникла до 40-х років XVI ст., що у козаків за порогамі вже тоді існувала певна оформлена організація у вигляді «коша» (стор. 67). Спираючись на численні факти, автор розвінчує легенду, яка у свій час розповсюджувалася дворянсько-буржуазною історіографією, а зараз і деякими радянськими істориками, за якою нібито Д. Вишневецький і герой народної думи Байда — одна й та ж особа і нібито Д. Вишневецький — Байда був організатором козацтва і Січі.

Автор переконливо доводить, що Вишневецький і Байда — різні особи, які належали до різних соціальних груп. В. О. Голобуцький розповідає про авантюристичні дії Д. Вишневецького, магната-кріпосника, який, переслідуючи корисні цілі, загравав то з Туреччиною, то з Росією, то з Литвою. Автор відзначає, що «благородні риси народного героя — непохитна мужність, відданість народові і батьківщині... і презирство до смерті — властиві Байді, були штучно пов'язані з магнатом Дмитром Вишневецьким, який у своїх діях переслідував корисні інтереси феодала, був заклятим ворогом народних мас, козацтва» (стор. 87). Запорозька Січ, пише далі автор, «виникла не по волі «ясновельможних» магнатів, подібних князю Д. Вишневецькому, а у боротьбі з ними» (стор. 87).

В літературі до цього часу не пояснювалися причини перенесення Січі з Томаківки на Базавлук. В рецензованій книзі показано, що перенесення це трапилося не випадково. Зовнішнім поштовхом до нього був напад татар і зруйнування Січі в час, коли на Томаківці основні сили запорожців були відсутні. Причиною ж було те, що острів Базавлук мав більш вигідне стратегічне роз-

міщення. В. О. Голобуцький уточнив дату перенесення Січі на Базавлук. Раніше вважалося, що воно відбулося у 1594 р. В дійсності ж це трапилося у 1593 р. Докладно описує автор Базавлуцьку організацію, побут і військову справу козацтва.

Відомо, що запорозьке козацтво брало найактивнішу участь у численних народних повстаннях на Україні, було ініціатором їх. Найбільшими повстаннями, які поклали початок визвольній боротьбі українського народу проти гноблення шляхетської Польщі, були повстання, очолювані К. Косинським і С. Наливайком (кінець XVI ст.). Останні досить повно висвітлені у нашій історичній літературі. Проф. Голобуцький вносить деякі істотні деталі в оцінку стратегічних задумів керівників повстання. Так, наприклад, описуючи в V розділі повстання 1594—1596 рр. і участь у ньому запорожців, автор показує похід козаків у Білорусію в 1595 р. як частину стратегічного плану Наливайка, а не тільки як бажання подати допомогу білоруському народові, як трактували цей факт історики раніше.

У книзі розкрито зрадницькі дії Лободи з самого початку повстання. Тому зрозумілим стає його прямий перехід на бік шляхетської Польщі під Лубнами у червні 1596 р. Цікаво написаний VII розділ, в якому висвітлюється героїчна боротьба запорозького козацтва проти турецько-татарських нападів на початку XVII ст. і Хотинська війна. Перед небезпечною турецькою навали Польща виявилася абсолютно безпорадною. «Римський папа Павло V, який підбивав польських панів до експансії на Сході, обмежився одним висловленням співчуття благочестивому завзяттю Сігізмунда у справі захисту християнства» (стор. 176). Одночасно він заявив, що на боротьбу проти турок не дасть ні копійки. Весь тягар боротьби проти турецько-татарських агресорів, зокрема під Хотиним, винесли на своїх плечах козаки. У книзі це показано яскраво і переконливо.

Ряд нових і цікавих положень вніс В. О. Голобуцький у трактування визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. (розд. X). Прийнято пояснювати дипломатичний успіх Хмельницького в Криму двома моментами: незадоволенням хана Польщею в зв'язку з невилплатою нею данини і бажанням його пограбувати польські землі. В дійсності мотиви, які змусили хана піти на союз з козаками, були значно складніші. У цей час погіршується внутрішнє становище кримського ханства внаслідок боротьби феодальної татарської знаті за ханський престол.

Іслам-Гірей розраховував союзом з запорозькими козаками зміцнити своє особисте становище. Крім того, успіх у війні і союз з козаками, — як відзначає проф. Голобуцький, — змогли б дати Іслам-Гірею надію на ослаблення залежності Криму від дряхлої Оттоманської Порти» (стор. 264).

Автор рецензованої книги докладно сприяється на висвітленні причин відмови царського уряду на початку визвольної вій-

¹ Нариси з історії України, вип. III, К., 1941, стор. 40—47.

² К. Гуслистий, О. Апанович, Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу, стор. 15.

ни вирішити питання про возз'єднання України з Росією. Проф. Голобуцький, називаючи кілька причин, які не дозволяли російському уряду негайно приступити до вирішення української проблеми, вірно підкреслює найголовнішу з них — глибоко класовий характер подій, що розгортались на Україні. Уряд поміщиків-кріпосників «з страхом стежив за розвитком на Україні антифеодального селянського руху» (стор. 278). Це була головна причина його хитань та зволікання в розв'язанні питання про возз'єднання України з Росією.

В радянській історичній літературі недостатньо висвітлена спільна боротьба російського і українського селянства проти феодально-кріпосницького гноблення. Це стосується і повстання 1707—1708 рр. Автор присвятив увесь XII розділ показу участі запорозького козацтва в цьому повстанні. Він наводить багато цікавих, ще невідомих широким колом читачів фактів участі українського селянства і козацтва у повстанні, очолюваному Булавиним. Автор відзначає, що у повстанні 1707—1708 рр. «з усією силою проявився справжній братерський союз запорозького і донського трудового козацтва, об'єднаного ненавистю до феодально-кріпосницького режиму» (стор. 335).

Передостанній, XIII розділ книги присвячений опису Запорозжя в період Нової Січі, в ньому детально висвітлюється політико-адміністративний лад і соціально-економічні відносини Нової Січі.

Українська буржуазно-націоналістична історіографія твердила, нібито на півдні України внаслідок постійної загрози з боку ханського Криму землеробства до кінця XVIII ст. майже зовсім не існувало, і основним заняттям козаків була військова справа, що визначала весь їх побут. Проф. Голобуцький доводить, що таке розуміння економічного життя запорозького козацтва не відповідає дійсності, особливо в період Нової Січі.

На підставі великого фактичного матеріалу, головним чином архівного, автор розвінчує вигадки буржуазно-націоналістичної історіографії про «демократію» в Запорозькій Січі. Формально і в Новій Січі залишалася так звана «демократія», при якій вся вища запорозька адміністрація — отаман, писар, суддя, осаул, довбиш — обиралась на козацьких радах, перед якими вона і повинна була звітувати за свою діяльність. В дійсності ж вибори були звичайною фікцією. Користуючись своїм панівним економічним становищем, заможному козацтву вдавалося проводити на радах бажані їм кандидатури. Вибрані особи часто займали свої посади беззмінно багато років, зокрема кошові отамани. Наприклад, П. Малашевич дев'ять разів обирався кошовим отаманом, П. Кальнишевський посаду цю займав на протязі 10 років (1765—1775). Це ж саме стосується посад військового судді (П. Головатий), полковників (А. Ковпак та інші).

Хоч запорозька старшина на відміну від старшини Лівобережної України і не пе-

ретворилася у зовсім замкнутий стан, вона привласнила собі ряд привілеїв, які виділяли її з загальної маси козацтва. Старшина захопила кращі землі, пасовища, рібні та мисливські угіддя, безконтрольно розпоряджалась запорозькими лісами. В. О. Голобуцький показує, що основним заняттям на Запорозжжі було сільське господарство. Значне місце займали різні промисли і торгівля. Основні галузі господарства перебували в руках старшини і заможного козацтва.

На Запорозжжі в період Нової Січі існувала глибока економічна нерівність. Особливо великими багатствами володіла військова або кошова старшина (П. Кальнишевський, І. Глоба та інші). Наприклад, майно П. Кальнишевського, описане у 1775 р., офіційно оцінено у 38 718 крб., а Глоби — 31 267 крб. На той час це були величезні суми.

У книзі наводяться численні факти на доказ того, що, крім старшини, у Запорозжжі було багато заможних козаків (О. Лата, І. Шморган, С. Каплун і багато інших), які володіли великим рухомим і нерухомим майном. Старшина і заможне козацтво багато продуктів своїх зимовників збували на внутрішньому і зовнішньому ринках. Так, наприклад, у 1773 р. запорозькі козаки В. Романовський та Н. Синенко продали у Криму 5 возів масла.

У старшин і заможних козаків працювала численна запорозька сірома. Критикуючи буржуазно-націоналістичну історіографію, яка зображувала становище сіроми у прикрашеному вигляді, проф. Голобуцький показує тяжке життя сіромах.

«Жахливі злидні,— пише він,— які сіромахи терпіли у куренях, примушували їх шукати собі заробітку у паланках-зимовниках, слободах, на рібних та інших промислах заможного козацтва» (стор. 370).

Але всюди життя сіроми було нелегким. Річний заробіток наймита на Запорозжжі коливався тоді в межах 2 крб. 50 коп. — 4 крб. Середній річний заробіток становив, таким чином, близько 3 крб. 50 коп. Кінь коштував 7—10 крб. Отже, для того, щоб придбати коня, наймит повинен був служити у господаря не менше двох—трьох років.

За рахунок жорстокої експлуатації багатьох тисяч сіромах багатіли старшина і заможне козацтво.

Запорозька сірома протестувала проти експлуатації, не раз відкрито виступала проти поневолювачів.

Розглядаючи класової боротьби в Запорозжжі періоду Нової Січі проф. Голобуцький присвячує XIV розділ своєї праці. Він вперше у радянській історичній літературі висвітлює виступи запорозької сіроми у 1749, 1754, 1761, 1764 рр. Детально, на основі використаних нових матеріалів розповідається про повстання 1768 р.

Наприкінці книги автор спинається на причинах ліквідації Запорозької Січі. Він відмічає, що після придушення селянської

війни 1773—1775 рр. у країні наступила смуга чорної реакції. Царизм, збільшуючи та посилюючи адміністративно-поліцейський апарат на місцях, дужче зтягував кріпосницьку петлю на шиї трудячого народу. Зростало і національно-колоніальне гноблення. Це було однією з основних причин ліквідації Запорозької Січі.

В перших числах червня 1775 р. Запорозька Січ перестала існувати. Землі її ввійшли до складу Новоросійської і Азовської губерній, об'єднаних у Катеринославське намісництво. Запорозьку землю, щедро політу потом і кров'ю трудового козацтва, царизм почав широко роздавати російським і українським поміщикам.

Рецензована книга закінчується коротким резюме про історичну роль Запорозької Січі. Запорозька Січ залишила глибокий слід у пам'яті народу. Більше двох століть Запорожжя притягало до себе пригноблений люд феодального суспільства і було одним з центрів героїчної боротьби українського народу проти соціального і національного гноблення. Особливо велику роль відіграло запорозьке козацтво у боротьбі проти шляхетської Польщі та агресії турецько-татарських феодалів.

Книга В. О. Голобуцького «Запорожское казачество» має і ряд недоліків. Відзначимо деякі з них. Навряд чи можна вважати втечу селян від своїх феодалів у XIV—XV ст. ознакою, хай навіть початкового, розкладу феодально-кріпосницької системи (стор. 48). Тоді виходить, що три століття відбувався процес розкладу феодально-кріпосницьких відносин і що вже в XIV ст. починається розвиток капіталістичних відносин. Нам здається, що це твердження не відповідає історичній дійсності.

На наш погляд, не можна, пишучи про життя запорозьких курінів кінця XVII ст., використовувати відомості А. Ригельмана, які відносяться до другої половини XVIII ст. Говорячи далі про соціальну диференціацію запорозького козацтва і про класову боротьбу (кінець XVI ст.) на Запорожжі, автор посилається на відомості Мишецького, який жив у XVIII ст. Характеристику козацтва, що її дає Боплан у своїй відомій праці, треба було б використати при описі запорозького козацтва першої половини XVII ст. IV розділ книги проф. Голобуцький закінчує словами: «Все сказане про організацію, побут та військову справу запорозьких козаків відноситься переважно до XVI—XVII ст. ст. Нижче, де мова буде йти про Запорожжя у XVII ст., ми ще повернемося до цього питання» (стор. 126). Дуже жаль, що до цього питання в своїй книзі проф. Голобуцький так і не повернувся.

У праці багато говориться (розділи VI і VII) про П. Сагайдачного, але автор ухильється від певної оцінки його діяльності. Очевидно, В. О. Голобуцький знайомий з оцінкою діяльності Сагайдачного, даною в «Большой Советской Энциклопедии» (т. 37, вид. 2-е, стор. 578), де сказано, що Сагайдачний був «реакційним українським полі-

тичним діячем», який «на протязі майже всієї своєї діяльності перебував під впливом українських магнатів та польської шляхти і виступав захисником польського панування на Україні» і що тільки «для встановлення свого престижу серед козаків Сагайдачний у 1620 р. змушений був послати козацьке посольство у Москву з пропозицією, щоб російський уряд взяв козаків на свою службу і виступив на захист України». Чи погоджується автор з цією оцінкою? Ми вважаємо, що така оцінка не відповідає дійсності.

У спеціальній праці, якою є книга проф. Голобуцького, слід було б дати вичерпну характеристику військового і політичного діяча Петра Конашевича-Сагайдачного, пам'ять про якого живе у народі до наших днів.

Не може повністю задовольнити читача XI розділ книги, який висвітлює історію запорозького козацтва після визвольної війни 1648—1654 рр., тобто другої половини XVII ст. В ній по суті зовсім нема історії Запорозької Січі. Тут подано коротку політичну історію України другої половини XVII ст. Багато говориться про боротьбу старшинських угруповань Лівобережної України, про плани Виговського, про його антинародну соціальну і національну політику. Про Запорожжя Січ сказано тільки, що вона «продовжувала залишатися вогнищем антифеодального протесту» (стор. 305). Автор згадує кошових отаманів І. Брюховецького, Суховієнка, І. Іваненка-Величка, Рога та ін. Мало уваги В. О. Голобуцький приділив «видатному запорозькому проводирю Івану Сірку». Слід було б дати більш детальну характеристику цього видатного організатора запорозького козацтва хороброго воїна і патріота. Нічого не сказано про соціально-економічні відносини на Запорожжі того періоду. Ми вважаємо це дуже серйозним недоліком XI розділу. Автор зовсім не згадує в цьому розділі про становище Запорожжя після Бахчисарайського договору Росії з Туреччиною (1681 р.) і взагалі випускає ряд інших дуже важливих питань з життя Запорожжя того часу.

Новою у книзі В. О. Голобуцького є оцінка діяльності Петра Іваненка (Петрика). Як відомо, в попередній радянській історичній літературі його зараховували до зрадників українського народу («копійчаний запродавець»). Автор розглядає його як керівника народного антифеодального повстання (стор. 327). Петрик до певної міри прирівнюється до Б. Хмельницького, за прикладом якого він (Петрик) «розраховував заручитися на перших порах допомогою кримських татар» (стор. 327). В оцінці діяльності Петрика як керівника народного повстання автор посилається головним чином на працю М. Костомарова (Собрание соч., кн. 6, СПб, 1905, стор. 432—441), тобто на давно відоме джерело. Ми вважаємо, що цих фактів недостатньо для переоцінки діяльності Петрика, хоч думка проф. Голобуцького заслуговує на увагу.

Щодо питання ліквідації Запорозької Січі, то автор, безумовно, вірно вважає основною причиною цього прагнення поміщиків-кріпосників ще дужче затягнути петлю кріпосництва, захопити родючі запорозькі землі і перетворити запорожців у своїх кріпаків. Таке пояснення причин ліквідації Запорозької Січі подається у всій існуючій радянській історичній літературі. Нам здається, що такого пояснення недосить. Слід було б ширше і глибше розглянути це питання.

Відомо, що з другої половини XVIII ст. в Росії починається розклад феодально-кріпосницьких і розвиток капіталістичних відносин. У зв'язку з визволенням Північного Причорномор'я від турецько-татарського панування і возз'єднання Правобережжя з Лівобережжям більшість українських земель було об'єднано в складі Росії. На Україні

також починається розвиток капіталістичних відносин. Йшло швидко освоєння Південної України, виникали численні великі міста (Миколаїв, Катеринослав, Одеса та ін.), розвивалась промисловість. Починався процес складання української буржуазної нації. В таких умовах ліквідація Запорозької Січі ставала неминучою. Царський уряд, посилюючи колонізаторську політику на Україні, використав сприятливі умови і ліквідував Запорозьку Січ.

В цілому ж книга «Запорожское казачество» В. О. Голобуцького є цінною працею, що робить серйозний вклад у вивчення історії запорозького козацтва. В ній вдало пов'язуються науковість з чіткістю і яскравістю викладу. Книгу з інтересом читають не тільки спеціалісти, а усі, хто цікавиться вітчизняною історією.

Л. В. ОЛІЙНИК

ХРОНІКА

ПІДГОТОВКА ДО 40-РІЧЧЯ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК
УКРАЇНСЬКОЇ РСР

До знаменної дати — 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Інститут історії АН УРСР готує ряд наукових і науково-популярних праць.

Завершується підготовка до друку другого тома курсу «Історії Української РСР», який охоплює період від Жовтневої революції до наших днів і має вийти до 40-річчя встановлення Радянської влади на Україні. Члени авторського колективу М. І. Супруненко, С. М. Белоусов, В. Л. Варецький, П. С. Загорський, О. Б. Слуцький, П. К. Стоян протягом тривалого часу наполегливо працювали в архівах Москви, Ленінграда, Харкова, Києва та обласних центрів України. Це дало змогу по-новому висвітлити ряд важливих і складних питань історії Української РСР.

Значне місце в підготовці до Великого Жовтня займає публікування збірників документів і статей. Зокрема вийшов з друку збірник документів і матеріалів «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні в 1917—1921 рр.» обсягом близько 50 друк. арк. Упорядники П. П. Гудзенко, П. В. Замковий, В. С. Скоріна. В цьому збірнику, підготовленому спільно з Архівним управлінням республіки, вперше публікуються документи і матеріали про героїчну боротьбу робітничого класу України за здійснення економічної програми Комуністичної партії в період від Лютневої буржуазно-демократичної революції до закінчення громадянської війни.

Крім того, видано документальний збірник «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920 рр.)» обсягом 70 друк. арк. (упорядники — І. Х. Ганжа, А. З. Барабой, П. П. Бистренко, О. В. Івашин, М. К. Козиренко і І. Л. Шерман. В цьому збірнику публікуються документальні матеріали про діяльність центральних керівних органів та революційних комітетів, губернських, волосних та сільських радянських установ. Тут же вміщено цілий ряд архівних документів, в яких висвітлюється революційна діяльність робітників і селян у боротьбі за Радянську владу на Україні та керівна роль Комуністичної партії.

Крім цих документальних збірників Інститут випускає два збірники статей, які є інститутськими «Науковими записками», № 10 і 11. В збірнику «З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні» (23 друк. арк.) вміщено 13 статей, в яких на основі архівних документів висвітлюється ряд подій періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, зокрема встановлення робітничого контролю і націоналізація промисловості, земельна політика, розвиток революційного руху в Галичині, Буковині і на Закарпатті в 1917—1920 рр.

В збірнику «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн» (26 друк. арк.) автори статей розповідають про міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції і її вплив на розвиток революційного руху в ряді країн, зокрема Китаї, США, Канаді, Франції, Польщі, Чехословаччині, Болгарії, Японії. Поряд з працівниками інституту в збірнику виступають із статтями історики Польщі і Чехословаччини.

До 40-річчя Великого Жовтня виходить з друку ряд монографій наукових співробітників Інституту. Це, передусім, «Історія міста-героя Севастополя» (25 друк. арк.), в якій на основі архівних матеріалів висвітлюється історія міста-героя за час від Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів; монографія В. І. Клокова, І. Т. Кулика та І. І. Сльняка «Народна боротьба на Україні в період Великої Вітчизняної війни» (13 друк. арк.); праця Р. Г. Симоненка «Імперіалістична політика США щодо України (1917—1918 рр.)» (17 друк. арк.); книга О. Б. Слуцького «Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію України» (12 друк. арк.).

Науковими співробітниками інституту написані такі популярні брошури: П. П. Гудзенко «Перемога робітничого класу України в боротьбі за націоналізацію промисловості»; І. І. Компанієць «Визвольний рух у Галичині, Буковині та на Закарпатті під впливом ідей Великого Жовтня»; А. М. Шлепаков «Жовтнева революція і піднесення демократичного руху серед української еміграції в США і Канаді»; І. Ф. Євсєєв «Непорухна дружба народів соціалістичних держав — втілення ідей Великого

Жовтня»; І. М. Кулініч «Революційний рух в країнах Центральної і Південно-Східної Європи під впливом Жовтневої революції»; Р. Г. Симоненко «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в країнах Америки»; Д. М. Сташевський «Провал антирадянської політики міжнародного імперіалізму (1917—1924 рр.)»; Є. М. Склярєнко «Робітничий клас України в боротьбі за владу Рад»; О. Б. Слуцький «Встановлення влади Рад на Україні» та ін.

О. П. ЛОЛА.

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП
УКРАЇНИ — ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ
МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ
ПРИ ЦК КПРС

До 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС провів значну роботу по підготовці до друку ряду праць.

Вийшов з друку збірник «В. І. Ленін про Україну» (обсяг 45 друк. арк.). В порівнянні з аналогічними збірниками, які видавалися в 1924 і 1936 рр., цей збірник є найбільш повним зібранням ленінських праць і документів про Україну. (Див. докладну рецензію на згаданий збірник у цьому ж номері журналу.)

Разом з Архівним управлінням республіки інститут випустив збірник документів і матеріалів «Більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень—листопад 1917 р.)». Обсяг збірника — понад 60 друк. арк. У документах збірника відбито провідну роль більшовицької партії на чолі з її вождем В. І. Ленінінм за перемогу соціалістичної революції в Росії, послідовно розкривається становище більшовицьких організацій України після виходу з підпілля, показано боротьбу більшовиків за ленінський план переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, за мобілізацію сил українського народу на боротьбу за встановлення влади Рад.

У збірнику вміщено документи з питань партійного будівництва, масово-політичної і пропагандистської роботи місцевих організацій, їх видавничої діяльності. Ряд документів висвітлює боротьбу більшовиків України за здійснення ленінської програми партії з національного питання, за завойовання на сторону партії селянських і солдатських мас. Матеріали збірника розповідають також про боротьбу більшовиків проти українських буржуазних націоналістів і угодовських партій — есерів і меншовиків. Всього до збірника ввійшло близько 900 документів, більшість яких публікується вперше.

Колективом Інституту спільно з Інститутом історії Академії наук УРСР випущено збірник спогадів активних учасників Жовтневої революції і боротьби за встановлення Радянської влади на Україні «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні» Обсяг збірника — понад 35 друк. арк. З 39 спогадів, включених до збірника, 32 публікуються вперше. До нього ввійшли спогади видатних діячів Комуністичної партії України, керівників місцевих більшовицьких організацій, Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів, організаторів і командирів загонів Червоної Гвардії, учасників збройних боїв на Україні.

Видає також збірник статей «Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 р. — лютий 1918 р.)» (обсяг — понад 25 друк. арк.). Збірник відкривається статтею Першого секретаря ЦК КП України О. І. Кириченка «Наша сила — в дружбі народів». Всього до збірника ввійшло 12 статей. Крім наукових співробітників нашого інституту, авторами статей є наукові співробітники Інституту історії Академії наук УРСР, а також викладачі деяких вузів України.

Закінчується підготовка до друку монографії кандидата історичних наук У. І. Рядніної «Боротьба більшовицьких організацій України за перемогу соціалістичної революції і встановлення Радянської влади».

Крім друківаних видань, до ювілею інститут готує наукові сесії. На них будуть прочитані доповіді, присвячені 40-річчю Жовтня, виступлять з своїми спогадами старі більшовики — учасники соціалістичної революції на Україні.

Т. М. КОЛІШЕР.

ВИЩА ПАРТІЙНА ШКОЛА ПРИ
ЦК КП УКРАЇНИ

Колектив ВПШ при ЦК КП України разом з викладачами обласних партійних шкіл підготував збірник статей «Торжество ідей ленінізму», присвячений 40-річчю Великого Жовтня. В ньому висвітлюються питання боротьби Комуністичної партії за підготовку й проведення Жовтневої соціалістичної революції, за вихід Росії з імперіалістичної війни, за загальний демократичний мир, розкривається боротьба партійних організацій за встановлення Радянської влади на Україні, показано ту величезну допомогу, що її подавав великий російський народ українському народу в справі встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні.

В книзі широко висвітлюється боротьба робітничого класу і трудящого селянства на чолі з партійною організацією за відбудову народного господарства республіки, за здійснення соціалістичної індустріалізації, створення матеріально-технічної бази сільського господарства, проведення культурної

революції на Україні. Багато уваги приділяється в збірнику національній політиці партії, боротьбі більшовицьких організацій України за створення СРСР.

Готується також теоретична конференція слухачів, присвячена 40-м роковинам Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Розроблені і експоновані виставки: «Крайні соціалістичного табору в боротьбі за побудову соціалізму», «Про перемогу Лютневої буржуазно-демократичної революції в Росії і на Україні». Кафедрами і науковими працівниками кабінетів підготовлено також виставку про 40-річчя Жовтня.

Кабінет журналістики готує виставку «Преса СРСР за 40 років» і зустріч з найстарішими газетними працівниками, які виступлять з спогадами про пресу України в перші роки Радянської влади. Кабінет мови та літератури готує стенд «Література за 40 років Радянської влади».

Ю. О. СЛЮСАРЕНКО.

ІНСТИТУТ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

З наукових праць, присвячених 40-річчю Великого Жовтня, підготовлено три збірники статей «З історії західноукраїнських земель», з яких перший вже вийшов з друку. Більшість статей висвітлюють вплив ідей Великого Жовтня на піднесення революційного руху в Східній Галичині, на Буковині, Волині та Закарпатті і боротьбу трудящих за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

Разом з Державним архівом Львівської області упорядковано і здано до друку збірник документів «З історії революційного руху у Львові (1917—1939 рр.)» (обсяг — 40 друк. арк.). Крім того, підготовлено і здано до друку монографію С. М. Трофимука «Розвиток революційної літератури в Західній Україні» і брошуру Б. М. Яремчишина «Розвиток сільської електрифікації в західних областях УРСР».

В порядку підготовки до відзначення знаменної дати в березні 1956 р. було проведено наукову конференцію істориків Львова, Ужгорода, Чернівців, Києва та інших міст на тему: «Велика Жовтнева соціалістична революція і революційна боротьба трудящих західноукраїнських земель за владу Рад, за возз'єднання з Радянською Україною». На конференції було заслухано кілька доповідей та виступів, а також повідомлення директорів державних архівів про зміст їх документальних фондів. На конференції розгорнулася жвава дискусія з питань періодизації і оцінки етапів революційного руху на західноукраїнських землях і висвітлення ролі КПЗУ.

В грудні 1956 р. в інституті відбулася нарада з учасниками революційного руху на західноукраїнських землях з питань виїкнення Комуністичної партії Західної України.

На жовтень 1957 р. заплановано ювілейну сесію інституту, присвячену 40-річчю Великого Жовтня. На сесії будуть прочитані доповіді на теми: «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на революційний рух трудящих західноукраїнських земель», «Велика Жовтнева соціалістична революція і створення Комуністичної партії Західної України», «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і розгром українського буржуазного націоналізму», «Відображення подій Великої Жовтневої соціалістичної революції в творчості революційних письменників Західної України», «Розвиток і розміщення продуктивних сил в західних областях УРСР в роки Радянської влади» та ін.

В жовтні—листопаді 1957 р. намічається провести виїзні наукові сесії інституту в містах Луцьку, Дрогобичі і Тернополі.

Л. О. ОЛЕСНЕВИЧ.

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ФАКУЛЬТЕТ КИЇВСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Професорсько-викладацький колектив історико-філософського факультету готує до знаменного ювілею наукові праці, в яких висвітлюється героїчна історія українського народу в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, за побудову комунізму.

На факультеті буде видано два ювілейних збірники «Наукових записок». Викладачі кафедри історії народів СРСР разом з працівниками інших наукових установ пишуть історію м. Києва.

Надруковано один з розділів монографії Ю. Я. Білана на тему: «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні». Здано до друку монографію О. М. Раєвського «Питання психології мови в радянській психологічній літературі за 40 років».

Окремими брошурами видаються такі праці: «Велика Жовтнева соціалістична революція і формування соціалістичного базису в СРСР» (В. К. Грабовський), «Героїчна боротьба трудящих України проти іноземної інтервенції і внутрішньої контрреволюції в 1918—1920 рр.» (Ю. Я. Білан), «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і утворення Української РСР — корінний поворот в долі українського народу» (Р. К. Чаленко), «Дружба і співробітництво між країнами соціалістичного табору» (А. О. Дзеджула), «Київська нелегальна організація РСДРП в роки нового революційного підйому» (П. А. Лавров), «Про класи і класову боротьбу в перехідний період від капіталізму до соціалізму» (К. А. Ткаченко), «Розвиток дитячої мови в радянській літературі за 40 років» (О. М. Раєвський), «Ленінський принцип мирного співіснування двох систем — основа зовнішньої політики СРСР» (В. С. Бруз),

«Загальні закони і особливості переходу різних країн від капіталізму до соціалізму» (Ф. Ф. Байкін) та ін.

Із статей, які друкуються в ювілейних збірниках, можна відзначити такі: «В. І. Ленін про роль народних мас в період підготовки Жовтня» (В. С. Дмитриченко), «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і початок будівництва радянської вищої школи (1917—1920 рр.)» (М. П. Рудько), «Боротьба за утворення Радянської влади в Києві» (Р. К. Чаленко), «Всесвітньоісторичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції» (А. О. Дведжула) та ін.

Ряд статей присвячено висвітленню питання про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційних подій в інших країнах. Сюди відносяться такі статті, як: «В. І. Ленін про вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на національно-визвольний рух колоніальних народів» (Є. Є. Енольський), «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на робітничий рух у Німеччині» (Т. Г. Лазоренко), «Деякі питання впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Чехословаччину» (А. Ф. Кізченко), «Великий Жовтень і китайська революція» (К. А. Ткаченко) і т. д.

Розвиток музейного будівництва на Україні за роки Радянської влади висвітлює стаття Г. Г. Мезенцевої «Музейне будівництво на Україні за 40 років Радянської влади». В галузі археологічної науки друкуються робота Л. М. Славина «Успіхи археологічного вивчення Ольвії за 40 років Радянської влади». Розвитку архівного будівництва на Україні присвячено статті А. Й. Грінберга «Архівне будівництво в Українській РСР за роки Радянської влади» і «Документальні матеріали державних архівів Української РСР з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні».

Як учбовий посібник з архівознавства для студентів друкуються робота С. О. Яковлева «Огляд документальних публікацій про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні». Таким же посібником з історії культурного будівництва є робота М. О. Свирида «Культурне будівництво в роки всенної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.)».

На честь 40-х роковин Великого Жовтня на факультеті готується наукова сесія. На ній буде заслухано 22 доповіді.

Активізувалась і лекційно-пропагандистська робота професорсько-викладацького складу історико-філософського факультету серед населення м. Києва і республіки. Викладачі факультету вже виступали з лекціями на обласних курсах пропагандистів Київської, Чернігівської, Житомирської та Вінницької областей. Під час зимових канікул група викладачів виїжджала в області Української РСР, де прочитала понад 100 лекцій, в основному присвячених 40-річчю Жовтневої соціалістичної революції. Викладачі факультету систематично виступають з лекціями і по лінії Товариства для поширення політичних та наукових знань Української РСР.

Позитивним явищем в роботі історико-філософського факультету і зокрема кафедр історії народів СРСР і історії Української РСР є те, що вони в 1956—1957 учбовому році розробили актуальну тематику дипломних та курсових робіт, присвячену 40-м роковинам Жовтня, затвердили її і своєчасно довели до відома студентів. Внаслідок цього чимало студентських дипломних і курсових робіт присвячені історії Жовтневої революції. Зокрема, по кафедрі історії України написано 7 дипломних і 12 курсових робіт на цю тематику.

На честь 40-х роковин Великого Жовтня в квітні 1957 року відбулася ювілейна наукова студентська конференція КДУ. На запрошення Ради студентського наукового товариства КДУ на конференцію прибули представники студентських наукових товариств Московського, Ленінградського, Білоруського, Львівського, Одеського, Харківського, Бакінського, Тбіліського, Молдавського, Петрозаводського, Тартуського та інших університетів СРСР.

Протягом трьох днів на секції історії та філософії було заслухано і обговорено 15 доповідей.

На честь 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції при кабінеті історії в 1957 р. влаштовано систематично діючу виставку і фотостенди, присвячені досягненням Радянської держави і зокрема Радянської України за 40 років.

З студентами історико-філософського факультету проведено екскурсії по революційних місцях м. Києва, а також організовано цікаву зустріч з товаришами, які були комсомольцями в перші роки існування Радянської держави.

М. В. ДЕМЧЕНКО.

КУЩОВА НАРАДА ІСТОРИКІВ-АРХІВІСТІВ У м. ХАРКОВІ

25—28 червня ц. р. у Харкові відбулася кущова нарада керівників і наукових співробітників архівних установ Української, Білоруської і Молдавської РСР спільно з представниками ряду вузів та історичних науково-дослідних закладів згаданих республік. В роботі наради взяли також участь представники архівних установ РРФСР,

Казахської і Узбецької РСР, Інституту історії АН СРСР, Московського державного історико-архівного інституту та ін.

На нараді було заслухано чотири доповіді: «Робота архівних органів і державних архівів і завдання, які стоять перед ними» (доповідач — начальник Головного архівного управління СРСР Г. О. Белов);

«Організація роботи архівних органів і державних архівів Української РСР» (доповідач — начальник Архівного управління Української РСР С. Д. Пількевич); «Робота архівних органів і державних архівів Білоруської РСР по розширенню використання документальних матеріалів у наукових і народногосподарських цілях» (доповідач — заступник начальника Архівного управління Білоруської РСР В. І. Гурський); «Робота Архівного відділу Молдавської РСР по контролю за роботою районних державних архівів і подання їм методичної допомоги» (доповідач — начальник Архівного відділу Молдавської РСР Б. Єфремов).

В обговоренні доповідей взяли участь 24 чоловіки. Вони поділилися своїм досвідом роботи і внесли цінні пропозиції щодо поліпшення організаційної справи і використання документальних матеріалів.

Рішення XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу відкрили широкі можливості для поліпшення умов зберігання документальних матеріалів та їх всебічного використання.

Важливим заходом, спрямованим на розширення використання документів, був перегляд архівних фондів з метою розсекречення безпідставно засекречених матеріалів. В зв'язку з цим заходом помітно збільшилась кількість справ, які видаються дослідникам через читальні зали архівів. Так, у Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР кількість справ, виданих через читальний зал, у 1956 р. зросла на 40% у порівнянні з 1955 р.

Однак ще не скрізь створені нормальні умови для роботи дослідників. У державних архівах Одеської, Ровенської, Херсонської і Кіровоградської областей немає читальних залів, і дослідники змушені працювати в робочих кімнатах разом з співробітниками архівів.

Архівні установи проводять велику роботу по виявленню і організації використання документальних матеріалів у наукових, народногосподарських, агітаційно-пропагандистських і довідкових цілях.

За останні роки розширилися зв'язки державних архівів з країнами народної демократії.

Підготовка до 40-річчя Великого Жовтня активізувала роботу по створенню виставок. В цьому році в нашій республіці 16 державних архівів спільно з музеями підготували виставки. Центральний фотофоно-кіноархів УРСР, крім виставки, зробив фотоальбом «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні».

Державні архіви стали приділяти більше уваги публікації документів, про що свідчать хоча б такі факти. За 1945—1955 рр. державні архіви Російської Федерації видали всього 26 збірників, тобто в середньому щороку видавали 2—3 збірники. В зв'язку з 50-річчям першої російської револю-

ції 1905—1907 рр. в 1955—1956 рр. було випущено 19 документальних збірників. А до 40-ої річниці Великого Жовтня державні архіви Російської Федерації готують більше 40 збірників.

Пожвавилась публікаторська робота і в державних архівах Української РСР. Більшість збірників, які зараз готуються державними архівами спільно з іншими науково-дослідними установами, висвітлюють боротьбу за владу Рад. Уже вийшов з друку збірник документів і матеріалів «Трудящися Сумщини в боротьбі за владу Советов» (Партархів Сумського обкому КП України, Держархів Сумської області, Суми, 1957, обсяг 24,5 друк. арк., тираж 2250).

До 40-річчя Великого Жовтня мають вийти збірники «Більшовицькі організації України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції (березень—листопад 1917 р.)» (Інститут історії партії ЦК КП України — філіал Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС і Архівне управління УРСР), три томи збірника «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні» (Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР) та ін.

Революційна боротьба трудящих західноукраїнських земель, яка відбувалася під впливом всеперемагаючих ідей Великого Жовтня, знайде своє відображення в збірниках документів і матеріалів «Під прапором Жовтня» (Державний архів Львівської області), «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху на Закарпатті» (Державний архів Закарпатської області).

Закінчили підготовку і передали до друку збірники документів і матеріалів Державні архіви Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Київської, Кримської, Ворошиловградської, Сталінської, Херсонської, Хмельницької, Чернігівської та інших областей (деякі з цих збірників уже вийшли).

Останнім часом державні архіви відновили роботу по складанню путівників. Так, уже підготовлені і здані до друку путівники по Центральному державному історичному архіву УРСР і Центральному державному архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. В цьому році вийде в світ науковий опис документальних матеріалів фонду комітетів незалежних селян УРСР. Зараз над складанням путівників працюють 14 обласних державних архівів України.

Підготовці путівників та іншої науково-довідкової літератури багато уваги приділяють історики-архівісти Білорусії і Молдавії.

Жвавий обмін думками відбувся з питань організації публікаторської роботи, налагодження творчих зв'язків між державними архівами та іншими науково-дослідними установами. Учасники наради від-

мічали, що /зараз публікацією документів займаються багато установ, але ця робота ніким не координується. Тому ряд публікацій дублюють одна одну, і в той же час з багатьох питань документи взагалі не публікуються. Науковий рівень багатьох публікацій низький, в методах археографічного опрацювання документів спостерігається великий різнобій.

Сучасний стан публікації архівних матеріалів свідчить про те, що назріла потреба створення державної археографічної комісії, яка могла б розробити перспективні плани публікації документів і розподілити цю роботу між відповідними установами.

Учасники наради констатували певні успіхи у використанні документальних матеріалів. Але далеко гірше стоїть справа у наведеному порядку в архівах відомчих установ, а також у створенні умов для кращого зберігання документальних матеріалів. Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР зовсім не має приміщення, його фонди знаходяться в Харкові, що утруднює розробку проблем історії радянського суспільства, оскільки основні історичні науково-дослідні заклади розміщені в Києві.

В загрозовому стані опинилися в нашій республіці матеріали /міністерств і відомств, які ліквідовані в зв'язку з утворенням на Україні економічних адміністративних районів. Через відсутність приміщення документи цих установ розміщені по багатьох закладах Києва, де охорона їх і умови зберігання залишають бажати багато кращого. Не забезпечені відповідними приміщеннями Центральний державний архів фото-фоно-кінодокументів УРСР, Державні архіви Кримської, Черкаської, Ворошиловградської та деяких інших областей.

Документальні матеріали XV—XVIII ст., а також періоду Жовтневої революції і

громадянської війни перебувають в загрозовому стані (паперова основа багатьох документів зітліла і при найменшому дотику розсипається, текст через низьку якість паперу і чорнила вицвітає і т. д.). Ремонт і реставрація не налагоджені. Штати реставраційних майстерень, створених у Києві, Львові, Харкові, надзвичайно малі і не можуть справитися з покладеними на них обов'язками. В зв'язку з тим, що не налагоджено постачання реставраційних майстерень відповідними матеріалами, якість робіт по реставрації низька.

Мікрофільмування — один з найбільш ефективних засобів забезпечення зберігання документальних матеріалів — по суті не організовано. Минуло більш як півтора року з дня підписання постанови, а архіви не мають змоги придбати апарати для мікрофільмування.

Основні пропозиції виступаючих зводилися до того, що необхідно ввести обов'язкові для всіх установ, організацій і підприємств основні правила ведення діловодства і підвищити відповідальність керівників установ за стан документальних матеріалів.

З метою забезпечення охорони і зберігання документів у державних архівах необхідно прискорити розв'язання питання про будівництво архівосховищ для центральних і обласних архівів, забезпечити апаратами для мікрофільмування і читання мікрофільмів, а також устаткуванням і матеріалами державні архіви і реставраційні майстерні, при архівних управліннях республік створити науково-дослідні лабораторії для вивчення і узагальнення досвіду роботи архівів СРСР і зарубіжних країн і наукової розробки питань реставрації і консервації документальних матеріалів.

Учасники наради також висловили думку про необхідність створення в республіках архівознавчих журналів.

Ів. Б.

РЕСПУБЛІКАНСЬКІ ПЕДАГОГІЧНІ ЧИТАННЯ З ІСТОРІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 40-РІЧЧЮ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

15—19 серпня 1957 р. в Дніпропетровську відбулися присвячені 40-річчю Великого Жовтня республіканські педагогічні читання вчителів історії, організовані Міністерством освіти і Науково-дослідним інститутом педагогіки УРСР. В ювілейний рік провідною тематикою читань став досвід викладання кращими вчителями республіки історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і радянського періоду нашої Вітчизни.

Учасники читань заслухали доповідь міністра освіти УРСР академіка АН УРСР І. К. Білодіда про розвиток народної освіти на Україні за 40 років. В доповіді міністра багато уваги було приділено стану і завданням викладання історії в школах республіки.

Досвідом створення у дітей історичних понять при вивченні теми «Перемога Вели-

кої Жовтневої соціалістичної революції» поділився на читаннях учитель Недригайлівської середньої школи, Сумської області, П. І. Биленко. Вчитель Олешнянської середньої школи, Добрянського району, Чернігівської області, М. І. Кот розповів про свою роботу з учнями над поняттям «соціалізм» на уроках історії СРСР в 10 класі.

Доповідь вчителя 131 середньої школи Києва І. М. Скрипкіна була присвячена показу ролі народних мас під час вивчення теми «Перемога соціалізму в СРСР». Особливий інтерес учасників читань викликала розповідь доповідача про методи висвітлення на уроках трудових подвигів народних мас.

Вчитель В. О. Пунський (16 середня школа м. Ворошиловграда) розповів про вивчення Квітневих тез В. І. Леніна на уроках

історії СРСР в 10 класі. Про використання репродукції картин, схем та малюнку крейдою на шкільній дошці при вивченні теми «Велика Жовтнева соціалістична революція» доповів активу вчителів-істориків республіки вчитель 98 середньої школи м. Києва Н. М. Мінзберг. Зав. кабінетом історії Львівського інституту удосконалення вчителів І. І. Литвих у своїй доповіді узагальнив досвід ряду львівських учителів по вивченню питань боротьби СРСР за мир і безпеку напередодні Великої Вітчизняної війни на уроках історії в 10 класі.

Підготовка до 40-річчя Великого Жовтня послила інтерес вчителів і учнів до місцевої історії, насамперед радянського періоду. На читаннях були заслухані доповіді вчителя І. З. Пількевича (Лук'янівська середня школа, Таращанського району, Київської області) про вивчення історії Таращанського полку в шкільному історичному гуртку; вчителя 13 середньої школи м. Горлівки П. П. Крячка про досвід вивчення революційних і патріотичних традицій трудящих Донбасу в позакласній роботі. Учитель Лозватської середньої школи № 1, Криворізького району, Дніпропетровської області, А. В. Кучма розповів про використання краєзнавчого матеріалу при вивченні теми «Іноземна воєнна інтервенція і громадянська війна (1918—1920 рр.)».

Досвідом вивчення матеріалів ХХ з'їзду КПРС в 10 класі на прикладі окремого уроку, присвяченого формам переходу різних країн до соціалізму, поділився П. П. Яровий, учитель Студениківської середньої школи, Переяслав-Хмельницького району, Київської області.

Багато доповідачів спинялося на проблемі, яка найбільше хвилює педагогічну громадськість — про ефективність навчання, про засвоєння учнями знань з історії. Так, учитель 19 середньої школи м. Костянтинівки, Сталінської області, М. І. Клець доповідав про шляхи забезпечення свідомого засвоєння навчального матеріалу на уроках історії в 9 класі. Досвідом підведення учнів до розуміння історичних закономірностей в курсі історії 8—10 класів поділилася вчителька 12 середньої школи м. Станіслава Н. І. Барабаш. Вчитель 13 середньої школи м. Макіївки Л. С. Кігель розповів про повторення навчального матеріалу як про важливий засіб поглибленого вивчення історії в школі. На активізації роботи учнів у процесі навчання історії 9 класів спинився Г. П. Степаненко, учитель Немирівської середньої школи, Вінницької області.

Великий інтерес учасників читань викликала доповідь учителя 82 середньої школи м. Харкова Г. М. Донського про прийоми і методи, які він застосовує, працюючи над формуванням у учнів поняття «капіталізм» на уроках нової історії.

Вчителі Л. І. Любаров (7 середня школа м. Херсона) і М. Г. Рабінський (2 середня школа м. Богуслава, Київської області) розповіли про використання місцевого крає-

знавчого матеріалу на уроках історії СРСР у старших класах.

Атеїстичне виховання учнів 8—9 класів на уроках історії СРСР було темою доповіді вчительки 101 середньої школи м. Одеси Н. П. Волкової. Вчителька 2 середньої школи м. Миколаєва Л. М. Проценко поділилась досвідом використання художньої літератури на уроках історії в 10 класі.

Значна увага на читаннях була приділена позакласній роботі з історії. Вчитель 4 середньої школи м. Василькова, Київської області, В. П. Коломієць доповів про організацію учнівського колективу для збирання матеріалів і вивчення історії рідної школи. Цікавим і повчальним досвідом проведення шкільних історичних вечорів поділився з учасниками читань вчитель 118 середньої школи м. Одеси О. О. Большой. Учитель Курненської середньої школи, Червоноармійського району, Житомирської області, В. В. Надводнюк розповів про організацію роботи шкільного історичного гуртка.

«Використання діафільмів на уроках історії» — тема доповіді вчителя 3 середньої школи робітничої молоді Києва Е. Н. Жерновського, який для прикладу провів перед учасниками читань урок історії стародавнього світу (5 клас), присвячений грецькому театру, з використанням діафільму. Він також познайомив аудиторію з рядом удосконалень фільмоскопу.

Учитель Я. І. Красюк (Першотравнева середня школа, Зміївського району, Харківської області), відомий як організатор одного з найкращих в республіці шкільних історичних музеїв, поділився своїм багатим досвідом виготовлення саморобних навчальних посібників з історії. Він показав учасникам читань, як виготовляти наочні посібники.

Зав. відділом методики історії Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР кандидат історичних наук М. М. Лисенко підвів підсумки читань. Республіканські педагогічні читання з історії, які скликаються раз на 3—4 роки, є оглядом найкращих досягнень викладання історії в школах України. Дані читання були творчим звітом учителів-істориків республіки до 40-ої річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції і порівняно з читаннями 1953 р. вони знаменували собою значний крок вперед. Цього року на читаннях ширше і глибше висвітлювався передовий досвід роботи вчителів-істориків над формуванням у учнів історичних понять. Про творчу працю вчителів свідчило солідне місце на читаннях краєзнавчої тематики. Важливою позитивною рисою читань було й те, що багато доповідачів зайнялись питаннями ефективності навчання, засвоєння учнями знань з історії.

Найважливішими завданнями вчителів історії республіки є творчий підхід до своєї справи, дальше піднесення свого ідейно-теоретичного рівня і методичної майстерності, виховання з учнів свідомих будівників комунізму.

А. В. САНЦЕВИЧ

З М І С Т

Від редакційної колегії 3

СТАТТІ

<i>М. І. СУПРУНЕНКО</i> — Участь трудящих України в підготовці соціалістичної революції	10
<i>Н. П. ПЕРВАК</i> — Робітники Донбасу в період мирного розвитку революції (березень—червень 1917 р.)	28
<i>П. Я. ГОЛУБ (Москва)</i> — Революційні події на Південно-Західному фронті напередодні Жовтневої революції	39
<i>В. І. НЕТОЧАЄВ (Ужгород)</i> — Діяльність Рад на Закарпатті в 1919 р.	55
<i>Р. Г. СИМОНЕНКО</i> — Відгуки в США на революційну боротьбу народів Росії в березні—жовтні 1917 р.	70

ПОВІДОМЛЕННЯ

<i>Я. І. ШТЕРНБЕРГ (Ужгород)</i> — Діяльність угорських комуністів у Києві в 1919 р. та їх газета «Vörös újság»	88
<i>І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ (Львів)</i> — Соціально-політичні погляди Богдана Хмельницького (до 300-річчя з дня смерті)	94

ДОКУМЕНТИ

<i>В. І. ШЕЛУДЧЕНКО</i> —До історії робітничого руху на Україні на початку 1917 р.	106
--	-----

СПОГАДИ

<i>М. О. САВЕЛЬЄВ-ПЕТРОВ</i> — На шляхах до Великого Жовтня (із спогадів члена Київського комітету РСДРП(б))	127
<i>Є. В. ТАРЛЕ</i> — Спогади про навчання в Херсонській гімназії	130

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

<i>Б. С. ВАТУЛЯ</i> (с. Остап'є, Полтавської обл.) — Публікації документів з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні (короткий огляд)	134
О. Д. ВОЙНА — Про деякі сучасні фальсифікації історії Радянської України в буржуазній історичній літературі	137

РЕЦЕНЗІЇ

<i>К. Й. ЯМПОЛЬСЬКИЙ</i> — В. І. Ленін про Україну	143
<i>В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. МУЛТИХ</i> — Перші брошури з серії «З'їзди і конференції Комуністичної партії України»	149
<i>Ф. П. ШЕВЧЕНКО</i> — Роль народних мас, класів, партій і особи в історії	152
<i>Л. В. ОЛІЙНИК (Полтава)</i> — Місце і роль Запорозької Січі в історії України	156

ХРОНІКА

161

СОДЕРЖАНИЕ

От редакционной коллегии	3
СТАТЬИ	
<i>Н. И. СУПРУНЕНКО</i> — Участие трудящихся Украины в подготовке социалистической революции	10
<i>Н. Ф. ПЕРВАК</i> — Рабочие Донбасса в период мирного развития революции (март—июнь 1917 г.)	28
<i>П. А. ГОЛУБ</i> (Москва) — Революционные события на Юго-Западном фронте накануне Октябрьской революции	39
<i>В. И. НЕТОЧАЕВ</i> (Ужгород) — Деятельность Советов в Закарпатье в 1919 г.	55
<i>Р. Г. СИМОНЕНКО</i> — Отклики в США на революционную борьбу народов России в марте — октябре 1917 г.	70
СООБЩЕНИЯ	
<i>Я. И. ШТЕРНБЕРГ</i> (Ужгород) — Деятельность венгерских коммунистов в Киеве в 1919 г. и их газета «Vörös újság»	88
<i>И. П. КРИП'ЯКЕВИЧ</i> (Львов) — Социально-политические взгляды Богдана Хмельницкого (к 300-летию со дня смерти)	94
ДОКУМЕНТЫ	
<i>В. И. ШЕЛУДЧЕНКО</i> — К истории рабочего движения на Украине в начале 1917 г.	106
ВОСПОМИНАНИЯ	
<i>М. О. САВЕЛЬЕВ-ПЕТРОВ</i> — На путях к Великому Октябрю (из воспоминаний члена Киевского Комитета РСДРП(б))	127
<i>Е. В. ТАРЛЕ</i> — Воспоминания об учебе в Херсонской гимназии	130
ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ	
<i>Б. С. ВАТУЛЯ</i> (с. Остапье, Полтавской обл.) — Публикации документов по истории Великой Октябрьской социалистической революции и установления Советской власти на Украине (краткий обзор)	134
<i>А. Д. ВОЙНА</i> — О некоторых современных фальсификациях истории Советской Украины в буржуазной исторической литературе	137
РЕЦЕНЗИИ	
<i>К. И. ЯМПОЛЬСКИЙ</i> — В. И. Ленин об Украине	143
<i>В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. МУЛТЫХ</i> — Первые брошюры из серии «Съезды и конференции Коммунистической партии Украины»	149
<i>Ф. П. ШЕВЧЕНКО</i> — Роль народных масс, классов, партий и личности в истории	152
<i>Л. В. ОЛИЙНИК</i> (Полтава) — Место и роль Запорожской Сечи в истории Украины	156
ХРОНИКА	161

Ціна 6 крб.

**ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
Київ, вул. Рєпіна, 3**

**ПРИЙМАЄТЬСЯ ПЕРЕДПЛАТА
НА „УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ“
НА 1958 р.**

Орган Інституту історії Академії наук УРСР та Інституту історії партії ЦК КП України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС

В журналі вміщуються наукові статті, повідомлення, огляди, критика і бібліографія, публікації документів і мемуарів.

Основним завданням журналу є висвітлення історії українського народу, його героїчної боротьби за соціальне і національне визволення, за побудову соціалізму і комунізму, показ вирішальної ролі народних мас в історії, а також питань загальної історії.

Журнал друкується українською мовою. Разрахований на викладачів історії вузів і середніх шкіл, студентів історичних факультетів, лекторів і пропагандистів, а також на широкі кола читачів.

Виходить шість разів на рік.

Передплатна ціна на рік 36 крб., на півроку 18 крб.

ПЕРЕДПЛАТУ ПРИЙМАЮТЬ:

«Союздрук», поштові філії, агентства зв'язку, листоноші і громадські уповноважені по передплаті, а також книгарня Видавництва Академії наук УРСР, Київ, вул. Леніна, 42.